

ਚੁਰਾਏ ਗਏ ਵਰ੍ਹੇ

ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ
ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚਲੇ
ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ

ਪਵਿਤ ਕੌਰ

ਇਹ ਇੱਕ ਸੰਪੰਨ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਦਕਾ ਆਏ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮਨ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲਾ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਸ੍ਰ. ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ ਧ੍ਰੁਹ ਦੇ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਹੇਠਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੰਤ ਜਰਨਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਮਲੈਂਡ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਇਕਸੁਰਤਾ ਸੀ।

ਸਤੀਸ਼ ਜੈਕਬ
 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰ

1984 ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ. ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਪੋਲੀਸ ਸਰਵਿਸ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਹਰਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਖਫਾ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਸ੍ਰ. ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਇੱਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਰਮ-ਖਿਆਲ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਤੀਖਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰ. ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਦੋਸ਼ ਛੱਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕੇ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਪਵਿਤ ਕੌਰ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਅਤਿ ਈਮਾਨਦਾਰ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਪਵਿਤ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਜੇਲ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਨਰਕਮਈ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਵਿਤ ਕੌਰ ਦੇ ਨਿੱਜ, ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਸੰਕਟਮਈ ਘੜੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਹੈ।

ਸਮਰਪਣ

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ
ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਰਾਜ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਨੂੰ ਸਹਿਆ ਹੈ
ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ
ਜੋ ਸਚਮੁਚ ਇਕ ਬਹਾਦਰ ਔਰਤ ਹੈ।

*First published in English in 2014
by Random House Publishers India Pvt Ltd.*

Memoirs/Punjab Problem/Autobiographical Writings

ISBN: 978-93-5113-595-1

All photographs by courtesy of the author

Churae Gaye Varehe

by

Pavit Kaur

First Edition : 2015

Second Edition : 2015

Published & printed by

Unistar Books Pvt. Ltd.

301, Industrial Area, Phase-9,

Sector 66-A,

S.A.S. Nagar, Mohali-Chandigarh-160062 (India)

email : unistarbooks@gmail.com

website : www.unistarbooks.com

Ph. +91-172-5077427, 5077428, 5089761

© 2015

Produced and bound in India

All rights reserved

This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the publisher's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise), without the prior written permission of both the copyright owner and the above-mentioned publisher of this book.

ਭੂਮਿਕਾ

ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਸ਼ਾਮਿਆਨਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕੇਟਰਰ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਵਰਤਾਅ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਨਵੰਬਰ 1989 ਦੀ ਉਸ ਠੰਢੀ ਯੱਖ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਐਲਾਨ ਮਗਰੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭੂਆ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸੈਂਕੜੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖਾ ਕੁਝ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਚੁਫੇਰਾ ਫਤਹਿ, ਉਮਾਹ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਸਰਾਬੋਰ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ, ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਪੰਜ ਲੰਮੇ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਭਾਗਲਪੁਰ ਦੀ ਨਹਿਸ਼ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਰਾਤ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਹੁਲਾਸ ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਂ ਸੁੰਨਮਸੁੰਨ ਜਿਹੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਖਾਣ ਦੀ ਸੁੱਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਡੂੰਘੀ ਰਾਹਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਡਾਢਾ ਕਰੜਾ ਮਹੀਨਾ ਵਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਕਦੀ ਵੀ ਪਈਆਂ ਵੋਟਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੋਂ ਸੰਸਦੀ ਸੀਟ ਜਿੱਤੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਆਵੇਗ ਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਸੀ।

ਇਹ ਚੋਣ ਲੜਨੀ ਤੇ ਜਿੱਤਣੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਆਖਰੀ ਆਸ ਰਹਿ ਗਈ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਵੋਟ ਇਸੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹਮਲਾ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਜੋ ਬਦਸਲੂਕੀਆਂ ਝੱਲਣੀਆਂ ਪਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ, ਘਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਵੀ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਭੂਆ ਜੀ (ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ) ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੁੰਦੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮਾਈਕ੍ਰੋਫੋਨ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਥਲਾ ਕੇ ਬੱਸ ਇਹੀ ਕਹਿ ਸਕੀ ਸੀ, “ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਆਓ।” ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਵੋਟਾਂ ਮੰਗਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਓ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਘਰ ਆ ਸਕਣ,

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਹੱਥ ਉਤਾਹ ਉੱਠਦੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਮਾਇਤ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੰਦੇ।

ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇਕ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਤਾਂ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਕੱਚੀ-ਪੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, 'ਅਸੀਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਲਈ ਘਰ ਹੀ ਲਿਆਵਾਂਗੇ, ਅਸੀਂ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜਾਵਾਂਗੇ ਵੀ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ।' ਮੈਂ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋ ਪਈ।

ਤੇ ਮੁੜ ਸ਼ਾਮਿਆਨੇ ਕੋਲ, ਸਾਰੇ ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰਕੇ ਰਾਜਾ ਸਾਂਸੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਆਜ਼ਾਦ ਇਨਸਾਨ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆਉਂਦੀ ਬੱਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਦਿਨ ਵੱਲ ਪਰਤ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਪਾਪਾ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ—29 ਨਵੰਬਰ 1984 ਨੂੰ—ਉੱਤਰੀ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਪੂਰਨੀਆਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜੋਗਬਨੀ ਤੋਂ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਓੜਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਜਿਵੇਂ ਪਾਪਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ :

‘ਜਦੋਂ 3 ਜੂਨ 1984 ਨੂੰ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਜੀ ਤੇ ਡੈਡ ਜੀ ਨਾਲ ਸੀ (ਪਾਪਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਡੈਡ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ)। ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਲਾਇਸੰਸ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਭਾਗੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸੌਂਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਖੇ ਮੇਰੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਇਕ ਮਜ਼ਾਕ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਦੇ ਲਾਇਸੰਸ ਦੀ ਸ਼ਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਕੰਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਸੀਨੀਅਰ ਸੁਪਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਆਫ ਪੁਲੀਸ (ਐਸ. ਐਸ. ਪੀ.) ਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ (ਆਈ. ਜੀ.), ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਪਿਆ ਫ਼ੋਨ ਵੱਜਿਆ। ਗਵਰਨਰ, ਸੁਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਐਡਵਾਈਜ਼ਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੈ।’

‘ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ’, ਆਈ. ਜੀ. ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

‘ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਹੈ?’ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

‘ਖ਼ੈਰ, ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਆਈ. ਜੀ. ਨੇ ਫੋਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, 'ਬੜੀ ਵਾਹਿਯਾਤ ਗੱਲ ਹੈ' ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਤਾਂ ਹੱਦ ਹੈ ਜੁਲਮ ਦੀ। ਉਹ ਤੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ।'

ਆਪਣੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਸਰਹਿੰਦ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਰਫਿਊ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂ। ਫੌਜ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਬੰਦ ਸੀ ਅਤੇ ਕਰਫਿਊ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਹੁੰਦੇ ਉਥੇ ਹੀ ਕੈਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਪਾਵਨਤਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ ਮੈਂ ਖਬਰਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਰੇਡੀਓ ਲਾ ਲਿਆ ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਾਰਾ ਫੋਨ ਸੰਚਾਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਰੇਡੀਓ—ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ. ਦੇ ਛਿੱਟ-ਪੁੱਟ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ—ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਵੀ ਕੱਟ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਫਸੋਸਨਾਕ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਅਤੇ ਸੌਂ ਗਏ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ. ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਨਮਸੁੰਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵੀਰਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਰੋਇਆ ਸੀ।

ਰੋਪੜ ਦਾ ਐਸ.ਐਸ. ਪੀ. ਆਲਮ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅਧੀਨ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਐਸ. ਪੀ. ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਕਿਲਾ ਸ੍ਰ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਵਿਖੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, 'ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਫੌਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੀ ਹੈ।'

ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਜੋ ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ਇਕ ਘੰਟੇ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਫੜ ਲਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਖਬਾਰ ਖਰੀਦੇ ਜੋ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਪ੍ਰੈਸ਼ਾਨ ਜਿਹਾ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ (ਹੁਣ ਮੁੰਬਈ) ਤੇ ਫੇਰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕੋਲ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਖਲਬਲੀ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਹੀ ਕੀਤਾ ਜੋ ਬੜੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ—ਮੈਂ ਸੋਧ ਲੈਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ। ਮੈਂ ਵਾਕ ਲਿਆ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸੀ :

‘ਜੋ ਨਰ ਦੁਖ ਮੇ ਦੁਖ ਨਾ ਮਾਨੇ,
ਸੁਖ ਸਨੇਹ ਅਰੁ ਭੈਅ ਨਹੀ ਜਾਕੇ’

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, 18 ਜੁਲਾਈ, 1984 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਹਾ ਉਲਟ ਗੋੜ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਆਇਆ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤਤਪਰਤਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਸੈਂਟਰਲ ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਸਕਿਉਰਿਟੀ ਫੋਰਸ (ਸੀ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਫ.) ਤੋਂ ਇਕ ਅਫਸਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਸਦਮੇ ਵਿਚ ਪਏ ਆਪਣੇ ਅਮਲੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣਾ ਸਰਵਿਸ ਰਿਵਾਲਵਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਰੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਕੁੱਟੀ, ਖੁਦ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸਰੋਤ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਵੀ ਪੁਰਾਣਾ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਫੇਰ ਡੈਡ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਡੋਰ-ਡੋਰ ਰਹਿ ਗਈ, ਪਰ ਅਖੀਰ ਕਾਫੀ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਚਲਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਾਲਾਬਾਰ ਹਿਲ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਘਰ ਬਿਤਾਏ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਕਰਨਲ ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਂਦਰਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਏ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਕੋ ਥਾਂ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਫਿਰਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਕਰਨਲ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਇਕ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰ ਸ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਫੀਏਟ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਿਆ।

ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਢਾਬੇ 'ਤੇ ਰੁਕ ਗਏ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਢਾਬੇ ਤੇ ਦੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਐਨਾ ਉਤੇਜਿਤ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ, ‘ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੱਖ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਫਸਰ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ? ਉਸ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ ਇਹ!’

ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਉਤੇਜਨਾ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ ਜਾਹਿਰ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਹੀ ਨਾ ਵਿਗਾੜ ਦੇਵੇ ਪਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਫਸਰ ਦੀ ਉਹ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭਲਾਈ ਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਇਕ ਪੈਰੋਕਾਰ ਕੋਲ ਠਹਿਰਨਾ ਸੀ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਲੋਹ ਖਣਿਜ ਕੰਪਨੀ ਲਈ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕਮਰਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਬੜਾ ਅਰਾਮਦੇਹ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਉਸ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਸਹਾਇਕ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀ ਧੀ ਨਾਲ ਉਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ? ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਜੁੱਟ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਪੋਲੀਓ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਲੰਗੜਾ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਫੌਜ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਉਹ ਵੀ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ।

ਘੇਰੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਲੱਗਦਾ, ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਗਏ ਤਾਂ ਲੰਘ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਇਕ ਗੁਪਤ ਰਾਹ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਮਸਾਂ ਹੀ ਬਚਿਆ—ਸਿਰਫ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਣ ਲਈ, ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਸਵੇਰ ਉੱਠਣ ਸਾਰ ਹੀ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਇਕ ਜੀਪ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੇਖ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਬੜਾ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਸਾਡੇ ਲਈ ਆਈ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਾਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਜੀਪ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਚਲੀ ਗਈ।

ਪਰ ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਇਕੱਠ ਹੋ ਗਏ ਲੱਗਦੇ ਸੀ। ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭਿਲਾਈ ਤੋਂ

ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਨਾਗਪੁਰ ਆ ਗਏ। ਨਾਗਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰ ਨੇ ਟਿਕਾਣਾ, ਸਹਾਰਾ ਤੇ ਓਟ ਦਿੱਤੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਗਪੁਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸੌਖੇ ਹੀ ਫੜੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਗਪੁਰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀ ਧੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਆਸਨਸੋਲ ਦੀ ਗੱਡੀ ਫੜ ਲਈ, ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਰਹੇ ਤੇ ਫੇਰ ਕਲਕੱਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਕਮਿੰਕਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਲਕੱਤੇ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿੱਲ੍ਹ ਭੈਣਜੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਆਉਣਾ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੋਲ ਰੁਕੇ, ਜੋ ਚਾਹ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣਾ ਬੜਾ ਲੁਭਾਉਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਘਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੜੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਭਰੋੜੇ ਵਾਂਗ ਭੱਜੇ ਫਿਰਨਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਦਾ ਥੰਮ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕਾਜ ਲਈ ਭੱਜੀ ਫਿਰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪੇਸ਼ੀ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਖੁੰਝਾਇਆ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਾਂਝਾ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ 10,000 ਰੁਪਏ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਇਕ ਵੱਡੀ ਮਦਦ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਵੀ।

ਕਰੀਬ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਮੈਂ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਧਨਾਢ ਸਿੱਖ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰਾਂ, ਤਸਕਰਾਂ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨਾਲ ਰੇਲਵੇ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਟਰੋ ਅਜੇ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਸਿੱਖ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੈਰ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਭਰਮਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਆਰਜ਼ੀ ਪਨਾਹ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਲੈਂਦਾ।

ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਇਕ ਸਿੱਖ ਮਰਚੈਂਟ ਨੇਵੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਲੱਬ ਵਿਚ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਘਰ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਪਿਛਲਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਚੇਤੇ ਕਰਾਇਆ। ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਮਨ ਨਾਲ ਪਰਤਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਣਾ ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਜੀ ਸਕਣਾ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਂ ਆਦੀ ਸੀ।

ਫੇਰ ਮੈਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ (ਮੇਰਾ ਇਕ ਸਹਿ-ਦੋਸ਼ੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੋਗਬਨੀ ਵਿਖੇ ਨੇਪਾਲ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ) ਜੋ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਵਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ—ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਂ ਇਸੇ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਐਨ ਆਪਣੇ ਨੱਕ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣਗੇ। ਮੈਂ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਠੁੱਠ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਕਰੀਬ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗਰੱਖਿਅਕਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ 31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਖਬਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਫੁਰਨਾ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਜਿਊਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਗੱਲ ਇਹੀ ਸੀ।

ਫੇਰ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਤਲੇਆਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਕਤਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਸੂਮਾਂ ਨਾਲ ਜਬਰ-ਜਨਾਹ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਨ। ਖੂਨ ਦੀ ਹੌਲੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ 'ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ'।

ਅਖੀਰ ਮੇਰੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਮੇਤ ਸਥਾਨਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੇ ਸਹਿ-ਦੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਹਿ-ਕੈਦੀ ਕਮਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਲਕੱਤਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਰ-ਸਵੇਰ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਭ ਹੀ ਲੈਣਾ ਸੀ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਿਊਂਤ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਯੋਜਨਾ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਨੇਪਾਲ ਵਿਚ ਚੋਰੀ-ਛਿਪੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਅਖੀਰ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਖੀਰ ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਸਿੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਅੜਿੱਕੇ ਦੇ ਇਹ ਕਰ ਲੈਣਗੇ।

29 ਨਵੰਬਰ 1984 ਨੂੰ ਕਮਿੱਕਰ ਸਿੰਘ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗੋਰਖਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਇਕ ਵਿਲੀਜ਼ ਜੀਪ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਪਏ।

ਗੋਰਖੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬਰਾਮਦਕਾਰ ਵੀ ਅਤੇ ਕਾਠਮੰਡੂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਰਾਹਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ। ਦਿਨ ਢਲਣ ਨੂੰ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਰਹੱਦ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੂਰਨੀਆ ਵਿਚ ਜੋਗਬਨੀ ਵਿਖੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਚੌਕੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਾਂਗਰਸ-ਹਕੂਮਤ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਥੇ ਚੌਕਸੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ-ਹਕੂਮਤ ਵਾਲਾ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਧੇਰੇ ਹਮਦਰਦ ਹੋਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਨੇਪਾਲ ਨੂੰ ਨਿਕਲਣਾ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਸੀ।

ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਾਲਟੈਣਾਂ ਮਚਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਗੋਰਖਾ ਜੀਪ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬੈਰੀਅਰ ਚੌਕੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਬੈਰੀਅਰ ਚੌਕੀ 'ਤੇ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧੇ ਨਿਕਲ ਜਾਈਏ। ਮੈਂ ਮਨ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, 'ਰੁਕੋ ਰੁਕੋ' ਅਤੇ ਇਕੱਲਾ ਸੰਤਰੀ ਗਾਰਦ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜਿਆ ਆਇਆ। ਗੋਰਖਾ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਜਿਹੀ ਜੀਪ ਦੇ ਬਰੇਕ ਦੱਬ ਕੇ ਚੀਕਾਂ ਕਢਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬਸ ਕੰਮ ਖਤਮ। ਸਾਫ਼ ਸੀ ਸਾਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੰਤਰੀ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਰੇਡੀਓ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਭੇਸ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ-ਵਾਕਿਆਈ ਮੂਰਖਤਾ ਸੀ-ਪਰ ਮੇਰੀ ਤਸਵੀਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਰਹੱਦੀ ਚੌਕੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਫਲੈਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਣੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੁਲੀਸ ਜ਼ਰੂਰ ਮੁਸਤੈਦ ਹੋਣੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਥੋਂ ਬੜਾ ਸੁਖਾਲਾ ਭੱਜ ਕੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਸਰਹੱਦ ਐਨ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮਾਰ ਜਿੰਨੀ ਦੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਪੁਲਸੀਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਝੂਠੇ ਪੁਲੀਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੀ ਅਪੰਗਤਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਤੋਂ ਭੱਜ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ।

ਮੈਂ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਕੁਮਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਸਾਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ ਅਤੇ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਹੀ ਕੱਟੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਾਨੂੰ ਜੁਡੀਸ਼ਲ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ

ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਰਿਮਾਂਡ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਪੁਛਗਿੱਛ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਪੁਛਗਿੱਛ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਦੇ ਬੰਦੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ—ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਸੀ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਠਹਿਰਿਆ, ਮੈਂ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਅਤੇ ਆਦਿ ਆਦਿ।

ਆਪਣੇ ਪੱਖੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਨਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਹੀ ਰਿਹਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਘਸ਼ੁਨ ਵੀ ਵੱਜੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵਕੀਲ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨੇ ਬੜੇ ਖਰੁਵੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, 'ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ, ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।'

ਫੇਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੋਰਖੇ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਕਿੱਥੇ ਲੈ ਗਏ। ਕਮਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਮੋਟਰ ਵਿਚ ਲੈ ਤੁਰੇ। ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਜੀਪ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਕਿੱਥੇ, ਤਾਂ ਜੀਪ ਇਕ ਬਾਂਸਾਂ ਦੀ ਝਿੜੀ ਨੇੜੇ ਰੁਕੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਧੂਹ ਕੇ ਜੀਪ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਝਿੜੀ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਇਕ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਮਾਰ ਵੀ ਦੇਣੀ ਸੀ, ਜੇ ਬਿਹਾਰ ਆਰਮਡ ਕੰਸਟੇਬਲਰੀ ਦਾ ਇਕ ਹਿਮਾਚਲੀ ਸਾਬਕਾ ਫੌਜੀ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਨਕਾਰ ਨਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰੇ। ਬਾਕੀ ਵੀ ਢਿੱਲੇ ਪੈ ਗਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਦਮੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੱਥਕੜੀ ਸਮੇਤ ਮੁੜ ਜੀਪ ਕੋਲ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਕਮਿੱਕਰ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹਵਾਈ ਪੱਟੀ 'ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਅੱਠ-ਸੀਟਰ ਜਹਾਜ਼ ਸਾਡਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਐਨੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਹੱਥਕੜੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਕੰਗਰੋੜ ਨਾਲ ਵੱਜ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਾਫੀ ਅੱਖੜ ਜਿਹਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸਾਡਾ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੰਦ ਕਰੀਚਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਤਕਲੀਫ਼ ਸਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਨੂੰ ਬੀਚਕ੍ਰਾਫਟ ਤੇ ਪਟਨਾ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹੋਮਗਾਰਡ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਡੀ ਪੁਛਗਿੱਛ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਬਿਊਰੋ (ਆਈ. ਬੀ.) ਅਤੇ ਸੈਂਟਰਲ ਬਿਊਰੋ ਆਫ਼ ਇਨਵੈਸਟੀਗੇਸ਼ਨ (ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ.) ਤੋਂ ਹੋਰ ਅਫ਼ਸਰ ਆ ਗਏ।

ਜਿੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਗੈਸਟ-ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ

ਗਏ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਤੋਂ ਮੰਗਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਫਸਟ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਰਿਪੋਰਟ (ਐਫ. ਆਈ. ਆਰ.) ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਪੀ ਜਾਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਮੀਮੋ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕਪੂਰ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਸੁਪਰਡੈਂਟ, ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ., ਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥਕੜੀ ਲੱਗੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਹੁਕਮ ਨੰ: 9975/ਐਸ. ਡੀ. ਐਸ. ਬੀ./ਐਸ/-2 ਮਿਤੀ 28 ਨਵੰਬਰ 1984 ਫੜਾਇਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾਏ ਜੋ ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸੀ। ਅਫਸਰ ਬੜੇ ਅੱਖੜ ਸਨ ਪਰ ਤਸੀਹੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਬਾਰਡਰ ਸਕਿਊਰਿਟੀ ਫੋਰਸ (ਬੀ. ਐਸ. ਐਫ.) ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 5 ਦਸੰਬਰ 1984 ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਰਾਹੀਂ ਭਰਤਪੁਰ ਨੂੰ।

—0—

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਸਦਾ ਲਈ ਬਦਲ ਦੇਣੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਆਪਣੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਘਰ ਗੋੜਾ ਮਾਰਨ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਘੰਟੇ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੈ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਅੰਮੀ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸਨ ਜਦੋਂ ਫੌਜ ਨੇ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਫਗਾ-ਤਫਰੀ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰੈੱਸ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਜ਼ੁਲਮ ਇਹ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਦਹਿਲ ਫੈਲਿਆ ਉਹ ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਫੌਜ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ 6 ਜੂਨ 1984 ਨੂੰ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਹਾੜੇ 'ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਾਸੂਮ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਵਰ੍ਹਾਇਆ।

1982 ਵਿਚ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਸਿੱਖ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ, ਨੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ-ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ। ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਮਾਇਤ ਲਈ ਬੜੇ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਸਨ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਤਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ 1973 ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਮਤਾ ਰਾਜ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇਆਂ ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1980 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। 1982 ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ, ਇਹੀ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੇ ਘੇਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, (ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਸੀ) ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਾਵਨ ਧਰਮ-ਸਥਾਨ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦਹਿਲ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਠੀਕ ਸੀ ਜਾਂ ਗਲਤ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਅਖੀਰ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਾਸੂਮ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਸਮੇਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਦਾਬੇ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੇਗਾਨੇ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਂਬੜ ਮਚਾ ਦਿੱਤੇ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹੀ ਰੁਤਬਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਅੰਗਰੱਖਿਅਕਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੀ ਗਈ ਸੀ।

ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਸੀ : ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਹੋਮਲੈਂਡ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਤਾਰੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਸਾਲ ਸੀਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਬਿਤਾ ਕੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਲੀ ਦੇ ਬੱਕਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਕੁਝਿੱਕੀ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲਿਆ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲਈ ਬੈਠੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵੱਲੋਂ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਆਪਮੁਹਾਰਾ ਸੀ।

ਕਰੀਬ ਤੀਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਰਗਰੇਟ ਥੈਚਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਉੱਤੇ ਇਸ ਮਾਰੂ ਹਮਲੇ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੱਤਰ ਵਿਵਹਾਰ ਫਰਵਰੀ 1984 ਤੋਂ ਹੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਥੈਚਰ ਨੇ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਕਿਊਰਿਟੀ ਸਰਵਿਸ (ਐਮ 15) ਦੇ ਦੋ ਅਫਸਰ ਭਾਰਤ ਭੇਜਣੇ ਵੀ ਮੰਨ ਲਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਘੋਖ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ

ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਕਿਉਂ ਲੀਕ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਲਿਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਥਿਤ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਮੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਡੇਵਿਡ ਕੈਮਰੋਨ ਨੇ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਸਰ ਜੇਰੇਮੀ ਹੇਅਵੁੱਡ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਫੌਰੀ ਤਫਤੀਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲਿਊਸਟਾਰ ਕੋਈ ਆਪਮੁਹਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦਾ ਇਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਤੇ ਸੋਚਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਪਾਪਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਸੁਘੜਤਾ ਨਾਲ ਕੋਟ ਅਤੇ ਸਕਰਟ ਵਿਚ ਫੱਬਦੀ ਮਾਰਗਰੇਟ ਬੈਚਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਅਖਬਾਰ ਦੀ ਕਾਤਰ ਭੇਜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਇਆ ਕਰਾਂ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਤਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਤ ਨੇ, ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਦਰ ਨੂੰ ਚੂਰ-ਚੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮਾਰਗਰੇਟ ਬੈਚਰ-ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਵਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਾਪਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ।

ਇਹ ਕਾਤਰ ਮੈਨੂੰ ਭਾਗਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਸੀ।

ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਕਾਲੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਸਾਡੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਚ ਸਨ। ਮਿਜ਼ਾਜਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੁਰਸ਼ੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਉਸੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਜਿੰਨੀ

ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬੰਬਈ ਪਰਤ ਆਏ, ਅਸੀਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਛੁੱਟੀਆਂ ਕੱਟ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਮਾ ਨਾਲ ਪਰਤ ਚੁੱਕੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਫ਼ਸਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਖਰੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਵਿਚ ਫੌਜ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਕਤਲਾਮ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ।

ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰ ਵਜੋਂ ਜਿਸ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉਹ ਸੇਵਾਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨੀ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਲਈ ਵਰਜ਼ਿਤ ਸੀ। ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਹਿਸ਼ੀ ਸੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਨਾਪਸੰਦਗੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਰੋਸ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਨਮਾਨ ਵਾਪਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। 18 ਜੁਲਾਈ 1984 ਨੂੰ ਪਾਪਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਉਗਲਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁੱਠਾ ਗੇੜ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਖੁਦ ਵੀ ਇਕ ਸਿੱਖ ਸੀ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਵੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕਰੀਬ ਹਫ਼ਤਾ ਕੁ ਭਰ ਬਾਅਦ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਤੋਂ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਪਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਅਲੌਪ ਹੋ ਗਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੇਵਕ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜਣ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਮਲ-ਚਮੜੇ ਦੇ ਸਲੀਪਰਾਂ ਨਾਲ ਡਿਉੜੀ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਜਿਉਂ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਾਊਨ ਪੁਲੀਸ ਆਕਸਫੋਰਡ ਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਲੀਪਰ ਪਾ ਕੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੀਮਤੀ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਗਲੀਚੇ ਤੇ ਪੈਰ ਧਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਬਟਵਾਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਮੀ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 1947 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਗਰਮੀਆਂ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅੰਮੀ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ (ਜਿਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸੀ) ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੋ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਗਲੀਚੇ ਅਤੇ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਲਿਆਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ

ਸੌ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਵਰਤਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਵਿਚੋਂ ਇਹੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਪੁੰਜੀ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਬਚਾ ਕੇ ਲਿਆ ਸਕੇ ਸਨ।

ਬੁਰੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਕਦੀ ਨਾ ਵੱਜੀ। ਸੇਵਕ ਸਲੀਪਰ ਪਾਪਾ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੋੜ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਮਮਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਟੂਰ 'ਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣਗੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਅਕਸਰ ਟੂਰ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਪਾ ਨੇ ਮਮਾ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਆਣਪ ਇਸੇ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਦੇਰ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਤਲਾਸ਼ ਖਤਮ ਹੋਈ ਉਹ ਪਰਤ ਆਉਣਗੇ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੋੜੇ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਧੁਰ ਤੱਕ ਹਿੱਲ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫਸਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਹੁਣ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਭਗੌੜੇ ਵੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਡਾਰੋਂ ਵਿਛੜੀ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸੰਜਮਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗੱਲੀ ਅਤੇ ਇਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੇ ਸਾਡਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣੀ ਰਹੀ।

ਮਮਾ ਨੇ ਪਾਪਾ ਦੇ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਆਰਜ਼ੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ ਜੋ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੀ ਚੱਲੇਗਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਾਲਤ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਪਾਪਾ ਦੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਲੁਕ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਾਪਾ ਨੇ ਕੁਝ ਗਲਤ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਵੀ। ਪਾਪਾ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਾ ਵੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੇਗੀ।

ਮਮਾ ਨੇ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਬੜੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਸਨ-ਉਹ ਉਸ ਤਲਾਸ਼ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਕਰਦੀ ਫਿਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਚੇਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਾਪਾ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਕੋਈ ਕਿੰਤੂ-ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਹੀਂ, ਜਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਜਹਾਨ ਹੈ।'

ਬਸ ਇਹੀ ਕੁਝ ਸੀ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਤਰਕੀਬ, ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਕੰਮ ਤੋਂ ਮੁੜ ਘਰ ਨਾ ਆਏ ਉਹੀ ਦਿਨ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਂਦੀ-ਜਾਗਦੀ ਬਿਪਤਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁੜ ਆਉਣਗੇ, ਪਰ ਹਫ਼ਤੇ ਮਹੀਨੇ ਬਣਦੇ ਗਏ ਤੇ ਫੇਰ ਮਹੀਨੇ ਸਾਲ ਬਣ ਗਏ। 'ਮੈਂ ਇਕ ਸੁਤਰਮੁਰਗ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਰੇਤੇ

Sardar Siaranjit Singh,
I.P.S.
Group Commandant,
Central Industrial Security Force,
Group Hdr's,
MINISTRY OF HOME AFFAIRS.
No. D.O. No. CISF/GHB/SSM/IPS.

Phone No. 260371.

Eruksheew Building,
249, Dr. D.N. Road
Co. Bay-400 001

Dated the 18th July

Dear President Zail Singh,

It is difficult to express in words my feelings over the recent events in Punjab, and especially the desecration of the holy precincts of the Golden Temple and 37 other Gurdwaras in the Punjab by allowing the armed forces to enter these precincts, kill the faithful and destroy and pillage all that is dear and close to the heart of every Sikh. The Indian Army, with a strength of four Corps (11 Corp, 10 Corp, 1 Corp, and 2 Corp deployed) supported by Artillery (130 mm Artillery Guns) and 24 Tanks entered the holy precincts of Harmandir Sahib and the Akal Takhat Sahib was destroyed by 3.7" rocket launchers. Thirty-seven other Gurdwaras were similarly desecrated. As a Sikh you are aware that the Gurdwaras are open to all, irrespective of one's caste, creed or religion. The only force which the Sikhs have never allowed enter, without offering resistance, are the Government Forces, whether they be the Mughal, Afghan or British. The entry of any Government Force has been resisted. Baba Deep Singh, the First Jathedar of of Damdama Sahib ('Takaal' Order) offered resistance to the troops of Ahmed Shah Abdali, when the Golden Temple was blown up by the Afghans, and the holy tank desecrated by the carcasses of cows. Sant Jarnail Singh Bhindranwala, the fourteenth Jathedar of this very 'Takaal' (Order) and a great Sikh missionary, has now laid down his life, defending the sanctity of the Golden Temple.

Even during the firing at Jallianwala Bagh in 1919 the bellicose Lt.-Col. Smith favoured bombarding the town from the air, but G.A. Wathan, Principal of the Khalsa College, Amritsar, cautioned against such a drastic step. If anything happens to the Golden Temple, he argued, the British would permanently eliminate the Sikhs, from whom the Army draw a large proportion of its soldiers. I had consistently been cautioning the Government against such steps for which you may kindly refer to Appendix 'A' & 'B'.

What is even more painful is that after murdering the great Sikh national hero, Sant Jarnail Singh Bhindranwala, the Indian Army Forces placed his body along with the bodies of Gen. Subhag Singh, Bhai Amrik Singh and Baba Thara Singh in front of the Darshani Deorhi, and displayed them to the Hindu population, which went delirious with joy. The Hindus offered sweets to the Indian Army to celebrate their great victory. It is regrettable that the Indian Army accept these sweets, and further humiliated the Sikh nation. The Indian Army, after seizing control of the Golden Temple Complex murdered several hundred Sikhs whom it had captured (which is against the Rules of Geneva Conference), looted the Toshah-Khana, and after the mopping up operations were completed, it planted several weapons on the Sikhs to prove that the Sikhs had sophisticated weapons and were making preparations to wage a war against the Government of India. I should realize their dream of independent and sovereign State. See the picture of Annexure 'C', in which the Arms are displayed, and the Indian Jawans are wearing boots within the holy precincts of the Golden Temple. You will rec that in 1919 Sir Michael O'Dwyer, the Lt. Governor of the Punjab, while defending Gen. Dyer's action, had put up a similar defence for slaying 2,000 persons of Jallianwala Bagh by stating that military action was inevitable, because the population was rising as it had done in 1857, and thus tried to justify his action. Since you are the Supreme Commander of the Armed Forces, it is my duty to inform you that Sikhs with a few weapons, which only a platoon in an Infantry Battalion has, cannot wage a war against the Government of India, and attacking them with such ferocity has only made our worst fears come true that the Government of India is bent upon committing the genocide of the Sikhs. Your statement in favour of this wild propaganda of the Government of India has poured salt on the wounds of every Sikh, whether he be in India or abroad.

The Sikhs have been patriotic and faithful to India, but the arrogance of the majority community has totally alienated them. I am attaching two letters as Annexures 'A' & 'B', addressed to the Chief Secretary, Punjab, and to show you how the Hindu Indian Government has systematically pursued a policy to annihilate the Sikhs and other minorities in India. The Army action could have been avoided had the Government been serious in finding out a negotiated settlement. The Prime Minister and the Union Home Minister had given assurances that the sanctity of the holy shrines would not be violated. Unfortunately, both were telling lies all along. Mrs. Gandhi, Prime Minister, has, by this cruel action, out-done Mahmood Ghazni, and she, like Shankracharya, who eliminated the Buddhist Faith in India, has, by this action, achieved a dubious reputation, though to the Hindus she has become the greatest Hindu Leader since Shankracharya.

The military action in the Punjab is only a tentative gain, for which Mrs. Gandhi will be given a fresh mandate by the Hindu majority in the ensuing General Election to the Parliament. However, as the President of the country and with your knowledge of Sikh history, and with your Military Advisers' knowledge of the Napoleon Spanish Campaign you could have restrained the action of your Prime Minister, and made her see the futility of this ruthless military campaign against your own people. The Government of India is far too strong, and only the paranoid, the mentally sick and the Jingoistic Hindus will believe that the Sikhs were about to wage a war against the Government of India.

Regarding the Jallianwala Bagh tragedy, the Nobel Prize Winner, Sir Rabindranath Tagore, wrote to the Viceroy relinquishing his Knighthood, stating - "The enormity of the measures taken by the Government in Punjab for quelling some local disturbances here, with acute shock, revealed to our minds the helplessness of our position as British subjects in India." Sixty-five years after he wrote this letter, I cannot find words which can express my feelings any differently. What a massacre, Mr. President, and end with such a great vengeance? The soldiers of the Indian Army, who now lost their lives, are being paid One Lakh of Rupees each and other Pension benefits for their next of kin. Soldiers who lost their lives in the Wars of 1962, 1965 and 1971, were not extended those facilities. This extra bit of generosity clearly shows that the Sikhs are the biggest enemies of the Government of India, Pakistan and China having been relegated to second & third place respectively.

You have just returned from Argentina, which was recently humiliated by the British in the Falkland War. The rapid resistance put up by the Argentine soldiers was due to the fact that the Generals in Buenos Aires had killed 5,000 of their own youth in fake encounters. The Generals, as you must have observed, are behind bars and are awaiting sentences, which may bring them death. As such, this cruel and thoughtless military action in the Punjab will put Mrs. Gandhi back in the chair, but if there is a war, I will tell you very frankly that what your Government and Armed Forces have done in the Punjab and are continuing with unabated zeal, the Sikhs will not support the Government in its war effort, and the Sikh soldier, known for his intrepid resistance the world over, will not put up the type of defence, which has always saved India's integrity. The Army has already killed well over 20,000 of our youth, and the whereabouts of over 50,000 are not known. Your Prime Minister and her Generals are pursuing a policy that has already made General Dyer look too mild in comparison.

Since I strongly disapprove of this military action of the Indian Armed Forces into the holy precincts of our Gurdwaras and the indiscriminate killings of my people, which will eventually lead to the disintegration of our country, I tender my resignation from the Indian Police Service with immediate effect. I will henceforth work in rehabilitating the Sikh families, who have suffered from this barbaric military action, and may God help me in my endeavour. I resign without malice towards any one, because to do so would be against the tenets of my religion.

In the end, I appeal to all Sikhs to observe the 6th of every month as Martyrdom Day, and march to the residence of the Prime Minister, and offer their heads, so that she may quench her thirst for Sikh blood. By the grace of God I will present myself before her on the 6th July, 1984. Sikhs living in Provincial Headquarters should similarly present themselves before India's envoys for similar sacrifices. It is only by quenching this Lady's thirst for Sikh blood that we will survive as a separate religious entity.

With regards,

Giani Zail Singh,
President of India, NEW DELHI,
Rashtrapati Bhavan,

Yours sincerely,

Sd/- Simeranjit Singh Mann, I.P.S.
COMMANDANT, C.I.S.F., BOMBAY.

Copy to:-

1. The Director-General, C.I.S.F., Lodhi Road, New Delhi.
2. D.I.G. (W/Zone), C.I.S.F., RCFL, Complex, Chembur, Bombay-400 074.

ਪ੍ਰੈਜੀਡੈਂਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਵਲੋਂ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਖਤ

No. I-26012/1/82/IPS

GOVERNMENT OF INDIA,

Ministry of Home Affairs

NEW DELHI-11001

Dated the 30th Jul

O R D E R.

To

Shri Simeranjit Singh Mann, I.P.S.,
Group Commandant, C. I. S. F.,
Crucheaw Building, 2nd Floor,
249, Dr. D.N. Road, Fort,
Bombay - 400 001.

Whereas the President is satisfied under sub-clause (c) proviso to Clause (2) of Article 311 of the Constitution that in interest of the security of the State, it is not expedient to inquiry in the case of Shri Simeranjit Singh Mann, I.P.S.

And whereas the President is satisfied that, on the basis of the information available, the activities of Shri Simeranjit Singh Mann, I.P.S., are such as to warrant his dismissal from service

Accordingly, the President hereby dismisses Shri Simer Singh Mann, I.P.S., from service with immediate effect.

Sd/-

(C.L. BISHAL)

Under Secretary to the Government

ਵਿਚ ਦੱਬ ਲਿਆ, ਇਹੀ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬਚ ਸਕਦੀ ਸੀ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਚੌਤੀ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਇਮਾਨ, ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਚਿੱਤ-ਚੇਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੱਡੀਆਂ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਕਿੱਥੇ-ਕਿੱਥੇ ਪਟਕਾਉਣਗੀਆਂ। ਬਾਰਾਂ-ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਵੀਰ ਜੀ (ਮੈਂ ਇਮਾਨ ਨੂੰ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ) ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਚ ਵੇਲਹੋਮ ਬਾਇਬਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸੀ।

ਪਾਪਾ ਮਾਲਾਬਾਰ ਹਿਲ ਵਿਚ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਿਤਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਇਕ ਦੋਸਤ ਦੇ ਘਰ ਬਾਂਦਰਾ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਫੇਰ ਇੰਦੌਰ। ਕੋਈ ਲੱਭ ਨਾ ਸਕੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਫਿਰਦੇ ਹੀ ਰਹੇ।

ਮਮਾ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਸ਼ੁਤਰਮੁਰਗ ਵਾਂਗ ਰੇਤੇ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦਬਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਛੰਡਿਆ ਅਤੇ ਮੁਰਗੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਲਈ ਖੰਭਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮੁੜ ਤਰੇ-ਤਾਜ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਕੁੜੀਓ, ਆਪਾਂ ਇੱਥੋਂ ਜਾਣਾ ਹੈ।'

'ਜਾਣਾ ਹੈ? ਕਿੱਥੇ ਨੂੰ?' ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

'ਵਾਹ!' ਨਾਨਕੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਈ, 'ਆਪਾਂ ਕਿਤੇ ਛੁੱਟੀ ਮਨਾਉਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ?' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਲਈ ਮਮਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣ ਲੱਗੀ।

ਮਮਾ ਨੇ ਦੋ-ਟੁੱਕ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਸਾਡਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ।'

'ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਘਰ ਹੈ!' ਮੈਂ ਡੁਸਕਣ ਲੱਗੀ।

'ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਇੱਥੇ ਮੇਰੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਹਨ, ਸਕੂਲ ਇੱਥੇ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇੱਥੇ ਹੈ।'

ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਡਾ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੈਂ ਇਹ ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਕਹੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਬੜੇ ਖਰ੍ਹਵੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

'ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਨਵੇਂ ਦੋਸਤ ਬਣ ਜਾਣਗੇ, ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ਜਾਉਗੇ, ਆਪਣੇ ਕਜ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਵੋਗੇ, ਕੀ ਇਹ ਮੌਜਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ?'

ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਨਵੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਲੱਗੀ। ਆਖਿਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਘਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ

ਤਾਇਨਾਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਾਪਾ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਨਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖਾ ਸੀ।

ਮਮਾ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਏ। ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ, ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀਆਂ ਸ਼ੀਟਾਂ, ਮੀਲਾਂ ਲੰਬੇ ਰੱਸੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਮੇਜ਼, ਬੈੱਡ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪੈਕ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਮਮਾ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ—ਸ਼ਾਇਦ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਮਿਆਦ ਖਤਮ ਕਰ ਲਈਏ ਅਤੇ ਉਹ ਕੈਥੇਡਰਲ ਜੂਨੀਅਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੋਟਿਸ ਦੇ ਸਕਣਗੇ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸੀ।

ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਜਾਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਪਾਪਾ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਰਖਾਸਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਫਲੈਟ ਤੇ ਅਮਲਾ ਛੱਡਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੀ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਲਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਰਸੋਈਆ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡਾ ਰਸੋਈਆ, ਘਰੇਲੂ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਡਰਾਈਵਰ ਸਾਰੇ ਚਲੇ ਗਏ, ਭਾਵੇਂ ਗਏ ਬੇਦਿਲੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਸਨ, ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਘਰੇਲੂ ਸੇਵਿਕਾ, ਸਾਡੀ ਬਾਈ ਨੇ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਡਰ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਲਈ ਮਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਕਿੰਨਾ ਉਤੇਜਿਕ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਫਿਲਮਾਂ ਵਾਂਗ।'

ਜਦੋਂ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬਾਈ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇਕ ਪੁਲਸੀਆ ਸਕੂਲ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਜਦ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਮਮਾ ਮੈਨੂੰ ਬੱਸ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਦੋ-ਛੱਤੀ ਬੱਸ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਜਾ ਸਕਾਂ—ਇਕ ਬੜੇ ਬੇਢੰਗੇ ਜਿਹੇ ਸਾਦੇ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਕਲੀ ਨੰਬਰ 1234 ਵਾਲੀ ਪੁਲੀਸ ਅੰਬੈਸਡਰ ਕਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਫਿਲਮ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਪਾਪਾ ਦੇ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਲੱਗਦੀ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਇਹ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਠੀਕ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਜੋ ਹੈ ਸੀ ਉਹ ਤਾਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮਮਾ ਸਾਡੀ ਖਾਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਗੁਲਾਬੀ ਐਨਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭੂਰੀ ਜਿਹੀ ਫਿਏਟ ਵਿਚ ਬੈਠੇ, ਜਨਕ ਚਾਚਾ ਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗੇ—ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦੇ ਕਜ਼ਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਪਰਨੀਤ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ—ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਥਾਈ ਸਾਥੀਆਂ, ਅੰਬੈਸਡਰ 1234 ਵਿਚ ਪੁਲਸੀਆਂ ਨਾਲ, ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹਦੇ ਗਏ। ਉਹ ਫਿਲਮ ਤੱਕ ਸਾਡਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ—ਕੀ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫਿਲਮ ਵੀ ਦੇਖਣਗੇ? ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ।

ਮਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਆਪਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਹੀਏ।'

ਨਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਾਰ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ਤੋਂ ਚੀਕੀਆਂ, 'ਹਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬਿਲਕੁਲ!'

ਅਸੀਂ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਵਿਚ ਮੋੜ-ਘੋੜ ਕੱਟਦੇ ਮਾਲਾਬਾਰ ਹਿਲ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਮੈਰੀਨ ਡਰਾਈਵ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਨਾਨਕੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗਰਦਨਾਂ, ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਝਾਕਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਤੇ ਟੱਪਣ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਉਹ ਪਿੱਛਾ ਛੱਡ ਗਏ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਕੋਲਾਬਾ ਨੂੰ ਮੁੜੇ ਤਾਂ 1234 ਸਾਡੇ ਐਨ ਨੇੜੇ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਸਿਨਮੇ ਤੱਕ ਆਈ। ਪੁਲਸੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਫਿਲਮ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਪਰ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਕਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਘਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਆਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗੈਸ ਡੀਪੂ 'ਤੇ ਗੈਸ ਸਿਲੰਡਰ ਵਾਪਸ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਮਾ ਅਤੇ ਪਰਨੀਤ ਚਾਚੀ ਜੀ ਇਹ ਮੋੜਨ ਤੁਰ ਪਏ ਤੇ ਪੁਲਸੀਏ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਡੀਪੂ ਪਹੁੰਚੇ ਮਮਾ ਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰੇ ਅੰਬੈਸਡਰ ਕੋਲ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਪੁਲਸੀਆ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰਿਆ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਸੀ।

ਮਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਕਿਉਂ ਜੋ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਹੋ ਤੇ ਸਾਡਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੋਰ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਸਿਲੰਡਰ ਲਾਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਤਾਂ ਕਰ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹੋ।'

ਉਹ ਬੜੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਨਾਨਕੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਟੋਕਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਲਸੀਆ ਚਕਾ-ਚੌਂਧ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗਿਆ, ਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਿਲੰਡਰ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਏਜੰਸੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਗੈਸ, ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਫਲੈਟ ਦੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕਾਫੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਰਸੋਈਏ ਨੰਦੂ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਖਾਣਾ ਤੇਲ ਵਾਲੇ ਸਟੋਵ ਤੇ ਹੀ ਅੱਖੇ-ਸੱਖੇ ਬਣਾਉਣਾ ਪਿਆ।

ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜਨਕ ਨੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲੱਭ ਲਈ ਸੀ। ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਸੀ।

***

'ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਫੂਕ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇਰਾ ਘਰ ਉਡਾ ਦਿਆਂਗਾ', ਵੱਡੇ ਘਿਣਾਉਣੇ ਭੇੜੀਏ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਦਹਿਲ ਕੇ ਨਿੱਕਾ ਪਿੱਗੀ ਬੋਲਿਆ, 'ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਮੇਰਾ ਵਾਲ ਵੀ ਵਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਨੇੜੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦੇਣਾ।'

ਮਮਾ ਸਾਡੇ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਪਈ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਨਿੱਕੇ ਪਿੱਗੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਡੀ ਹਾਲਤ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਹੁਣ ਵੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਝੁਣਝੁਣੀ ਛੇੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਘਿਣਾਉਣਾ ਭੇੜੀਆ ਸਰਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ

ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਪਿੱਗੀ ਮਮਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ। ਸਾਡਾ ਕਮਰਾ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਬਿਸਤਰੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪੈਕ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜੋ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਸਵੇਰੇ ਪੈਕ ਹੋਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਟਰੱਕ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਣਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵੀ ਦੂਜੇ ਹੀ ਦਿਨ ਤੁਰ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਦਿਨ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਟੈਡੀ ਫੁੱਫੜ ਜੀ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਕਜ਼ਨ ਹਰੀ ਵੀਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਇੰਦੌਰ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਜਿੱਥੇ ਫੁੱਫੜ ਜੀ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਾਪਾ ਤੋਂ ਮਮਾ ਲਈ ਕੁਝ ਖ਼ਤ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ਤ ਮਮਾ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਉਹ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੈਗ ਵਿਚ ਤੁੰਨ ਦਿੱਤੇ। ਟੈਡੀ ਫੁੱਫੜ ਜੀ ਅਤੇ ਹਰੀ ਵੀਰ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਫਿਏਟ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੱਕ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਿਤਾਉਣੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਅਤੇ ਕਜ਼ਨ ਦੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਮਾ, ਨਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਅਲੁਵਿਦਾ ਕਹਿਣ ਲਈ ਫਲੈਟ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਯੋਜਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਹਿਲ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਕੇ ਫਰੈਂਕੀ ਪਾਰਲਰ ਵਿਚ ਲੰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਅਲੁਵਿਦਾ ਕਹਿ ਕੇ ਅਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਮਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਮਾਰਤ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਮਗਰ ਥਾਣੇ ਆ ਜਾਓ। ਟੈਡੀ ਫੁੱਫੜ ਜੀ ਕਾਰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰੀ ਵੀਰ ਅੱਗੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਪੁਲਸੀਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮਮਾ, ਨਾਨਕੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਥਾਣੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਮਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬੈਗ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਾਪਾ ਦੇ ਖ਼ਤ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੇ ਸਵੇਰੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਤੁੰਨ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਬੈਗ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਜੋਗੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੋਰੀ-ਛਿਪੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਸ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਬੈਗ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਤੇ ਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ।

ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਨਾਨਕੀ ਨੇ ਇਹ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਟੀਚਰ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਨਕੀ

ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ, 'ਮਮਾ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਪਰ ਮੈਂ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਕਾਗਜ਼ ਪਾੜੇ ਤੇ ਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਦੋਂ ਪੁਲੀਸ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਮੈਮ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਟੀਚਰ ਫਰੀਦਾ ਬਾਰੀਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖੁਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਤੇ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਘੰਟਿਆਂਬੱਧੀ ਬਿਠਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਟੈਡੀ ਫੁੱਫੜ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਲਈ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।

ਮਮਾ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਫਸਰ ਇੰਚਾਰਜ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਉੱਥੇ ਅਣਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਬਿਠਾਈਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੰਚ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਦੋਂ ਦਾ ਬੀਤ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਰ ਲਓ! ਉਹ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁਣੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲੀਸੀਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਡੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਖਾਲੀ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਛੱਡਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲੀਸੀਏ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਉੱਤੇ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਕੀ ਲੱਭਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਖਾਲੀ ਖਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲੱਗੇ। ਮਮਾ ਨੇ ਰਸੋਈ ਦਾ ਇਕ ਦਰਾਜ਼ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਚੀਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਤੁਹਾਡੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹਨ? ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖ ਲਓ।'

ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਲਾਸ਼ੀ ਦਾ ਵਾਰੰਟ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਗਈ ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਕੀ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਨਾਗਰਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸੀ?

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਖਬਰ ਛਪੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਫਲੈਟ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਗਈ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲੀ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਕਿਥੋਂ ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮਿਲ ਗਏ ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਰਹੱਸ ਹੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਵੀ ਟੈਡੀ ਫੁੱਫੜ ਜੀ ਥਾਣੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ। ਮਮਾ ਫਿਕਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਟਰੱਕ ਲੱਦ ਕੇ ਭੇਜੇ ਜਾਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬੰਬਈ ਡੀਲਕਸ ਫੜਨੀ ਸੀ ਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਭਣੋਈਆ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੇ ਸੀ? ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮਮਾ ਨੇ ਫੋਨ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ

ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਿਬੈਰੋ ਨੂੰ ਡੋਨ ਕਰੇਕ ਆਪਣੀ ਮੁਸੀਬਤ ਦੱਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਲਾਂਘੇ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਟੈਡੀ ਫੁੱਫੜ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਪੁਛਗਿੱਛ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਵਿਹਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਟੈਡੀ ਫੁੱਫੜ ਜੀ ਘਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਰਾਤ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਕੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਦਿਨ ਹੁਣ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਅਗਸਤ 1984 ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮਮਾ, ਚਾਚੀ, ਪੰਜ-ਸਾਲਾ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਲੰਬੇ ਥਕਾਊ ਸਫ਼ਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਬਾਲੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਾਪਾ ਕਿਥੇ ਸਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਵੱਡੇ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੇ ਸਨ? ਨਾਨਕੀ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਨਹੀਂ।

ਅੰਬਾਲੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਜੀਪ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹੀ। ਐਨੇ ਲੰਬੇ ਸਫ਼ਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨਕੁੰਨ ਸੀ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੀ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬੇਤਰਤੀਬੇ ਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜਾ ਟਿਕੇ। ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਤਾਈ ਜੀ ਸੁਭਾਗਿਆ ਅਤੇ ਕਜ਼ਨਾਂ ਗਿਰੀਮੇਰ ਵੀਰ ਅਤੇ ਭਵਾਨੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਬੜਾ ਉਤੇਜਨਾ ਭਰਪੂਰ ਸੀ—ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਇਕੋ ਛੱਤ ਥੱਲੇ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸੀ। ਤਾਈ ਜੀ ਬੜੇ ਸਾਊ ਤੇ ਰਹਿਮਦਿਲ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ‘ਘਰ ਤੇ ਦਿਲ’ ਦੋਵੇਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕਦੀ ਮੋਹ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਤਾਈ ਜੀ ਵਿਧਵਾ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁਰਗੀਖਾਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ—ਮੁੰਡੇ ਇਮਾਨ ਅਤੇ ਗਿਰੀਮੇਰ ਬੋਰਡਿੰਗ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ।

ਭਾਵੇਂ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸਾਡੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਬੜੇ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਵਿਚ ਐਨੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਲੈ ਆਂਦੀ ਸੀ, ਨਵਾਂ ਘਰ, ਨਵਾਂ ਸਕੂਲ, ਨਵੇਂ ਦੋਸਤ, ਪਾਪਾ ਨਹੀਂ—ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬੈਂਦਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਉਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ। ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਅਣਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਡੇ, ਬੱਚਿਆਂ, ਅੰਦਰ ਵੀ ਭੈਅ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਾਡੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਚਿੰਤਤ ਸੀ। ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਲਈ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤਾਈ ਜੀ ਅਤੇ ਮਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜ਼ਨਾਨਾ ਪਿਸਟਲ—ਮੇਰੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਦਾ—ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਜਿਹੇ ਜੰਗਲ ਖਾਧੇ ਕਾਰਤੂਸ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਫਲ ਤੋਂ ਇੱਕ ਖੁਖਰੀ (ਨਿਪਾਲੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ) ਮਿਲ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਤਾਈ ਜੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਹਾਣੇ ਹੇਠ ਰੱਖ ਲੈਣ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਹ ਪੂਰਾ ਜ਼ਰਜ਼ਰ ਜਿਹਾ ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਉਸੇ ਹੇਠਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਕੋ ਬਿਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੇ ਸੀ ਪਰ ਬਚਾਓ ਰਿਹਾ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹ ਬੜੇ ਭਿਆਨਕ ਦਿਨ ਸਨ। ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਬਸ ਇਕੋ ਹੀ ਛੋਟਾ-ਮੋਟਾ ਸਰੋਤ ਸੀ ਜੋ ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ. ਤੋਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਾਨੂੰ ਅੱਧੀਆਂ-ਅਧੂਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਸੁਣਦੀਆਂ ਜੋ ਉਸ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਅੰਸ਼-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜੋ ਹਰ ਕਿਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਤਾਈ ਜੀ ਤੇ ਮਮਾ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੋਲ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਰੁਕੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ। ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਬਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਘਰ ਆਏ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਮਾ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਸੇ ਜਿਹੇ ਮੈਰੂਨ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਗਲੀਚੇ ਵਾਲੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਲੂਕੜੇ ਜਿਹੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਦੱਸੀ।

ਮੇਰੇ ਗਲੀਚੇ ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਦੀ ਦੀ ਯਾਦ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਗਲੀਚਾ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦੀ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਦੌਲਤ ਸੀ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬਟਵਾਰੇ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ—ਅਤੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਸਾਡੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਇਕ ਮਹੀਨ ਪੱਟੀ ਜਿਹੀ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮਮਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਰੋਂਦੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਪਰ ਹੁਣ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਤਕੜੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਪਏਗਾ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਮਮਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮੀਦ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਮਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ, ‘ਹੁਣ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ?’ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ‘ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਜਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਸਾਰਾਂਗੇ ਹੀ।’

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਕ-ਇਕ ਦਿਨ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੱਟੀ।

ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾਇਆ। ਪੂਰੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਕਿੱਥੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਕਰੀਬ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਉੱਘ-ਸੁੱਘ ਦੇ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਹਰ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾਲ ਸੁਣਾਈ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਸੁੱਝਦਾ ਉਹ ਮਦਦ ਲਈ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦੇ ਤਾਂਕਿ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਾ ਵੀ ਹਨ।

ਅਖੀਰ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਭਰਤਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਮਾ, ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਜੀ ਅਤੇ ਭੂਆ ਜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਭੱਜੇ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਧੁੱਪ ਸੇਕਦੇ ਹਨ (ਉਦੋਂ ਦਸੰਬਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ) ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਧੀਆ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਮਮਾ ਚੇਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਖੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕੇ ਤਾਂ ਮਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਦਸ ਸਾਲ ਵੱਡੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਪੀਲੇ-ਭੁਕ, ਲਿੱਸੇ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਜਿਹੇ ਸਨ। ਪੂਰੇ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਬਿਸਤਰੇ ਜਾਂ ਗਰਮ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਧੁੱਪ ਉਹ ਸੇਕਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਨੂੰਨ (ਐਨ.ਐਸ.ਏ.) ਅਧੀਨ ਭਰਤਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ—ਜਿਸ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਾਲੇ ਮੁਲਜ਼ਮ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ—ਇਕੱਲ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਨ.ਐਸ.ਏ. ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਕੈਦ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਵਕੀਲ ਰਾਮ ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮਿਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਆਸ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਫੀ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਗੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿੱਖ ਤੋਂ ਤਾਂ ਅਸਲੀ ਉਮਰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਤਸੀਹਿਆਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਢੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 1985 ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਿਮਾਹੀ ਵਿਚ ਰਾਮ ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਨੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਕੇਸ ਮਾਨਵੀ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਅੰਮੀ ਜੀ ਦੀ ਦਲੀਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਪਾ ਦੇ ਸਫਾਈ ਦੇ ਵਕੀਲ ਬਣਨਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਜਿਹੇ ਪੈਸੇ ਹੀ ਲਏ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਫੀਸ ਦਾ ਅੱਸ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੇ ਵਕੀਲ ਸਨ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭੂਆ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਿਲੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਪਾ ਦਾ ਕੇਸ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਰਿੱਜ ਦੀ ਖੇਡ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਲਾਂਬੱਧੀ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਨ।

ਮਮਾ ਦਾ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤ :

15 ਦਸੰਬਰ,

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਪਿਆਰੇ ਸਿਮਰਨ,

ਮੈਂ ਇਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ।
ਬਾਕੀ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਰੇ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਬਸੀ ਦੇ ਇਕ ਸਬ-
ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਭਰਤਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ
ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਪਰ ਇਹ ਅਮਲ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ
ਬਸ ਇਹੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ
ਪੂਰਾ ਪਿਆਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਨਾਲ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ
ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼
ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ
ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ
ਹੈ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹੇਗਾ। ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ
ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਧੱਕਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸੈਂਸਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਡੇ ਸਿਰ
ਉਤਾਂਹ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਪਿਆਰ—ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ
ਲਿਖਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਤੁਹਾਡੀ

ਗੀਤਾ

ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਤ ਮਿਲ ਗਿਆ—ਇਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗੀ ਹੈ।

ਮਮਾ ਦਾ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ
ਅਤੇ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨੋਟ ਲਿਖਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ
ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਦਲੇਰੀ ਅਜੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਹੋਰ ਰੱਖਣੀ ਪਏਗੀ।

17 ਦਸੰਬਰ, 1984 ਨੂੰ ਮਮਾ ਨੂੰ ਭਰਤਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਖ਼ਤ
ਵਿਚ ਪਾਪਾ ਨੇ ਕੁਝ ਸਾਫ਼ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਗਰਮ ਅੰਦਰਲੇ ਕੱਪੜੇ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ
ਕਿਉਂ ਜੋ ਕੋਠੜੀ ਬੜੀ ਠੰਢੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪਾਪਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਜਦੋਂ ਦਾ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਪਾਠ ਆਮ ਹੀ
ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਗੁਟਕਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ
ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਖਣ
ਲਈ ਫਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਮੀਜ਼ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਹੀ
ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੇਬ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਸੌਂ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ
ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ... ਮੈਂ ਦੋ ਕਬੂਤਰਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਪਾ ਲਈ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਤੁਰ
ਕੇ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਛੋਲੇ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ

ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਬੜੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਵੜਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਕਾਲੀਆਂ-ਚਿੱਟੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਇਕ ਬਿੱਲੀ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਚੂਹੇ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਮਨਸ਼ਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਜੇਲ੍ਹ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖ ਵਿਚੋਂ ਉੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਤਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਰਗ਼ਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਖੰਭ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹੇਲੋ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਮੋਰ ਵੀ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤਾਂ ਸੁਣਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪੰਛੀ ਕਦੀ ਦਿਸਦੇ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ! ਬਾਂਦਰ ਵੀ ਅਕਸਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਰ ਲੈਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਦੇਵਤਾ ਸੂਰਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਰੁਟੀਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹਾਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸੁਦਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰੱਬ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸਾਥੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਚੋਣਾਂ ਪੂਰੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਈਕ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮੈਂ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਕਿਹੜਾ ਅੱਗੇ ਹੈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਰੌਲਾ ਹੀ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਜੇਤੂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਇਹੀ ਮਾਪਦੰਡ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਦੀ ਹੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਦੂਜੇ ਜਿੰਨੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਘੜੀ ਵੀ ਲਾਹ ਲਈ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਂ, ਮਿਤੀ ਜਾਂ ਦਿਨ ਦੱਸਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਖ਼ਤ ਜਾਵੇਗਾ ਵੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਦੱਸੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣਾ—ਫਾਰਮੈਲਟੀ ਲਈ ਮੁਆਫ਼ੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਇਹ ਇੱਥੇ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਉਤਾਰ ਰੱਖੀਂ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਰਹੀਂ—ਭਾਵੇਂ ਮੌਸਮ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ (ਜਾਂ ਮਾੜਾ), ਅਸੀਂ ਮੌਸਮ ਨੂੰ ਝੱਲ ਹੀ ਲਵਾਂਗੇ, ਭਾਵੇਂ ਮੌਸਮ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇ ਜਾਂ ਨਾ।

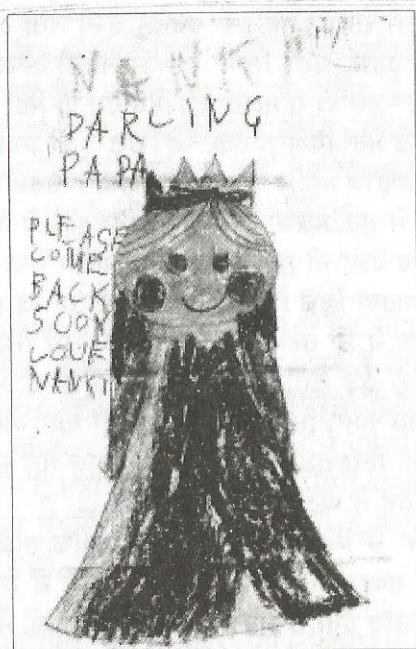
ਸਭ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਅਲੁਵਿਦਾ ਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਹਾਫ਼ਿਜ਼।

ਸਦਾ ਤੁਹਾਡਾ...

ਪੀ.ਐਸ. ਸਟਾਫ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਆਦਾਬ ਕਹਿਣਾ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਾਪਾ ਨੇ ਤਰੀਕ 17 ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਪਾਈ ਹੈ ਪਰ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਤਰੀਕ 14 ਦਸੰਬਰ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਘੜੀ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਕਾਈ ਲੱਗੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਗ਼ਲਤ ਤਰੀਕ ਪਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਪੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਤ ਸੈਂਸਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਨੀਲੀ ਸਿਆਹੀ ਪੈਂਦੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਖ਼ਤ ਪਾਪਾ ਨੇ ਲਿਖੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਬੜੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰਪੂਰ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਗੱਲ ਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਸਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕ ਮੁਸੀਬਤ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪਾਪਾ ਲਈ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ।
5 ਸਾਲਾ ਨਾਨਕੀ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਪਾਪਾ ਨੂੰ 5 ਦਸੰਬਰ 1985 ਨੂੰ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ 10×8 ਫੁੱਟ ਦੀ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ 20 ਦਸੰਬਰ 1985 ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣ ਦਿੱਤਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 6.30 ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਗਲਿਆਰੇ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਰਚਲਾਈਟਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੱਚਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਪਾ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਕ ਸਰਚਲਾਈਟ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਾਪਾ ਵੱਲ ਸਿੱਧੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਪਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਇਆ। ਗਲਘੋਟੂ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਟੂਟੀ ਅਤੇ ਪਖਾਨੇ ਲਈ ਮੋਰੀ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਉਸੇ ਹੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਖਾਂਦੇ, ਨਹਾਉਂਦੇ, ਸੌਂਦੇ ਅਤੇ ਪਖਾਨੇ ਜਾਂਦੇ। ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਰੋਸ਼ਨਦਾਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਪਾਪਾ ਦੇ ਭਰਤਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ 6 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗ ਨਾਲ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰੰਟ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਲੱਡ-ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਮਾਪਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦੇ ਗੁੱਛੇ ਪੁੱਟੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਠੋਡੀ ਤੇ ਵਾਲ ਹੀ ਨਾ ਰਹੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਸ੍ਰੀ ਬਖਸ਼ੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਵਾਲੀ ਟੀਮ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀ।

ਪਾਪਾ ਨੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਸ੍ਰੀ ਉਪਾਧਿਆਏ ਨੂੰ ਵੀ ਦੱਸਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਉਪਾਧਿਆਏ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਇਹ ਤੇਰੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਟਿਕਾਣੇ ਰਹੇਗਾ।' ਪਾਪਾ ਨੇ ਫੇਰ ਇਕ ਖ਼ਤ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਾ ਸੀ ਇਹ ਕਦੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਜਿਵੇਂ ਪਾਪਾ ਚੇਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਨੂੰਨ (ਐਨ.ਐਸ.ਏ.) ਦਾ ਕੇਸ ਪਾ

ਦਿੱਤਾ; ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੰਮਾਂ ਚਿਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ
ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੌਰਨ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਭਰਤਪੁਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।
ਭਰਤਪੁਰ ਜੋ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖ ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਘਰ ਭਰਤਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ
ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਜੋ
ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਰੱਖ' ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਖਾਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ
ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਐਨ.ਐਸ.ਏ. ਤਹਿਤ ਦੋ ਸਾਲ ਲਈ ਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ
ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ
ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਲਾ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ
ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ ਬੰਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ
ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਵਰਜ਼ੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਗੇਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਂਦਾ ਗਿਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ
ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਗੇਟ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਗਲਿਆਰੇ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦਫ਼ਤਰ
ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਸੀਖਾਂ ਵਾਲਾ ਗੇਟ ਤਾਲਾਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ
ਹੋਰ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵਾਲਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਂਦਾ ਗਿਆ, ਤੇ
ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਫੌਰਨ ਤਾਲਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੈਰਕਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਥੋੜ੍ਹਾ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਖਾਲੀ ਪਈਆਂ ਪੰਜ-ਛੇ ਕੋਠੜੀਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਚ ਵਾੜ ਕੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬਾਹਰੋਂ ਤਾਲਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਮਰਾ ਕਰੀਬ ਸੱਤ ਫੁੱਟ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਕਰੀਬ ਛੇ ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੀਮਿੰਟ ਦਾ ਥੜ੍ਹਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਫਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਮਘੇਰਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਇਕ ਟੂਟੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੂਹਾ ਲੋਹੇ ਦਾ ਸੀਖਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਖਿੜਕੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਪੋਚਾ ਫੇਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸਹੀ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਇਹ ਮੇਰਾ ਨਵਾਂ ਘਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ।

ਮੈਂ ਥੜ੍ਹੇ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਡੀਕਣ ਲੱਗਾ। ਬੜੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਠੰਢ ਸੀ। ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਪੋਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਜੇ ਸਿਲ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਸਖ਼ਤ ਥੜ੍ਹੇ ਤੇ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਸੀ ਉਹ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਇਕ ਗਾਰਡ ਆਇਆ, ਬੂਹੇ ਦਾ ਤਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਅਤੇ ਰਾਤ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਖੁਰਦਰਾ ਜਿਹਾ ਗਰਮ ਕੰਬਲ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾਇਆ ਅਤੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਬੋਲੇ ਮੁੜ ਤਾਲਾ ਲਾ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਇਕ ਬੁਰਕੀ ਵੀ ਨਾ ਖਾ ਸਕਿਆ—ਮੈਂ ਡਰ ਅਤੇ ਠੰਢ ਨਾਲ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਇਕੱਠਾ ਜਿਹਾ ਹੋਕੇ ਕੰਬਲ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨੀਂਦਰ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਸਵੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਫੜਫੜਾਹਟ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨੀਂਦ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਇਹ ਖੜਾਕ ਟੀਨ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਹ ਫੇਰ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਕਮਰੇ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਫਰਸ਼ ਵਿਚ ਮਘੇਰਾ ਮੇਰਾ ਪਖ਼ਾਨਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਟੂਟੀ ਮੇਰਾ ਸ਼ਾਵਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਗਾਰਡ ਮੇਰਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਲੈ ਕੇ ਫੇਰ ਆਇਆ।

‘ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?’ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

‘ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਪਰ ਤੂੰ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਹੈਂ’, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂ।

ਅਗਲੀ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਗਾਰਡ ਫਿਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

‘ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ’, ਗਾਰਡ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਜੇਲ੍ਹਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਆਂਗਾ।’

ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੋਰ ਖਾਣਾ ਛੱਡ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਅਣਖਾਏ ਖਾਣੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲੇ ਚੁੱਕ ਲੈ ਗਿਆ।

ਮੇਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਤੇ ਅਗਲੀ ਹੀ ਸਵੇਰ ਡਾਕਟਰ ਆ ਗਿਆ।

ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਧਰਵਾਸ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਬੜਾ ਨੇਕ ਦਿਲ ਇਨਸਾਨ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਡਰਾਲ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਹਾਈ ਬਲੱਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਲਈ ਲੋੜ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸਲਾਹ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਫਲ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦਵਾਈ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਿਹਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।

ਇਕੱਲਪੁਣਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚੋਂ ਕਬੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦੀ ਸੋਚੀ, ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਆਇਆ—ਇਹ ਸੁਖਾਲਾ ਰਹੇਗਾ, ਮੈਂ ਠੰਢ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਹੁਤਾ ਨਾ ਖਾਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕੱਲਪੁਣੇ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਧ-ਮਰਿਆ ਤਾਂ ਹਾਂ ਹੀ।

ਮੈਂ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਠੰਢੀਆਂ ਸਿਲ੍ਹੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਖਤ ਫਰਸ਼ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕਾਲਾ ਮਘੋਰਾ ਜਿਹਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਮਘੋਰਾ, ਮੇਰਾ ਪਖਾਨਾ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁੱਖ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਸੀ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਸੀਟ ਦਾ ਪਖਾਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬਸ ਹੋਰ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਸੋਚਾਂ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਪਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜਾਗਿਆ ਤਾਂ ਬਿਹਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵੀ ਟਿਕਾਣੇ ਸਿਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪਣੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਖੇਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਆਖ਼ਰ ਇਹੀ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਖੁਰਦਰੇ ਜਿਹੇ ਕੰਬਲ ਨਾਲ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਇਕ ਠੰਢੀ, ਹਨੇਰੀ ਅਤੇ ਗੰਦੀ ਜਿਹੀ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਤਾਂ

ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਹਟਾਂਗਾ।

ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਪਹਿਲਾਂ; ਮੇਰਾ ਇਕ ਰੂਟੀਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਝੜਦੀ ਕਲੀ ਵਾਲੀ ਸਿਲ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਕੈਲੰਡਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਹਰੇਕ ਦਿਨ ਲਈ ਨਹੁੰ ਨਾਲ ਕੰਧ ਤੇ ਇਕ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਂਦੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਜਿੰਨਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਤੁਰਦਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਕਦਮ ਵੱਧ। ਛੇ ਫੁੱਟ ਗੁਣਾ ਸੱਤ ਫੁੱਟ। ਤੁਰਨਾ ਤੇ ਪਾਠ ਕਰਨਾ, ਤੁਰਨਾ ਤੇ ਪਾਠ ਕਰਨਾ।

ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹ ਦਾ ਭਰਿਆ ਤਾਮਚੀਨੀ ਦਾ ਮੱਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਖਾਣ ਲਈ ਉਬਲੇ ਛੋਲੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਛੋਲਿਆਂ ਦੇ ਕੋਰੜੂ ਮੈਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਣਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵਰਤਣ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਕ ਮਣਕਾ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ। ਹਰੇਕ ਚੌਪਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਹੋਰ ਤਕੜਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਠੰਢ ਭਜਾਉਣ ਲਈ—ਇਹ ਜਮਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ—ਮੈਂ ਟੂਟੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪਾਣੀ ਹੇਠਾਂ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਸੁੰਨ ਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਨਿੱਘਾ।

ਆਪਣੇ ਕਹੇ ਤੇ ਖਰਾ ਉੱਤਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇੰਡਰਾਲ ਨਾਲ ਵਾਧੂ ਫਲ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਸੇਬ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਲਿਫਾਫੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਦੇਖਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸੇਬ ਜਾਂ ਸੰਤਰਾ ਕੱਢ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਵਾਦ ਲੈਂਦਾ, ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਟੁਕੜੇ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਹਰ ਟੋਟਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦਾ ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਲਿਫਾਫੇ ਤੋਂ ਕੱਟ ਗਏ ਸਨ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਥੜ੍ਹੇ, ਮੇਰੇ ਮੰਜੇ, ਤੇ ਵਿਛਾ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਲਿਫਾਫਿਆਂ ਦਾ ਗੱਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਘੁਮੰਤਰੂ ਜਦੋਂ ਪਾਰਕਾਂ ਦੇ ਬੈਂਚਾਂ ਤੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਨਿੱਘੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਪੁਰਾਣੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਸਬਕ ਹੈ ਕਿ ਲੋੜ ਕਾਢ ਦੀ ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਬੰਬਈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। (ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਮਾਮਾ ਦੀ ਬਗੀਚੀ ਵਧੀਆ ਦਿਸਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਜਾਣਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ)। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਬੰਬਈ ਨਹੀਂ ਚਲੇ ਗਏ, ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਘੱਟ ਪਤਾ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਵੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਮੇਰਾ—ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ ਸੀ—ਬੜਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਹੋਇਆ ਸੀ (ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦਿਸਦੇ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੋਲਦੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨੇ ਚਾਹੀਦੇ)।

ਪਾਪਾ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਸਨ—ਦਿਨੇ ਉਹ ਬੜੇ ਸਖ਼ਤ, ਉੱਚੇ ਕੱਦ ਵਾਲੇ ਵਰਦੀਧਾਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, (ਪਰ ਗੁੱਸਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ) ਅਤੇ ਸ਼ਾਮਾਂ ਅਤੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਆਨੰਦ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਪਾਪਾ ਉਦੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਚਿੱਟੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਵਿਹੜਾ ਸੀ, ਇਕ ਵੱਡਾ ਲਾਅਨ ਸੀ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਾਰਾਂ ਲਈ ਲੰਬੀ ਰਾਹਦਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਬਗੀਚੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਟਾਫ਼ ਲਈ ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਦਾ ਬਲਾਕ ਸੀ। ਵੀਰ ਜੀ ਤੇ ਮੈਂ ਸਥਾਨਕ ਕਾਨਵੈਂਟ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਅਰਦਲੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਾਈਕਲਾਂ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

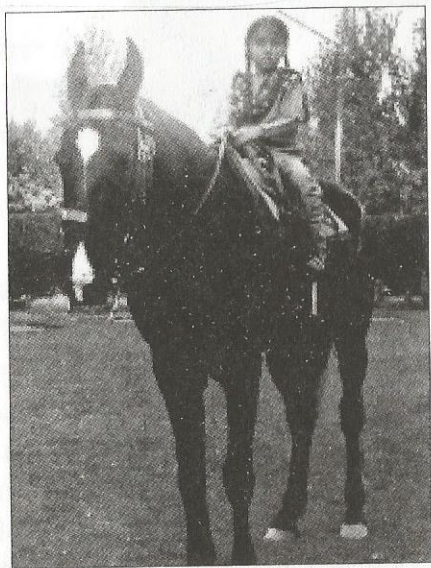
ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਰਤ ਸੁੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਛ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੀਤੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਨਾਇਕ-ਭਗਤੀ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ; ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਸੋਚੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜ ਤੁਰੀ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ

ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸੀ ਕਿ ਗਲਿਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਫ਼ਾਈ-ਸੇਵਕ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੜ ਗਏ। ਸਾਨੂੰ ਸਫ਼ਾਈ ਸੇਵਕ ਨੇ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਹਵਾ ਰਹਿਤ ਦੜਬੇ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੀ ਚੰਗੀ ਕੁਟਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮਮਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਫਰੀਦਕੋਟ ਚਲੇ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਸਿੱਖੀ। ਪੁਲੀਸ ਲਾਈਨ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ ਦੋ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਆ ਜਾਂਦੇ।

ਸਾਡੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਤੇ ਲੱਭੂ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਸਾਢੇ ਕੁ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਵੀਰ ਜੀ ਤੇ ਮੈਂ ਹਰ ਸਵੇਰੇ ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਦੇ ਸਬਕ ਲੈਂਦੇ। ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਸਿੱਖ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਸਿਖਲਾਈਕਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਕੋਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵੀਰ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਡਰ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਹਲਕ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪਾਪਾ ਦੇਖਣਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਵਧੀਆ ਘੁੜਸਵਾਰ ਸੀ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਵੀਰ ਜੀ ਵਰਗੀ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਆ।

ਸਵੇਰ ਦੀ ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਈ ਸਾਨੂੰ ਰਗੜ-ਰਗੜ ਨੁਹਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਭੇਜ ਦਿੰਦੀ।

ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਸਿੱਖਦਿਆਂ

1979 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ਵੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਖੇ ਵੇਲਹੈਮ ਬੱਇਜ਼ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਬੜੀ ਦੁਖੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬੱਧੀ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਸਵੇਰ ਉਸ ਨੇ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਡਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਗਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਪਾਵਾਂਗੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਜਾਗ ਗਈ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਮੈਂ ਰੋਣਾ-ਧੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਵੀ ਮਮਾ ਤੇ ਵੀਰ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਲਾਬੀਦਾਰ ਰਾਹਦਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਪਾਪਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਈ ਨਾਲ ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਵੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਅੰਕਲ ਦੀ ਵੱਡੀ ਧੀ ਪਵਨ ਭੈਣ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਸਗੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ।

ਸਵੇਰਾਂ ਅਸੀਂ ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿਤਾਉਂਦੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਵਨ ਭੈਣ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਿੱਗੀ ਅਤੇ ਘੋੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰਕਾਬ ਵਿਚ ਫਸੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਹੀ ਘਰ ਘਸੀਟ ਲਿਆਇਆ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਟਲੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਫੇਰ ਘੋੜੇ ਦੀ ਕਾਠੀ 'ਤੇ ਸੀ।

ਬਚਪਨ ਸਮੇਂ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਖੇ ਲਾਅਨ ਵਿਚ 7 ਸਾਲਾ ਵੀਰ ਜੀ ਤੇ 5 ਸਾਲਾ ਮੈਂ

ਬਚਪਨ ਸਮੇਂ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਪਾਪਾ ਨਾਲ ਵੀਰ ਜੀ ਤੇ ਮੈਂ
ਤਸਵੀਰ ਖਿਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ

ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਪਾਪਾ ਦੀ ਸਟੱਡੀ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬੁੱਝ-ਬੁਝਾਈ ਜਾਂ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਕੰਡੈਂਸਡ ਮਿਲਕ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚੋਂ ਘੁੱਟਾ-ਬਾਟੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਜਦੋਂ ਪਾਪਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੀ ਅਸੀਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਵਨ ਭੈਣ ਦਾ ਲਹਿੰਗਾ ਪਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਸਾਰਾ ਸਾਟਨ ਦਾ ਲਹਿੰਗਾ ਪਵਾਇਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਗੋਲ ਕੀਤੀਆਂ ਦੋ ਜੁਰਾਬਾਂ ਫਸਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਗੁੱਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਵੀਂ ਲਾਲ ਸੁਰਖੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਸ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਨਜ਼ਅਦ ਫੇਰ ਝੱਲ ਛਿੜ੍ਹ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਬੜੀ ਗਾਲ੍ਹੜੀ ਬੱਚੀ ਸੀ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਾਪਾ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਪਰੇਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੈਂ ਬੈਠੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਪਾ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਜਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬੈਠੇ ਪਰੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਨੂੰ ਡੀ.ਸੀ. ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ

ਇਕੱਠੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸਲੀਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਲੀਕੇ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਝੁਕੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪੂਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੁਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

‘ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਨਾ, ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਪਵਨ ਭੈਣ ਦਾ ਸਾਟਨ ਦਾ ਲਹਿੰਗਾ ਪਹਿਨਾਇਆ, ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਪਸਟਿਕ ਲਗਾਈ ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁੱਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਪਤਾ ਹੈ, ਜੁਰਾਬਾਂ ਗੋਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੀ-ਸ਼ਰਟ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਪਾਪਾ ਬਿਲਕੁਲ ਕੁੜੀ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸੀ...’ ਮੇਰੇ ਕਹਾਣੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਥੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨਾਟਾ ਛਾ ਗਿਆ, ਡੀ.ਸੀ. ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਪਾਪਾ ਵੱਲ ਝਾਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਪਾਪਾ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਮਾਰੋਹ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈ ਗਏ।

ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਪਾਪਾ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੀ ਪਾਈ ਭਾਜੀ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ 11-12 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਘਰ ਨੂੰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਤੇ ਮਮਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਉੱਤਲੇ ਛੱਜੇ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਹੱਥ ਹਿਲਾਏ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਾਂ।

ਮਮਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਖਰੀਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਆਏ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਗੋਆ ਦੇ ਟੂਰ ਤੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸੂਤੀ ਲਹਿੰਗੇ ਲਿਆਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬੂਹੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵਜਾਈ ਤਾਂ ਜਿੱਚ ਅਤੇ ਭੇਡੀਤ ਜਿਹੀ ਹੋਈ ਮੈਂ ਦੇਖਦੀ ਰਹਿ ਗਈ ਕਿ ਪਾਪਾ ਲਹਿੰਗਾ ਪਾਈ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਤਿੱਖੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਨਾਨਾ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ।

‘ਆਉ ਕੁੜੀਓ, ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਓ’, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਣਾਉਣੀ ਹਾਸਾ ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਗਰਕ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਉਹ ਸਦਮਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਜਾਂ ਹੱਸਣ। ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਹੇਠੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਉਦੋਂ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਸੀ। ਮਮਾ ਜਣੇਪੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਪਾਪਾ ਕੋਲ ਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਕੂਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਇਕੱਲੀ ਦੇ ਹੀ ਸਨ।

ਪਾਪਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮਮਾ ਇੱਥੇ ਹੋ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਹੀ ਘਰ ਦੀ ਸੁਆਣੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ। ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਸੀ ਤੇ ਮਾਸੜ ਜੀ ਨੇੜੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੇ ਸੱਦਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂ ਜੋ

ਮੈਂ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਮਾ ਦੀ ਸ਼ਿਫਟ ਦੀ ਸਾਡੀ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਅੱਡੀ ਵਾਲੇ ਸੈਂਡਲ ਪਾ ਲਏ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਡਿਨਰ ਲਈ ਆ ਗਈ। ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਸੀ, ਮਾਸੜ ਜੀ ਅਤੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਭਾਵ ਲਿਆਏ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਸਾਡੀ ਦੀ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ। ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਡਿਨਰ ਵੇਲੇ ਹੀ ਨੀਂਦ ਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਘੇਰਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਖਾਣੇ ਦੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਹੀ ਸੌਂ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਈ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਲਿਆਈ।

* * *

ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਜਾਂ ਘੋੜੇ ਤੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਟਰੀਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਨਹਿਰਾਂ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਪੱਧਰੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਨੀਰਸਤਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਹਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਢਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੇ ਲੰਬੇ ਰੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੰਬਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਉਂਕ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਦੋ ਫੁੱਟ ਉਤਾਹ ਤੱਕ ਸਫੇਦੀ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਟੀਆਂ ਜੁਰਾਬਾਂ ਪਹਿਨਾਈਆਂ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹਿਰ ਦੀ ਕੱਚੀ ਪਟੜੀ ਉੱਤੇ ਛਾਂ ਵੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੱਛੀ-ਮਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਲੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ 'ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੁੱਭੀ ਮਾਰ ਕੇ ਲੰਘਦੀ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੰਢਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ, ਹਿਰਨ, ਤਿੱਤਰਾਂ, ਬੁਲ੍ਹਬੁਲ੍ਹਾ, ਕੋਇਲਾਂ, ਜੁਗਨੂੰ, ਚਿਲਚਿਲਾਂ ਅਤੇ ਚੈਸਟਨਟ ਚੱਕੀਰਾਹਾ ਬਿੱਟਰਨਜ਼ ਦੀਆਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿੱਤਕਬਰੇ ਉੱਲੂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪਾਪਾ ਨੇ ਸਾਈਕਲ ਜਾਂ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਜਾਂ ਪੈਦਲ ਨਹਿਰ ਕਿਨਾਰੇ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਨਹਿਰੀ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਨਿਰਾਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰੈਸਟਹਾਊਸ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਰੈਸਟਹਾਊਸਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਮਗਰਲਿਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਾਈਲਦਾਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੁੱਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਚਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਨ।

ਨਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਘਟਨਾ ਮੇਰੇ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੇਤੇ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਪਾ ਦਾ ਬੜਾ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਕੁੱਤਾ ਉਲਝ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਰਨੈਲ 'ਉਟੋ ਵਾੱਨ ਬਿਸਮਾਰਕ' ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਸਨ। ਵੀਰ ਜੀ ਤੇ ਮੈਂ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਇਕ ਨਹਿਰ ਕੰਢੇ

ਸਾਈਕਲ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਾਪਾ, ਮਮਾ ਅਤੇ ਉਟੋ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਟੋ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਢੇ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਢਲਾਣ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ—ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਰਮੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪੰਛੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਸਿਰਫ ਕੁੱਤੇ ਵਾਲੀ ਮਸਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਵਹਾਉ ਬੜਾ ਤੇਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਤੈਰ ਕੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨੂੰ ਨਾ ਮੁੜ ਸਕਿਆ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਵਹਿਣ ਨਾਲ ਹੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਉੱਤੇਜਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਰਦਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੱਗਾਂ ਲਾਹ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਠਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਜੋੜ ਲੈਣ ਅਤੇ ਪੱਗਾਂ ਦੀ ਡੋਰ ਫੜਾ ਕੇ ਇਕ ਬਦਨਸੀਬ ਦਲੇਰ ਬੰਦਾ ਮੂਰਖ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਵਹਾਉ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਾਪਾ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਟੋ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਤਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤਾ ਬਣਨਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਉਟੋ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ 'ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਇਕ ਤਿੱਤਰ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਖੰਭ 'ਤੇ ਵੱਜੀ ਤੇ ਉਹ ਫੱਟੜ ਹੋ ਕੇ ਕਪਾਹ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਟੋ ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ—ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ—ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਾਪਾ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਪੰਛੀ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਟੋ ਛੱਡੇ ਹੀ ਨਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਘੋਰ ਹੁਕਮਅਦੂਲੀ ਕਾਰਨ ਪਾਪਾ ਪਲੋ-ਪਲੀ ਗਰਮ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਜਿਹੜਾ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪਾਪਾ ਨਾਲ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਦੇਖ-ਦੇਖ ਕੇ ਆਨੰਦ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਮਦਦ ਕਰਾਂ ? ਪਾਪਾ ਨੇ ਹਫ਼ਦੇ ਹੋਏ ਹਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਕਰ ਲੈ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੇ ਉਟੋ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਫੂਕ ਮਾਰੀ ਤੇ ਤਿੱਤਰ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।

ਉਹ ਤਿੱਤਰ, ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜੋ ਬਚਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਬਾਲ ਕੇ ਭੁੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਟੋ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਇਕ ਬੁਰਕੀ ਵੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਉਹ ਬੜੇ ਵਿਹਲੇ ਦਿਨ ਸਨ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅੱਗ ਦੁਆਲੇ ਬਹਿ ਕੇ ਘਰ-ਘਰ ਖੇਡਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

* * *

ਪਾਪਾ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ :

ਪਿਆਰੀ ਪਿਟਸੀ, ਫਤਹਿ।

ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ (ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ SJB) ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੀ ਸੀ?

ਅਸੀਂ 1979 ਵਿਚ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਅੱਧ-ਪਚੱਧੇ ਜਿਹੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ (ਮੈਂ ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਚੰਗੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਦੀਮੀ .12 ਬੋਰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਹੀ ਸਨ) ਸਾਡੇ ਘਰ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਹਾਲਤ ਪੂਰੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸੇ ਸਾਲ ਹੀ (1979) ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਈ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸੱਤਾ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਬਾਬੇ—ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ—ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਲਾਂਘਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਉਹੀ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਲੀਡਰ ਸਨ ਜਦੋਂ 13 ਸਿੱਖ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਅਫਸੋਸ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਉਦੋਂ ਅਜਿਹੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਰੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਲੰਮੇ, ਪਤਲੇ ਅਤੇ ਸੁਬਕ ਜਿਹੇ ਸ਼ਖਸ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਰਵਾਇਤੀ ਚੋਗਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਪੁਰਖੇ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1762 ਵਿਚ ਅਫਗਾਨ ਧਾੜਵੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ (ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ) ਦੀ ਪਾਵਨ ਵਲਗਣ ਤੇ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਚੋਗਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੇਠਾਂ

ਤੱਕ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਚਿੱਟਾ ਅਤੇ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਜੁੱਤੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਮੌਕੇ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਜਦੋਂ ਚਾਹੁਣ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲਾਹ ਸਕਦੇ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਅਕਸਰ ਲਾਹੁਣੀ ਤੇ ਪਹਿਨਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਵਾਇਤੀ ਸਿੱਖ ਲਿਬਾਸ ਵਾਲੀ ਛੋਟੀ ਕਿਰਪਾਨੀ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੁਲ੍ਹੇ ਤੱਕ ਲਟਕਦੀ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤੀ ਤਿੰਨ-ਛੁੱਟੀ ਕਿਰਪਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿੱਖ ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਰੀਬ ਦੋ ਛੁੱਟ ਲੰਬਾ, ਮੋਟਾ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਭਾਰਾ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਤੀਰ ਸੀ। ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਧਨੁੱਖ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਉੱਚੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲੀ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਲੀ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਵਾਨ, ਸਖ਼ਤ ਜਾਨ ਅਤੇ ਸੁਨੱਖੇ ਸਨ।

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਮੁਸਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ, ਉਹ ਬੜੇ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਾਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਸਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਛੋਟੇ। ਉਹ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੱਕ ਤਿੱਖਾ ਅਤੇ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਵਾਲਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਕੁਲੀਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੱਥੇ ਹੇਠ ਬੜੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸਨ। ਪਲਕਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿੱਖ-ਪਾਖ ਬਾਜ਼ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਬੇਤਾਬ। ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ, ਉਹ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਅਤੇ ਹੱਥ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਰਤਾ ਹੇਠਾਂ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਰੀ ਗੜ੍ਹਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਗ-ਰੱਖਿਅਕ ਸੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਦਰਜ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਸਲੀਕੇ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਗਲੀਚੇ ਤੇ ਪੈਰ

ਧਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਦੇਸੀ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੂਟ ਨਹੀਂ ਲਾਹੁੰਦੇ, ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਯੂਰਪੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੂਟ ਲਾਹ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪਾਣੀ ਦੇ ਗਲਾਸਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਜੋ ਅਨਵਰ ਟਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਆਇਆ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਰਮਾਈ ਨਾਲ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਦੁੱਧ ਲੈਣਗੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉੱਚ ਧਾਰਮਕ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਨਵਰ ਦੋ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਕੌਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਮਿਸ਼ ਅਤੇ ਬਦਾਮ ਲੈ ਆਇਆ। ਇਹ ਫੇਰ ਧਾਰਮਕ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਉ-ਭਗਤ ਲਈ ਰਵਾਇਤੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਕਿਸ਼ਮਿਸ਼ ਦੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਦਾਮ ਲੈ ਲਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਰਮਦਿਲੀ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗੜ੍ਹਵੀ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੇਵਾਦਾਰ ਸੀ, ਜੋ ਅਨਵਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਲਲਿਤ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੈ। ਉਹ ਗੜ੍ਹਵਾਈ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁੱਧ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਤੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪੀਣ ਪਦਾਰਥ ਕੱਚ ਦੇ ਗਿਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਬ ਲੋਹ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਧਾਤ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਅਤੇ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਖਾਂਦੇ ਤੇ ਪੀਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਨਯੋਗ ਮਹਿਮਾਨ ਕਿਸੇ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਦੀ ਪਕਾਈ ਹੋਈ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਖਾਂਦੇ ਜਾਂ ਪੀਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਸਾਡਾ ਰਸੋਈਆ ਹਿੰਦੂ ਸੀ। ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਵਰਜਣਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਧਾਰਮਕ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵਲੋਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂ ਪਰੋਸਿਆ ਭੋਜਨ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਪੀਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਿਗਰਟਨੋਸ਼ੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਚੱਬਦੇ ਹਨ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਮਿਲਣੀ ਸਿਰਫ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਚਲਾਈ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਕਿੰਨੀ ਮਾੜੀ ਤੇ ਅਫਸੋਸਨਾਕ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਮਦਦ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਰੋਡੇ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਫਰੀਦਕੋਟ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਖਤਮ ਹੋਈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠੋਂ ਉੱਪਰ ਤੱਕ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬੜੇ ਸੁਹਿਰਦ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹਾਂ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕੌਮ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡਾ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਅਤੇ ਦੋਸਤੀ ਵਧ ਗਈ। ਇਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਹੈ

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ
ਤੁਹਾਡਾ ਪਾਪਾ”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਬਿਤਾਈਆਂ। ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ ਅਤੇ ਨਾਨੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜੋ ਸੰਘਣੇ ਦੇਵਦਾਰ ਜੰਗਲ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਪੀਰ ਪੰਜਾਲ ਰੇਂਜ ਦੀਆਂ ਬਰਫ ਢੱਕੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਜੰਗਲ ਹਿਮਾਲੀਆਈ ਸ਼ਹਿਦ ਖਾਣੇ ਰਿੱਛ, ਚੀਤੇ, ਜੰਗਲੀ ਫੀਜ਼ੈਂਟਸ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਘਰ ਸੀ।

1970ਵਿਆਂ ਅਤੇ 1980ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਸੜਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਸਿਰਫ ਘਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਟੇਢੇ-ਮੇਢੇ ਰਾਹ ਹੁੰਦੇ ਸਨ—ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਸਾਡਾ ਕੱਚਾ ਰਾਹ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀ ਗੱਡੀ ਘਰ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੂਨ ਦੀ ਚੁੱਭਵੀਂ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਦਸ ਘੰਟੇ ਦੇ ਕਾਰ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਕਾਰ ਕਈ ਵਾਰ ਖਰਾਬ ਹੋਈ, ਸਾਨੂੰ ਅਖੀਰਲੇ ਚਾਰ ਕੁ ਸੌ ਮੀਟਰ ਪੈਦਲ ਤੁਰਨਾ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਮੈਕਡੋਨਲਡਜ਼ ਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਰੁਕਣ ਸਮੇਤ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਸੱਤ ਘੰਟੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਕੋਈ ਪਟਰੋਲ ਪੰਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉੱਪਰ ਜਾ ਕੇ ਕਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਤਰਪਾਲ ਨਾਲ ਢਕੀ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਹਰ ਥਾਂ ਤੁਰ ਕੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਨਾਨਕੀ ਅਜੇ ਤੁਰਨ ਜੋਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ

ਸੀ ਹੋਈ ਉਦੋਂ ਪਾਪਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਪਿੱਠੂ ਵਿਚ ਲਿਜਾਂਦੇ। ਅਸੀਂ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਹੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਪਾਪਾ ਸਾਨੂੰ ਟੈਲ ਮੀ ਵਹਾਈਜ਼ ਦੇ ਸੈਂਟ ਵਿਚੋਂ ਰੋਚਕ ਤੱਥ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਖਰੀਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵਦਾਰ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਪਾਪਾ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੱਦ ਮੁਤਾਬਕ ਇਕ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ—ਬਿਲਕੁਲ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਕੈਡੇਟ ਹੋਈਏ—ਕਾਲਾਟਾੱਪ ਸੈਂਕਚੁਅਰੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਛਟੀ ਨਾਲ ਰੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਨਸਪਤੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਰੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੁੱਛਦੇ। ਇਸ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਆਏ ਹੁੰਦੇ। ਪਾਪਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੜੇ ਸਖ਼ਤ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕੁਦਰਤੀ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਬਕਾਂ ਤੋਂ ਬੜੇ ਡਰਦੇ ਸੀ।

ਇਕ ਸਾਲ ਪਾਪਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਅਧਿਆਪਕ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸਹੀ ਰੂਟੀਨ ਬਣਿਆ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਵੇਰਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਬੀਤਣ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਪਾਪਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ ਇਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਨਾ ਚੱਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਤੇ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਉ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਖਾਈਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਾਲਾਟਾੱਪ ਸੈਂਕਚੁਅਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਲੰਘ ਗਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਖਿਸਕ ਗਏ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਆਖਰੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਖਿਸਕ ਲਿਆ। ਬੇਚਾਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਗਵਾਚਿਆ ਜਿਹਾ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਖੋਜੀ ਟੁਕੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਭੇਜੀ ਗਈ—ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਘਰ ਆ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਬਦਕਿਸਮਤ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ—ਸਾਫ਼ ਹੈ ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ।

ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਛੋਟੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿੱਕਰਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਪਾਪਾ ਦੇ ਫੁੱਫੜ ਜੀ (ਅੰਕਲ) ਸਰਦਾਰ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮੇਤ ਆਂਟੀਆਂ, ਅੰਕਲਾਂ, ਕਜ਼ਨਾਂ, ਕੁੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਡੱਗੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਤ, ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ।

ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਿੰਨਾ ਵਧੀਆ ਤੋਹਫ਼ਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਤਿੱਤਰ, ਸੂਰ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੱਤਖ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ। ਪਾਪਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਪੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਮਾਰੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਖਾਧੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਇਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ

ਨਿਯਮ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕਜ਼ਨ ਗਿਰੀਮੇਰ ਵੀਰ ਨੇ ਕੁਝ ਕਾਂ ਮਾਰ ਲਏ। ਪਾਪਾ ਬੜੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਖਾਣ ਲਈ ਇਹੀ ਪਕਾਏ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲਈ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਛੁਟਿਆ।

ਏ.ਆਈ.ਜੀ. ਰੇਲਵੇ ਵਜੋਂ ਪਾਪਾ ਇਕ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਸੈਲੂਨ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਹਰ ਉਸ ਗੱਡੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੈਲੂਨ ਵਿਚ ਬੈਂਡਰੂਮ, ਬਾਥਰੂਮ, ਡਾਈਨਿੰਗ ਰੂਮ ਅਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਇਕ ਡਰਾਇੰਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਏ.ਆਈ.ਜੀ. ਇਸ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਬੋਰੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡ ਆਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਏ.ਆਈ.ਜੀ. ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਸੌਂਦਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਬੇਚਾਰਾ ਸੈਲੂਨ ਅਜੇ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰੁਲ-ਖੁਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਹਾਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਘਰ ਵੀ ਇਕ ਰੇਲ-ਗੱਡੀ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ, ਡਾਇਨਿੰਗ ਰੂਮ, ਗੈਸਟਰੂਮ, ਸਾਡੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਰੂਮ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡਾ ਰੂਮ ਅਤੇ ਫੇਰ ਨਾਨਕੀ ਲਈ ਨਰਸਰੀ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਨਿੱਕਾ ਰੂਮ। ਡੱਬੇ ਤੋਂ ਡੱਬਾ, ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਕਮਰਾ। ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਬਰੀਚੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਾਮੁਨ ਦਾ ਰੁੱਖ ਸੀ, ਸਾਮੁਣੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਫੇਦੇ ਦੇ ਰੁੱਖ, ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਸਟਾਫ਼ ਲਈ ਕੁਆਰਟਰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਅਨੈਕਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦਵਿੰਦਰਾ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ (YPS) ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਜੋ ਬੜੀ ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਏਟਕਿੰਸਨ ਕਾਲਜ ਦੀ ਥਾਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਗੁਆ ਲਿਆ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪੁਲੀਸ ਲਾਈਨਜ਼ (ਕਲੋਨੀ) ਵਿਚ ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀਰ ਜੀ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਅਸੀਂ ਹਰ ਸਵੇਰ ਆਪਣੇ ਕਜ਼ਨਜ਼ ਨਾਲ ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ।

ਪਟਿਆਲਾ ਜੇਲ੍ਹ ਪੁਲੀਸ ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਬੇੜੀਆਂ ਲੱਗੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਤੱਕ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਅਸੀਂ ਅਸਲੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਐਨੀ ਨੇੜਿਉਂ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਗਧ ਜਿਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਸਾਨੂੰ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰਾ ਇਕ ਕਜ਼ਨ ਕੈਦੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ, 'ਕੈਦੀ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ?' ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜਵਾਬ

ਦਿੰਦਾ ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ।

ਪਾਪਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇਜ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਚੇਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਨਿਹੰਗ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੀ ਮਾਲ ਗੱਡੀ ਦੇ ਇਕ ਖਾਲੀ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਟਿਕਟ ਕਲੈਕਟਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟਿਕਟ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਟਿਕਟ ਖਰੀਦੇ ਤਾਂ ਨਿਹੰਗ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਟੀ.ਸੀ. ਸਾਹਿਬ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਟਿਕਟ ਖਰੀਦੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸੀਟ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ ਉਸਦੀ ਹੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ।' ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਤੋਂ ਇਕ ਜਾਣੂ ਨੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪੂਰੀ ਜਵਾਨ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਸੇਂਟ ਬਰਨਾਰਡ ਕੁੱਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਮਾ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਮਾ ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੱਟਣੀ ਪਈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਪਾ ਕੋਲ ਹਰ ਵੇਲੇ ਹੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਕੁੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੁੱਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿੱਕੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਉੱਤੇਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰਨੀ ਬੜੀ ਔਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਕਸਰ ਉਹ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉੱਤੇਜਨਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉੱਛਲਦੀ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡੇਗ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਾਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਮਮਾ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਵੀ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰਮੀ ਅਤੇ ਬਰਿੱਜ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਸਰਕਲ ਸੀ। ਨਾਨਕੀ ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਇਕ ਕਠੋਰ ਬੁੱਢੀ ਬਾਈ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ—ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਫੇਫੜਿਆਂ ਅਤੇ ਨਿਮੋਨੀਏ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮਮਾ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਟਹਿਲ ਲਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਮੇਰੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਘਰ ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਪੈਲੇਸ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਅੰਕਲ ਅਤੇ ਕਜ਼ਨਜ਼ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਬੜੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਨ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਖਜ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਖੇਡਾਂ ਸੁਝਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਕਜ਼ਨ ਜਯਾ ਭੈਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਟਿੱਕੂ ਵੀਰ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਕੁਸ਼ਲ ਸਨ। ਪਵਨ ਭੈਣ ਵੀ ਅਕਸਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੈਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜੋ ਮੈਂ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰ ਸਿੱਖ ਲਿਆ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਾਪਾ ਅਕਸਰ ਦੋਰੇ 'ਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੋਈ-ਕੋਈ ਸ਼ਾਮ ਹੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਲੱਗਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੁਝ ਖਾਸ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਵਨ ਭੈਣ ਅਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪਾਪਾ ਬੜੇ ਕੱਟੜ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਚੰਗੇ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਪਾਪਾ ਦਾ ਇਹ ਪਾਸਾ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਮੁਗਧ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਜੋ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇਣ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਵਨ ਦਾ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰਲੇ ਪਲਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਸੀ।

ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਛੋਟੇ ਭੂਆ ਜੀ ਕੋਲ ਲੰਚ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਾਪਾ ਉੱਠੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਪੋਨਸਰਿੰਗ ਪਪ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਘੁੰਮਾਉਣ ਲਈ ਲੈ ਤੁਰੇ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਤੁਸੀਂ ਸਟਾਫ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਥੂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਲੰਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ ?'

'ਇਹ ਮੇਰਾ ਬੱਚਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਰੱਖਣਾ ਹੈ', ਪਾਪਾ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

'ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵੀ ਇਹੀ ਕਰਦੇ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਐਨੇ ਸਾਲ ਛੱਡੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ', ਮੈਂ ਨਹੋਰੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਟਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੇਜ 'ਤੇ ਇਕ ਬੇਚੈਨ ਜਿਹੀ ਚੁੱਪ ਛਾ ਗਈ। ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੇ ਭੂਆ ਜੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ-ਸਮਝੇ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪੁਚਾਉਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਝਾੜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੇਗਰਜ਼ ਭਰਾ ਰਹਿਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਲ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਪਾਪਾ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਮੁੜ ਪੁਲੀਸ ਸੁਪਰਡੈਂਟ (SP) ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਟਰੇਨਿੰਗ ਵਜੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਪੁਲਿਟੀਕਲ ਅਤੇ ਕਰਿਮੀਨਲ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ, ਸ਼ੱਕੀਆਂ ਦੀ ਚੌਕਸੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਡਾਕ ਅਤੇ ਫ਼ੋਨ ਸੈਂਸਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਤਹਿਤ ਸਟਾਫ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਾਪਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਜਾਸੂਸ ਕਿਮ ਫਿਲਬੀ ਦੀਆਂ ਕਮਾਲ ਦੀਆਂ ਮਫ਼ਰੂਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜੋ ਟੁੱਟ ਕੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਵੱਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਬਲ ਏਜੰਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਵੀ ਖਿੱਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਔਰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਭਰਮਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵੱਰ ਮਿਨਿਸਟਰ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਹਰੀ ਅਤੇ ਕਰਿਸਟੀਨ ਕੀਲਰ ਦੀ ਗੰਢ-ਤੁੱਪ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਟਰੇਨੀਆਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁਸਤੈਦ ਰਹਿਣਾ

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ, ਸਿਆਸਤ, ਫੌਜ ਅਤੇ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਦੇ ਉੱਚ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਗੰਢ-ਤੁੱਪ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਾਪਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਟਰੇਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਅਤੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਨਿਯਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਾਪਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖੀ ਮੋੜੇ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

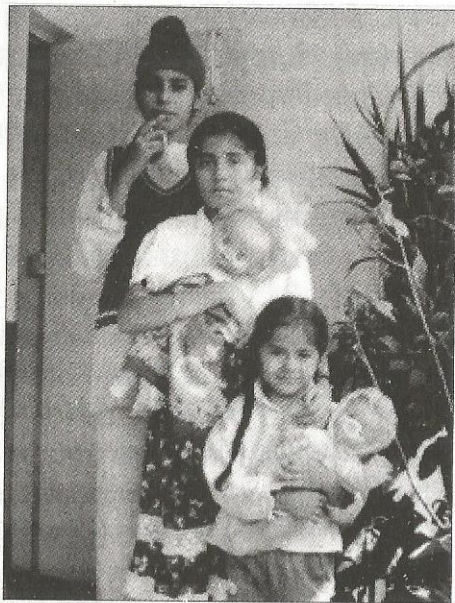
ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸਾਬਕਾ ਪੁਲੀਸ ਟਰੇਨੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਖਤ ਸਿਖਲਾਈ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਫਾਇਦਾ ਖੱਟਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦੀ ਆਖਰੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਬੰਬਈ ਦੀ ਸੀ। 1982 ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੈਂਟਰਲ ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਸਕਿਉਰਿਟੀ ਫੋਰਸ (CISF) ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਕਮਾਂਡੇਂਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਮਾ ਗਏ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੇਪੀਅਨ ਸੀਅ ਰੋਡ ਤੇ ਫਲੈਟ ਅਲਾਟ ਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਰਹੇ, ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਏ।

ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਹਿਨੀ ਸਲਵਾਰ-ਕਮੀਜ਼ ਵਿਚ ਨਾਨਕੀ
ਸਾਡੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਫਲੈਟ ਦੀ ਬਾਲਕੋਨੀ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ।

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਵਧੀਆ ਸਾਲ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ। ਮੇਰੇ ਮਾਮਾ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਰੌਅ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਰਹੇ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਵੀਰ ਜੀ ਬੋਰਡਿੰਗ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ।

ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਵੀਰ ਜੀ, ਨਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮੈਂ। ਵੀਰ ਜੀ ਆਪਣੇ ਨਾਈਟ ਸੂਟ ਵਿਚ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਲੀਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਵੈਲਹੈਮ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਘਰ ਆਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਨਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਖਿਚਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ।

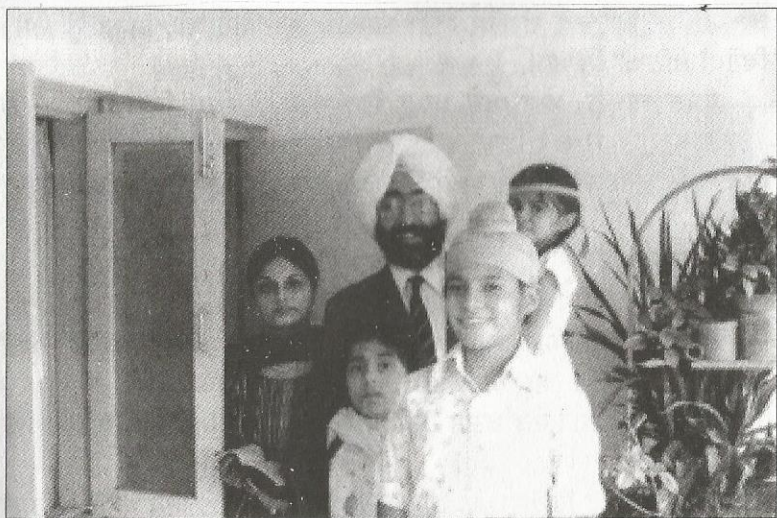
ਬੰਬਈ ਬੜਾ ਉੱਤੇਜਕ ਸੀ। ਇਮਾਨ, ਨਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਸਮੁੰਦਰ ਜਾਂ ਦੋ-ਛੱਤੀ ਬੱਸ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਫਲੈਟ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਕ ਫਲਾਈਉਵਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਪਰੇ ਚਟਾਨਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਮੁੰਦਰ, ਜੋ ਦੁਮੇਲੇ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ਉੱਥੋਂ ਸੜਕ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਵਾਲਸਿੰਘਮ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਨਾਨਕੀ ਉੱਥੇ ਕਿੰਡਰਗਾਰਟਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈ। ਪਾਪਾ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨੈਰੋਜੀ ਰੋਡ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਜਿਹੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਫਟ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੀ ਫੇਰੀ ਦੇ ਇੰਤਜਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ। ਅਸੀਂ ਖੜਖੜ ਕਰਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਫਟ ਤੇ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਜੋ ਇਕ ਪਿੰਜਰੇ ਵਰਗੀ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਕੁੱਟੀ ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦਾ। ਪਾਪਾ ਸਾਡੇ ਲੰਚ ਲਈ ਇਡਲੀਆਂ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਮਾ, ਨਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬੱਸ ਤੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਵੀਰ ਜੀ ਬੋਰਡਿੰਗ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਘਰ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਪਾਪਾ ਨਾਲ ਤਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੋਰਟ-ਪੀਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਭਾਬੋ। ਵੀਰ ਜੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਾਰਦੇ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਆਪਣੀ ਤਾਸ਼ ਸੁੱਟ ਕੇ ਖਿਝੇ ਹੋਏ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗਦੇ ਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪਾ ਅਤੇ ਮਮਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਸਿਸਟਮ ਤੇ ਸਟਰੀਓ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਾਲਟਜ਼ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ। ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਬੜਾ ਪਸੰਦ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਖੀਰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸਿਸਟਮ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦਾ ਵਕਤ ਬੀਤ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੈਸੇਟਾਂ ਦਾ ਜੋਰ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਕੈਸੇਟ ਖਰੀਦੀ, ਅਸੀਂ ਕੈਸੇਟਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਨੇਪਿਅਨ ਸੀਅ ਰੋਡ ਮਾਰਕੀਟ ਗਏ ਅਤੇ ਮੈਂ ਨਾਜ਼ੀਆ ਹਸਨ ਦੀ 'ਡਿਸਕੋ ਦੀਵਾਨੇ' ਚੁਣੀ।

ਪਾਪਾ ਦੇ ਗਾਇਬ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬੋੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਪਾਪਾ,
ਮਮਾ, ਵੀਰ ਜੀ, ਨਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮੈਂ।

‘ਤੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈਂ ਉਹ ਇਹੀ ਹੈ ?’ ਪਾਪਾ ਨੇ ਕੁਝ ਘਬਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਾ ਚੁਣ ਲਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੋਜ਼ਾਰਟ ਜਾਂ ਬੀਥੋਵਨ।

ਮਮਾ ਅਤੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਸੈਕਸ ਮਿਊਜ਼ਲਰ ਭਵਨ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਐਪਰੀਸਿਏਸ਼ਨ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਹੀ ਆਨੰਦ ਲਿਆ। ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਫਰਾਹ ਰੁਸਤਮ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਸੈਕਸ ਬਦਲੀ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰਾਹ ਮਰਦ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਲਾਸ ਵੇਲੇ, ਜਦੋਂ ਫਰਾਹ ਇਕ ਬੜੇ ਭਾਰੇ ਗਰੈਂਡ ਪਿਆਨੋ ਨੂੰ ਧੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਾਪਾ ਇਕ ਦਮ ਉੱਠੇ ਤੇ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬੋਲੇ, ‘ਮੈਂ ਐਨੇ ਭਾਰੀ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਲੇਡੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹਿਲਾਉਣ ਦੇ ਦਿਆਂ?’ ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਗਲਾ ਹਫ਼ਤਾ ਕੁ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਣਗੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਾਪਾ ਨੇ ਰੁੱਕਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਛੇਤੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਓ। ਫਰਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾਸ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਸੀਕਲ ਮਾਸਟਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਈ : ਮੋਜ਼ਾਰਟ, ਡੇਬੱਸੀ, ਸ਼ੂਮਾਨ। ਵਿਲੱਖਣ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਰਾਜਧਰੋਹ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੈਸਟਰਨ ਕਲਾਸੀਕਲ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਦੇ ਲੈਸਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ।

ਸ਼ੁਕਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਮਮਾ ਅਤੇ ਪਾਪਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਦੌੜਾਂ ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਾਉਣ ਜਾਂਦੇ। ਇਕ ਬਾਲ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਡਾਇਨਾ ਨਾਂ ਦੀ ਘੋੜੀ ਤੇ ਸ਼ਰਤ ਲਾਈ। ਉੱਤੇਜਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

‘ਮੇਰੀ ਘੋੜੀ ਜਿੱਤੇਗੀ, ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਪਾਪਾ ?’

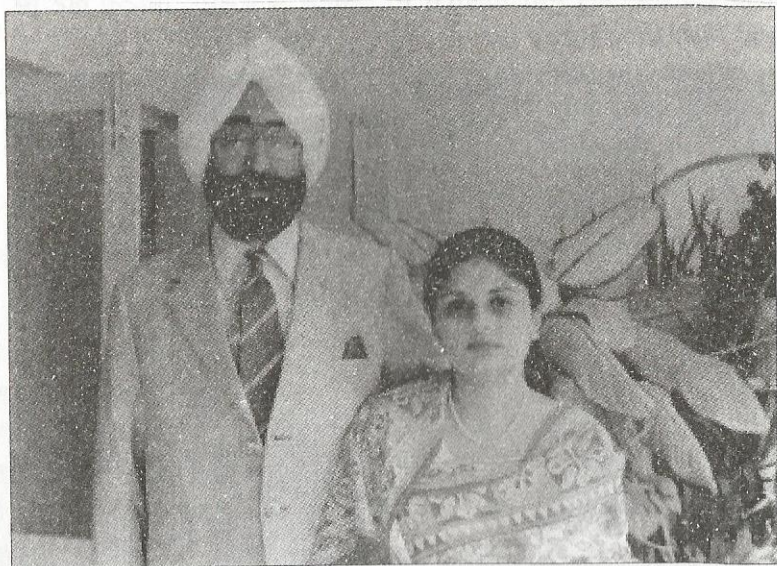
‘ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਜਿੱਤੇਗੀ, ਡਾਰਲਿੰਗ’, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਬਗਲਾਂ ‘ਚੋਂ ਘੋੜੇ ਧੜਧੜਾ ਕੇ ਨਿਕਲੇ। ਅਸੀਂ ਰੇਲਿੰਗ ਦੇ ਉੱਤੇ ਝੁੱਕ ਗਏ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਕਿੰਨਾ ਹੁਲਾਸਕਾਰੀ ਸੀ ਇਹ! ਦੌੜ ਖਤਮ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬੜਾ ਮਾੜਾ ਹੋਇਆ! ਡਾਇਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰਲੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਪਾ ਨੇ ਇਕ ਅਰੋਜਬਾਰ ਲੈ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਫੇਰ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਸੀਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬਿਏਟਰ ਆੱਫ ਪਰਫਾਰਮਿੰਗ ਆਰਟਸ (NCPA) ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਪੇ ਸਾਨੂੰ ਬਿਏਟਰ, ਬੈਲੇ ਅਤੇ ਨਾਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਐਕਸਪੋਜ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਖੁੰਝਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਏਵਿਤਾ ਦੇਖਣ ਗਏ—ਸੇਰੋਨ ਪ੍ਰਭਾਕਰ

ਏਵਾ ਪੇਰੋਨ ਦਾ ਰੋਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾ ਰਹੇ ਸੀ 'ਡੈਂਟ ਕਰਾਇ ਫਾੱਰ ਮੀ ਅਰਜੈਂਟਿਨਾ।' ਕਿੰਨਾ ਵਧੀਆ ਸ਼ੋਅ ਸੀ। ਅਤੇ ਸਵੈਨ ਲੇਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਬੋਲਸ਼ੇਈ ਬੈਲੇ ਮੈਨੂੰ ਬੈਲੇਰਿਨਾ ਵਜੋਂ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਨ ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ।

ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਪਾਪਾ ਅਤੇ ਮਾਮਾ ਦੌੜਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ।

ਬੰਬਈ ਵਿਚ 10 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੈਂ

1983 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦੇ ਕਜ਼ਨ ਜਨਕ ਚਾਚਾ ਜੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਆ ਗਏ। ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਕ ਫਾਲਤੂ ਬੈਂਡਰੂਮ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਮਰਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਬੜਾ ਪਸੰਦ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੂਡੀ ਬਲਿਊਜ਼ ਅਤੇ ਫਲੀਟਵੁਡ ਮੈਕ। ਮੈਨੂੰ ਮੂਡੀ ਬਲਿਊਜ਼ ਦਾ ਸਿਸਟਮ ਤੇ ਵੱਜਦਾ 'ਸਿਟਿੰਗ ਐਟ ਦਿ ਵੂਲੀ' ਅਜੇ ਵੀ ਚੇਤੇ ਹੈ।

ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਮੈਂ

ਜਨਕ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਆਉਣਾ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪਰਨੀਤ ਚਾਚੀ ਜੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਆ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਵੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਔਖੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਜਨਕ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਘਰ ਨਾਲ ਤੂਫਾਨ ਦੇ ਟਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਾਲ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ, ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵੱਡੇ ਤੜਕੇ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਹਰੇ ਚੁਫੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਟੇ ਧੱਬੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਰਪਟ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੈਲਦਾਰ, ਸਥਾਨਕ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸਿੰਜਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਤਬਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ—ਰੇਲਗੱਡੀ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਰੋਕੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਚਹਿਰੀ ਲਾਉਣੀ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਨਜ਼ਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਿੱਕੇ ਨਿੰਦਰਾਏ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਹੀਏ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਐਨ ਰੇਲਗੱਡੀ ਤੱਕ ਹੀ ਲੈ ਗਏ, ਉੱਤਰੇ ਅਤੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੈਲਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਫੜਾਈ ਕਾਲੀ ਅਚਕਨ ਪਹਿਨ ਲਈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਰੇਲਗੱਡੀ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪੈਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਛੱਕ-ਛੱਕ ਕਰਦੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ, ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ, ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦੁਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਐਮ.ਬੀ.ਈ. (ਮੈਂਬਰ ਆਫ ਦਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਐਂਪਾਇਰ), ਮਾਨਯੋਗ ਫਸਟ ਕਲਾਸ ਮਨਿਸਟਰੇਟ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਫੈਲਾਈਆਂ ਤੇ ਸੌਂ ਗਏ।

ਉਹ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਈ ਇਕ ਬੇ-ਆਰਾਮ ਜਿਹੀ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਗੌਰ ਕਰਨ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮਾਤਾਵਾਂ ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਹਰੇਕ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਸੈਂਟ ਅਤੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ। ਕਿਲਾ ਸਰਦਾਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਵਿਖੇ, ਹਵੇਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆਇਤਾਕਾਰ ਟੁਕੜੇ ਤੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਾਖਲ ਹੋਣ

ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਡਿਊਡੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੈਸਟਹਾਊਸ ਸੀ। ਡਿਊਡੀ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਕੁਆਰਟਰ, ਰਸੋਈਆਂ, ਅਸਤਬਲ, ਗਊਆਂ ਦੇ ਢਾਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਦਰ ਮੇਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੇ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਉਤਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਦੋ ਬੁਰਜ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰਲੀ ਆਮਦ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀ ਚਹੇਤੀ ਪਤਨੀ ਮਾਂਜੀ ਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਗੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮੇਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾਦਾ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸਕੂਲ, ਹਸਪਤਾਲ, ਡੰਗਰਾਂ ਦਾ ਹਸਪਤਾਲ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਇਕ ਬੈਂਕ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ (ਬਾਪੂ ਜੀ) ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਰਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਇਸ ਮੇਲ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮਾਂਜੀ ਆਪਣੇ ਸਾਂਝੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਵਾਰਿਸ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਪਰਦਾਦਾ ਜੀ ਸਰਦਾਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੀਜੇ ਮਾਂਜੀ, ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਂਜੀ ਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਲੋਕ-ਕਥਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਉਧਾਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਆਏ ਸਨ। ਮਾਂਜੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਅਫਸੋਸ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂ ਜੋ ਵੱਡੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਬੜੇ ਧਨਾਢ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾਦਾ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਂਜੀ ਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ਮਰ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਇਕ ਧੀ ਹੋਏ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀ ਮਤਰੇਈ ਭੈਣ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਜਾਂਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਤੇ ਢੋਂਕਾ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਵੱਲ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ :

ਰੇਲਗੱਡੀ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੁੰਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਜਾਗ ਪਏ, ਫੌਰਨ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਘਸੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਬੀਚਿਜ਼ ਅਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਦੇ ਬੂਟ ਲਾਹੇ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰੈਨਕਿੰਜ਼ ਦਾ ਸੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੂਟ ਪਹਿਨ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਚਨ ਮੇਰੇ ਤਿਰਛੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰੇ ਅਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਆਪਣੀ ਬਿਊਕ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਚਹਿਰੀ ਨੂੰ ਲੈ ਤੁਰੀ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਦਿਨ ਲਈ ਜੱਜ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾਦਾ ਜੀ ਆਪਣੀ ਚਹੇਤੀ ਪਤਨੀ,

ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਧੀ ਅਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲਗਾਮ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪੈਂਦੇ ਅਤੇ ਘਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਪਤਨੀਆਂ, ਜਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਆਉਂਦੇ ਸੀ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਉਹ ਬੱਘੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਤਾਂ ਲਈ ਹੀ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸਾਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰਦੇ। ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਲੂੰਹਦੀ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

* * *

ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨ ਸਰਦਾਰ, ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਦੇ ਇਕ ਰਾਜਪੂਤ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਏ, ਅਤੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਬੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖਿੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਜਗੀਰਦਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੇਰੇ ਪਰਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੀ ਮਿਲੀ, ਜੋ ਬੰਜਰ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਹੀ ਚਿਨਾਬ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਇਕ ਨਹਿਰ ਖੁਦਵਾ ਦਿੱਤੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਪਰਦਾਦਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਰੀਬ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਏਕੜ ਅਤੇ ਸੱਤ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਣ-ਅਰਥ ਉਪਾਧੀਆਂ ਵੀ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਈਆਂ। ਲੇਪਲ ਐਚ. ਗ੍ਰਿਫਿਨ ਅਤੇ ਚਾਰਲਸ ਫਰਾਂਸਿਸ ਮੈਸੀ ਵੱਲੋਂ ਰਚਿਤ 'ਚੀਫਸ ਐਂਡ ਫੈਮਿਲੀਜ਼ ਆਫ਼ ਨੋਟ ਇਨ ਦਿ ਪੰਜਾਬ' ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਵਤ ਦੱਸਦੀ ਹੈ, "ਮਾਨ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ, ਸੋਹਣੇ ਅਤੇ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਹਨ"; ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਇਹ ਸਾਖ਼ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸੱਚੇ ਰਹੇ। ਫੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੀ ਸੀ ਜੋ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੀ।

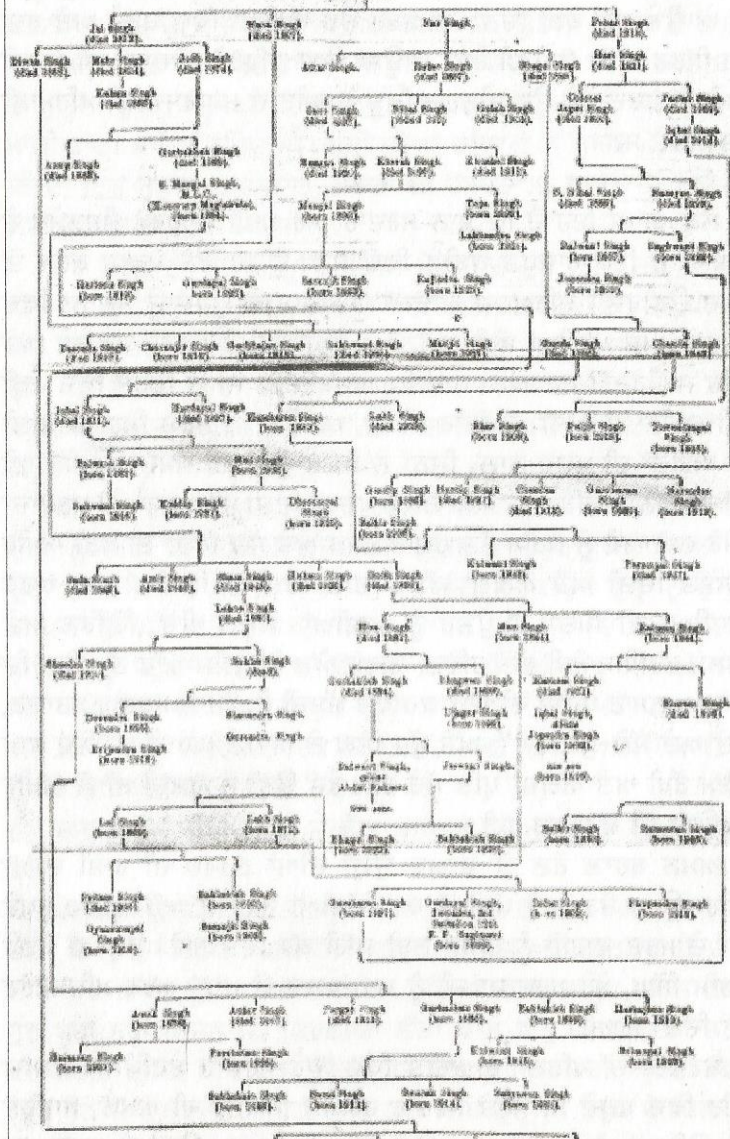
ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 6340 ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ 1040 ਰੁਪਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਦ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਪਰਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਨਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਮਾਣ-ਅਰਥ ਮਜਿਸਟਰੇਟ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰ ਏਟਕਿੰਸਨ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਅਮਲੇ, ਸਾਈਸਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਜੀਵਨ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੀਫਸ

重慶市江津區 重慶市江津區
重慶市江津區 重慶市江津區

162

ਸਾਡਾ ਫੈਮਿਲੀ ਟਰੀ

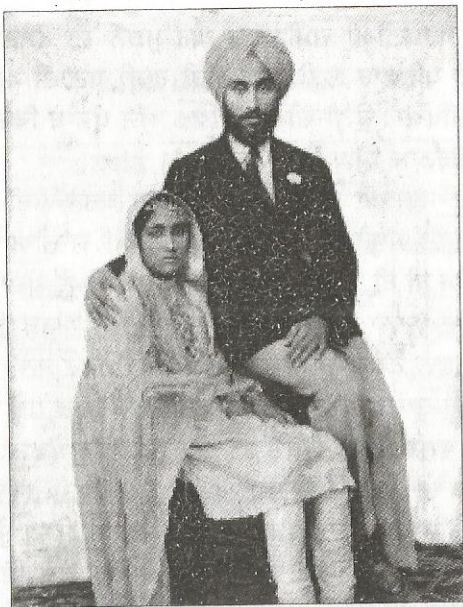
66/ ਚੁਰਾਏ ਗਏ ਵਰ੍ਹੇ

ਕਾਲਜ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਘਰ ਮੁੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਇਕ ਕੱਚੀ ਗੜੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਕਿਲਾ ਸਰਦਾਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਐਮ.ਬੀ.ਈ. ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦੇ ਨਾਨਾ-ਨਾਨੀ ਜੀ ਸਰ ਅਤੇ ਲੇਡੀ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਸਰ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਦੇ ਮਾਣ-ਅਰਥ ਕੋਅਰ ਟੇਕਰ ਸਨ।

ਬਾਪੂ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ, ਵੀ ਏਟਕਿੰਸਨ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੁਭਾਉਣਾ ਰੇਵਾਜ਼ ਮੈਡਲ ਜਿੱਤਿਆ, ਸੋਨੇ ਦਾ ਠੋਸ ਮੈਡਲ ਜੋ ਬਿਹਤਰੀਨ ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ 1937 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, 1935 ਵਿਚ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਰਤੀ ਲਈ ਕੈਪਟਨ ਵਜੋਂ ਇੰਡੀਆ ਰਿਜ਼ਰਵ ਆਫਿਸ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। 1937 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਜਰ ਵਜੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਚੋਣ ਲੜੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਉਮੀਦਵਾਰ ਬੈਰਿਸਟਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਚੋਣ ਜਿੱਤ ਲਈ। ਉਹ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ (SGPC) ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਮਾਣ-ਅਰਥ ਫਸਟ ਕਲਾਸ ਮਜਿਸਟਰੇਟ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੈਰੀਅਰ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ। ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜ ਲਈ ਭਰਤੀ ਅਫਸਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ-ਅਰਥ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਉਪਾਧੀ ਸੀ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਐਮ.ਬੀ.ਈ.।

1947 ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰਵਸੇਬਾ ਬੋਰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1949 ਵਿਚ ਉਹ ਰੈਵਨਿਊ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਸੇਬਾ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। 1952 ਵਿਚ ਉਹ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟਸ ਯੂਨੀਅਨ (ਪੈਪਸੂ) ਤੋਂ ਅਕਾਲੀ ਵਜੋਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ। ਉਹ 1967 ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ) ਵੱਲੋਂ ਲੜੇ ਤੇ ਜਿੱਤ ਗਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਬਣੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1968 ਵਿਚ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਬਣੀ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਨਾ ਰਹੀ ਅਤੇ ਕਾਵਾਂ-ਰੌਲੀ ਪੈ ਗਈ।

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੇ ਅੰਮੀ ਜੀ

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਜੀ ਨਾਲ 21 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕੱਲੀ ਧੀ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਦਾਦੀ ਜੀ, ਅੰਮੀ ਜੀ, ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ, ਹੀਰਿਆਂ, ਕੱਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਗੁੱਡੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਆਏ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਤਿੰਨ-ਸੱਸਾਂ, ਪਰਦਾ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ, ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਘਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੱਸਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਮੀ ਜੀ ਪੂਰੇ ਲਾਡਲੇ ਅਤੇ ਨਖਰੇਲੂ ਸਨ ਅਤੇ ਸੁਖੈਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਂਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਹਰੇਕ ਸਨਕ ਅਤੇ ਖਬਤ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂਧੀਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਅੰਮੀ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਵਧੀਆ ਕੱਪੜੇ ਸੀਣ ਲਈ ਦਰਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਫੱਬ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਇਕੋ ਪੁਸ਼ਾਕ ਕਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਬੇਚਾਰਾ ਦਰਜੀ ਅੰਮੀ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਘੱਗਰਾ

ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀ ਚਾਂਦੀ ਜਾਂ ਜ਼ਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਬਾਰਡਰ ਵਾਲੇ ਘੱਗਰੇ ਹੀ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਘੱਗਰੇ ਨੂੰ ਵਜ਼ਨ ਦੇਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਢਾਲ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਝਾਲਰ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਸੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਰਤਾ ਅਤੇ ਤੰਗ ਪਜਾਮੀ ਹੀ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਖਰੀਦਾਰੀ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਰੇ ਘੱਗਰੇ ਨਾਲ ਸਿਰ ਨੂੰ ਦੁਪੱਟੇ ਨਾਲ ਢਕ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੀ ਚਾਦਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਦੇ ਦੀ ਗੀਤ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੁਪੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਅੰਮੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ-ਪਾੜ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਦੋ ਕਥਾ-ਟੋਟਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਸਰ ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਾ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਖੇੜਾ ਨੱਚਦਾ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ। ਅੰਮੀ ਜੀ, ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਦਿਉ, ਬੱਸ ਇਕ ਆਖਰੀ ਹੋਰ, ਭਵਾਨੀ ਭੈਣ ਤੇ ਮੈਂ ਲਿਲੁਕੜੀਆਂ ਲੈਂਦੀਆਂ।

‘ਨਹੀਂ, ਬੱਸ, ਹੋਰ ਨਹੀਂ... ਉਹ ਦਿਨ ਹੁਣ ਬੜੀ ਦੇਰ ਦੇ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਸੀ’, ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ, ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੁੱਪ ਦੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਫੇਰ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਨਾ ਝਾਕ ਸਕੇ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ, ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਇਕ ਪਰਚਾ ਜਿਹਾ ਖਿੱਚ ਦਿੰਦੇ ਸੀ।

ਅੰਮੀ ਜੀ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਘੁੰਮੇ ਸੀ। ਪਰ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਲਿਖ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਫਸੋਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।

ਅੰਮੀ ਜੀ ਚੇਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਜੋੜੇ ਨਾਲ ਵੀਨਿਸ ਵਿਚ ਗੰਡੋਲਾ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਲੇਡੀ ਨੇ ਅੰਮੀ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਸਮਝ ਸਕੇ ਸਨ ਉਹ ਇਹੀ ਸੀ ‘ਪਾਰਲੇਜ਼ ਵੇਓਸ ਫਰੈਂਕੋਇਸ ?’ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਹਾਸੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਹੀ ਪੈ ਜਾਂਦਾ।

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਜੀ ਦੇ ਛੇ ਬੱਚੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਡਿਪਥੀਰੀਆ ਨਾਲ ਮਰ ਗਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਅੰਕਲ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ, 1929 ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਅਤੇ ਉਹ ਏਟਕਿੰਸਨ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਰਵਾਇਤ ਤੇ ਚੱਲੇ। ਉਹ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਉਹ ਐਕਸੀਟਰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਡਾ. ਸਰਵਪੱਲੀ

ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਸਨ। ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੰਮੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਭੂਆਜੀਆਂ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਤੇ ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੁਈਨ ਮੇਰੀਜ਼ ਵਿਖੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਚੇਲਸੀਆ ਅਤੇ ਸੇਂਟ ਬੀਡਜ਼ ਵਿਖੇ। ਅੰਮੀ ਜੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵਿੱਸ ਫਿਨਿਸ਼ਿੰਗ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਦੀ ਸੀ, ਪਰ 1947 ਵਿਚ ਬਟਵਾਰੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਐਪਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਬਿਹਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣ ਸਕੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਉਹ ਘਾਟ ਕਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ।

ਥਾਪੂ ਜੀ ਅਤੇ ਅੰਮੀ ਜੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ, ਪਾਪਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬੋਹੇਮਿਆ ਵਿਖੇ 20 ਮਈ, 1945 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦੇ ਸਮਰ ਹੋਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਬਟਵਾਰੇ ਦੀ ਗੜਬੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ਿਮਲਾ ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਸਾਰੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਬਟਵਾਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ, ਜੋ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਨੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੁਦ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?

ਪਿੱਛਲਝਾਤ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਵੱਖਰੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਬੀਜ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬੀਜੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਇਕ ਪੱਕੀ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਪਾਲਿਆ।

ਬਟਵਾਰੇ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਗਰਮੀਆਂ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਫੌਰੀ ਨੇੜੇ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨੁਕਸਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਘਰ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੀ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੌਲਤ, ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਟਵਾਰੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਾਰੇ ਭਰਮ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਟੁੱਟਦਾ ਗਿਆ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਜੋ ਦੁੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਝੱਲੇ ਸਨ ਤੇ ਜੋ ਨੁਕਸਾਨ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣੇ ਪਏ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੇਵਕ ਹੁਸੈਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ਿਮਲੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਬਾਰੇ ਚੇਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਟਵਾਰੇ ਵੇਲੇ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਹੀ

ਭਾਰਤੀ ਪਾਸੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਨੇ ਚੁਸਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਨਾਂ ਧਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਨਾ ਭਾਂਪਦੇ ਹੋਏ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਣਾ ਕਦੀ ਚੇਤੇ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅੰਮੀ ਜੀ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤਿ ਡਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਾੜਿਆ ਸੀ।

ਮਗਰੋਂ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇੜੇ ਵਾਹਗਾ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਅੱਜ ਦੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਕੈਥਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖੇੜਾ ਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਦਾ ਇਹ ਪਿੰਡ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਦਾਦਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮੇਤ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਪਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਜ਼ਮੀਨ ਸਮੇਤ ਜੋ ਘਰ ਮੇਰੇ ਦਾਦਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਕਦੀ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਝਾਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਸ ਆਰਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਰਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੋ ਹਵੇਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਉਸ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਕੱਚਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਗੋਹੇ ਨਾਲ ਫੇਰ ਲਿੱਪਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੂੜੀ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਚੋਂ ਡੰਗਰਾਂ ਲਈ ਚਾਰਾ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤੰਗਲੀ ਕਿਸੇ ਧਾਤ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਟਕਰਾਈ ਤੇ ਉੱਚਾ ਖੜਾਕ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਪੁੱਟਿਆ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਕ ਸਟੂਡੀਥੇਕਰ ਕਾਰ ਤੂੜੀ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੱਜਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉੱਥੇ ਦੱਬੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਸ ਕੀਤੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁੜ ਆਉਣਗੇ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਨਵੀਂ ਨਕੋਰ ਸਟੂਡੀਥੇਕਰ—ਇਹ ਕੁਝ ਮੀਲ ਹੀ ਚੱਲੀ ਹੋਈ ਸੀ—ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਲੱਭਤ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਧਰਵਾਸ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

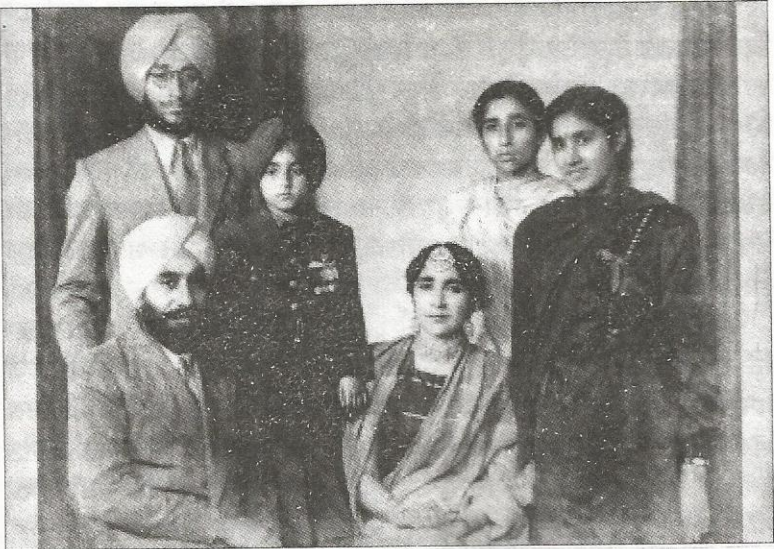
ਆਖਰਕਾਰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੋਸਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਰਜਵਾੜਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲੈ ਆਂਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਘਰ ਉਸਾਰ ਲਿਆ।

ਬੱਚੇ ਵਜੋਂ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਵਰਦੀਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਖਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਫੌਜੀ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮੰਨਾ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਉਹ ਪਰੇਡ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੇਜਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿ ਕੇ ਸੱਦਿਆ ਕਰਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੇਜਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਰਦੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਉਹ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਮਾਲ ਰੋਡ ਤੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ—ਉਦੋਂ ਉਹ ਛੇ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋਣਗੇ—ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬਦਮਿਜ਼ਾਜੀ ਨਾਲ ਚੀਕਣ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਮੀ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖਿਡੌਣਾ ਕਾਰ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦ ਰਹੇ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਅਸਲੀ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਤਮੀਜ਼ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਕਰੋ ਮੇਜਰ, ਤੁਸੀਂ ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਹੋ !’ ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਵਿੱਚੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਮੀ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੁਕਰ ਮੰਨਾਇਆ ਅਤੇ ਅਫਸਰ ਦਾ ਪੰਨਵਾਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਤੁਰੇ।

ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਨਿਰੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਕਾਨਵੈਂਟ ਅੱਫ ਜੀਸਸ ਐਂਡ ਮੇਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਰਿਆਇਤ ਨਾਲ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਬੋਰਡਿੰਗ ਸਕੂਲ, ਬਿਸ਼ਪ ਕਾੱਟਨ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ।

ਬਿਸ਼ਪ ਕਾੱਟਨ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਫੀ ਚੰਗੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਹੇਲੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਜੋ ਹਾਸੋ-ਹੀਣੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਉਹ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਉਹ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪਾੱਟ ਤੇ ਬੈਠੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਟਾਇਲਟ ਪੇਪਰ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿੱਛੂ ਬੂਟੀ ਦਾ ਪੱਤਾ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਬਾਪੂ ਜੀ ਅਤੇ ਅੰਮੀ ਜੀ (ਬੈਠੇ) ਖੱਬਿਉਂ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹੇ ਤਾਇਆ ਜੀ, ਪਾਪਾ, ਵੱਡੇ
 ਭੂਆ ਜੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਭੂਆ ਜੀ—ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਪਾਪਾ ਆਪਣੀ ਮੇਜਰ
 ਸਾਬ ਦੀ ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਭਰਾ-ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ।

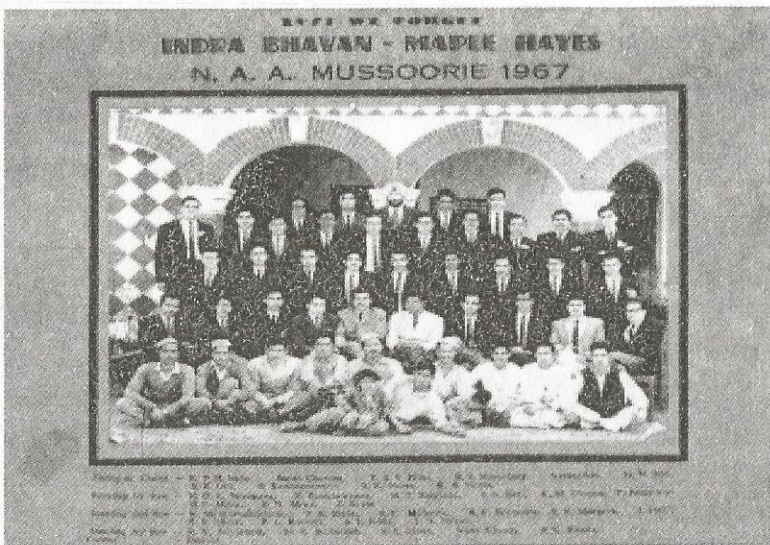
ਬਿਸ਼ਪ ਕਾੱਟਨ ਸਕੂਲ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਖੇ ਹਾਕੀ ਦੀ ਟੀਮ ਵਿਚ ਪਾਪਾ।
 (ਐਨਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ)

ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਪਾ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਵਾਂਗ ਆਕਸਫੋਰਡ ਜਾਂ ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨਜ਼ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਵਾਂਗ ਵਿਗੜ ਨਾ ਜਾਣ (ਜੋ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਪਲੇਬੌਇ ਬਣੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ), ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਆੱਨਰਜ਼ ਵਿਚ ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ ਨਾਲ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਕੀਤੀ।

ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰ ਲਏ, ਸਮੇਤ ਇੰਡੀਅਨ ਫੌਰੇਨ ਸਰਵਿਸ ਦੇ, ਅਤੇ ਵਰਦੀਧਾਰੀ ਇਕ ਅਫਸਰ ਬਣਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਪੁਲੀਸ ਸਰਵਿਸ (ਆਈ.ਪੀ.ਐਸ.) ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਚੁਣਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੈਂਕਿੰਗ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੋਮ ਕਾਡਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਮਸੂਰੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ ਹਨ ਤਾਂ ਪਾਪਾ ਨੇ ਨਕਲੀ ਜਿਹੇ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਯਾਰਡ ਤੋਂ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਨਾਮ ਸਕੌਟੀ ਪੈ ਗਿਆ।

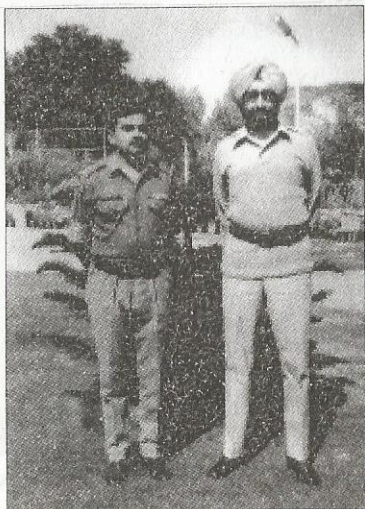

ਆਪਣੀ ਆਵੇਸਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਮਸੂਰੀ ਵਿਚ ਪਾਪਾ
(ਆਖਰੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹੇ)

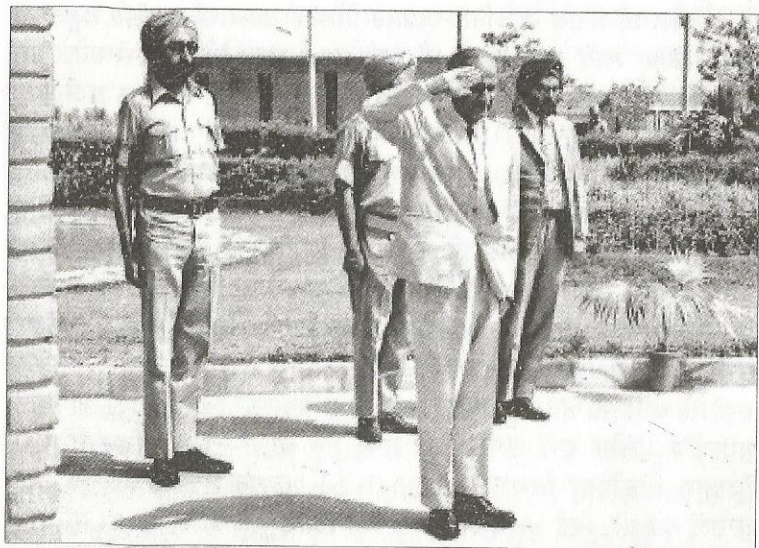

ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਡਰਿਲ ਅਫਸਰ ਮਿਸਟਰ ਬਰਜ ਦਾ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਨਰਮ-ਗੋਸ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਪਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਹੇਤੇ ਬਣ ਗਏ। ਮਿਸਟਰ ਬਰਜ ਨੇ ਪਾਸਿੰਗ ਆਊਟ ਪਰੇਡ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ, ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਬੋਲ੍ਹੇ ਲਮਢੀਂਗ ਜਿਹੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ... ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ... ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮਾਰਚਿੰਗ ਲੀਡਰ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬੋਲ੍ਹਾ ਉਠ ਵਾਂਗ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਮੰਜ਼ੂਰ ਸੀ ਫਾਈਨਲ ਪਰੇਡ ਤੋਂ ਐਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਸਟਰ ਬਰਜ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਿਸਟਰ ਰਾਠੌਰ ਆ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਚ ਪਾਸਟ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕੁਚੱਜਾ ਜਿਹਾ ਲੀਡਰ ਦੇਖ ਕੇ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਰਤ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਤਾਰ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

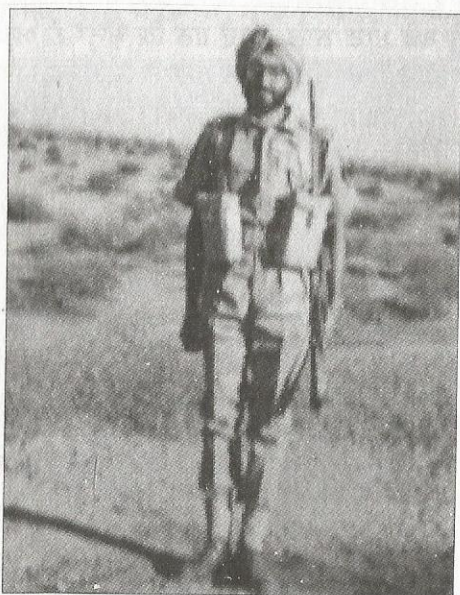
ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੁਲੀਸ ਕਰੀਅਰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲੀਸ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 1970 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇੰਡੀਅਨ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ (ICS) ਅਫਸਰ ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ ਦੀ ਧੀ, ਮੇਰੀ ਮਮਾ, ਗੀਤਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਗੀਤਾ) ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮਮਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਉਹ 21 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੋਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਮਮਾ ਦੇ ਕਜ਼ਨਜ਼ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਰਤਾਰਥ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਡਿੱਗੇ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਬੜੀ ਹੀ ਵਧੀਆ ਪੁੱਠੀ-ਛਾਲ ਮਮਾ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮਾਰੀ, ਅਤੇ ਸਾਲੀ ਸਾਹਿਬਾ ਦੰਗ ਹੋ ਕੇ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀਂ ਦੇਖਦੀ ਰਹਿ ਗਈ।

ਪੁਲੀਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ

ਪਾਪਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਏ.ਡੀ.ਸੀ. ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤੀ

ਪਾਪਾ ਪੁਲੀਸ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਵਿਚ

ਮੇਰੀਆਂ ਭੂਆਂ ਅਤੇ ਮਾਸੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਮਾ ਨੇ ਵੀ ਸੇਂਟ ਬੀਡਜ਼ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਗ੍ਰੈਜੁਏਸ਼ਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਹੋਦਰ ਹਨ, ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਪਰਨੀਤ ਕੌਰ, ਜੋ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਜੋ ਦੂਜੀ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੋ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਬਹੁਤਾ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਬਿਤਾਇਆ (ਪਾਪਾ ਵਾਂਗ ਹੀ) ਅਤੇ ਉਹ ਵੱਡੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਆਂਟੀਆਂ, ਅੰਕਲਾਂ ਅਤੇ ਕਜ਼ਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਸਾਦੇ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਬਾ-ਤਰਤੀਬ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਨਾਨਾ ਜੀ ਸਲੀਕੇ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਪਾਬੰਦ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੱਜਣ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਿਤਾਇਆ।

ਸੇਂਟ ਬੀਡਜ਼ ਕਾਲਜ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਇਕ ਡਿਬੇਟ ਸਮੇਂ ਮਮਾ।

ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਵਸਾ ਲਿਆ, ਪਾਪਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਡਾ. ਡੀ.ਸੀ. ਪਾਵਟੇ ਦੇ ਏ.ਡੀ.ਸੀ. ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮਮਾ ਘਰ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਵੀਰ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਆ ਗਏ ਸਨ।

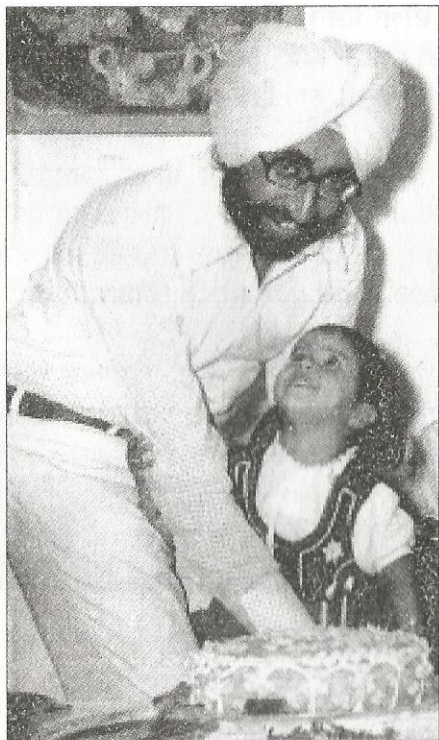
ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦੀ ਸਾਖ਼ ਇਕ ਸਾਫ਼-ਗੋ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਫਸਰ ਦੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਪਾਵਟੇ ਇਕੱਲੇ ਪਾਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੈਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ

ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਐਸਕਾਰਟ ਤੋਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੌਰਨ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਡਰ! ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵੇਰ ਡਰ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ?' ਪੁਲੀਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਰੀਅਰ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਖ਼ਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।

1970 ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਪਾਪਾ ਤੇ ਮਾਮਾ

ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦੇ ਹੋਏ।

1972 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦਸ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਮਾਪੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਆਂਟੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ਛੱਡ ਗਏ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਫੇਰੀ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਬੜੇ ਉੱਤੇਜਿਤ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਊਨਿਕ ਉਲੰਪਿਕਸ ਲਈ ਪਾਸ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ।

ਉਲੰਪਿਕ ਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੇ, ਜਿੱਥੇ ਇਜ਼ਰਾਇਲੀ ਟੀਮ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰੋਸ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਮਾਪੇ ਉੱਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਘਿਰਣਾ ਹੈ।

ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਪਾਪਾ ਤੇ ਮੈਂ ਡਿਨਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠੇ 1972 ਦੇ ਉਲੰਪਿਕ ਕਤਲਾਮ ਬਾਰੇ ਸਟੀਵਨ ਸਪੀਲਬਰਗ ਦੀ ਮੂਵੀ ਮਿਊਨਿਕ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਪਾਪਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਡਾਰਲਿੰਗ, ਕੀ ਅਜਿਹੀ ਹਿੰਸਕ ਮੂਵੀ ਦੇਖ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ? ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਡਰਾਉਂਦੇ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ।'

ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਗਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ—ਮੇਰੇ ਐਨੇ ਸਾਊ

ਪਾਪਾ ਕਿਵੇਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ?

ਜਦੋਂ ਯੂਰਪ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਪਿੱਛੋਂ ਮਮਾ ਤੇ ਪਾਪਾ ਭਾਰਤ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤੇ, ਇਮਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆਂ ਹੀ ਨਾ। ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਅਕਤੂਬਰ 1973 ਵਿਚ, ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

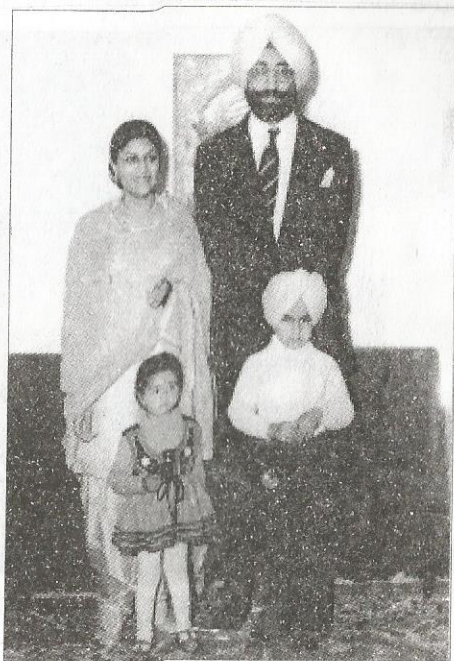
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਸਿਰਫ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸੀ, ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਮਾਊਂਟ ਆਬੂ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਪਾਪਾ ਦੀ ਫਿਏਟ ਕਾਰ ਵਿਚ ਮਾਊਂਟ ਆਬੂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ, ਪਾਪਾ ਕਾਰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਮਾ, ਵੀਰ ਜੀ, ਮੈਂ, ਬਾਈ, ਇਕ ਨੌਕਰ ਅਤੇ ਟੀਪੂ, ਜਰਮਨ ਅਲਸੇਸ਼ਨ, ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਖਚਾਖਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਰਸ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਚੌਕਸੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਜਲੰਧਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਤੇ ਫੇਰ ਮੁੜ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਵਜੋਂ ਹੋਈ।

4 ਤੇ 2 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀਰ ਜੀ ਤੇ ਮੈਂ

1975 ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਭੂਆ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਪਾਪਾ, ਮਾਮਾ, ਵੀਰ ਜੀ ਤੇ ਮੈਂ।

ਮੁੜ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ, ਸਾਨੂੰ ਐਵੇਂ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਲਈ ਜੋ ਬੋਰਡਿੰਗ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਘਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਮੁਰਗੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਰ੍ਹਦੀ ਭਰਾ ਆਪਣੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਲਤੂ ਅਲਸੇਸ਼ਨ ਕਲਿਉ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਗਿਆ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਕਲਿਉ ਨਾਲ ਨਾਨਕੀ

ਭਰਤਪੁਰ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮਿਲਣ ਲਈ ਮੈਂ 1985 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬੜੀ ਤਰਸ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਣਗੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਤਸੀਹੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨੇ ਪਏ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਅੰਬੈਸਡਰ ਕਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜਾ ਲੰਬਾ ਗਰਮੀ ਭਰਿਆ ਸਫ਼ਰ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਅੰਬੈਸਡਰ ਦਾ ਏਅਰ-ਕੰਡੀਸ਼ਨਰ ਖਰਾਬ ਸੀ। ਵੀਰ ਜੀ, ਨਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮੈਂ, ਸਮੇਤ ਮਮਾ, ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਜੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਭੂਆ ਜੀ ਇਸੇ ਕਾਰ ਵਿਚ ਗਏ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਅਸੀਂ ਭਰਤਪੁਰ ਵਿਚ ਸੇਵਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਪੀਲੀ ਇਮਾਰਤ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਫਿਲਮੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੋਵਾਂ। ਸਾਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਪਟਿਆਲਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਸਾਡੇ ਪੁਲੀਸ ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਬੇੜੀਆਂ ਲੱਗੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਜੇਲ੍ਹ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਪੜ-ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਲੱਗਦੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਖੁਦ ਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਝੱਲਦੇ ਲੂੰਹਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਵੀਰ ਜੀ, ਨਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਪਲੋ-ਪਲੀ ਧੀਰਜ ਖੋਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਸਾਡੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਡੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਫੇਰ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਗਲਿਆਰੇ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਬੜਾ ਤੰਗ ਜਿਹਾ ਠੰਢਾ ਕਮਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਸੀਏ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਬੈਠੀ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਸਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਖਿੜਕੀ ਸੀ ਜੋ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਸੀ—ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਦੀ ਇਥੇ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਹੋਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਪਾਪਾ ਉਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਆਏ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਸੀ। ਫਰਕ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਆਏ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਪਾ ਇਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚੋਂ ਬੰਦੀ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅੰਦਰ ਆਏ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਖਿੜ ਗਏ। ਮੈਂ ਵੀ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, ‘ਉਏ ਪਿਟਸੀ, ਤੂੰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ ਹੈਂ, ਡਾਰਲਿੰਗ ?’

ਮੈਂ ਹੰਝੂ ਪੀਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ, ਪਰ ਕੁਝ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਛੁਪਾਉਣ ਦੀ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਨਾਨਕੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ ਪਰ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਮਾਨ ਕਿੱਥੇ ਸੀ। ਮਮਾ ਪਾਪਾ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸੀ।

ਪਾਪਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਬੋਲੇ, 'ਪਿਟਸੀ, ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮਾਈਕਰੋਫੋਨ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ?'

ਨੇੜੇ ਬੈਠੇ ਇਕ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਸੁਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਕਿਹਾ, 'ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਮਾਨ ਸਾਹਿਬ, ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਈਕਰੋਫੋਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ ਹੋਏ।'

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਮਗਰੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਕੀਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਾਈਕਰੋਫੋਨ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਲੰਘਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ, ਫੌਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਸੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣਨ, ਚਿੱਠੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੱਟ-ਵੱਢ ਕਰਨ, ਫੋਨ ਟੈਪ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਮ ਚੌਕਸੀ ਵਰਗੀਆਂ ਨਿਰਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਆਦੀ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਫੁਸਫੁਸਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਤਕੜੀ ਰਹੇਂਗੀ, ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੋਵੇਂਗੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇਂਗੀ ?'

ਮੈਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਹਾਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਫਿੱਸ ਪਵਾਂਗੀ।

ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪੰਤਾਲੀ ਮਿੰਟ ਮੁੱਕ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਫੌਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਲਿਜਾਂਦਾ ਗਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਐਸਕਾਰਟ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ, ਸੂਰਜ ਅਜੇ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਪੂਰਾ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪੰਛੀ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਸੀ।

ਮਹੀਨੇ ਸਾਲ ਬਣਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲੰਮੀ, ਹਨੇਰੀ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਪਾਰ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਮ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਕੋਲ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਹਰ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਵਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੋਵਾਂਗੀ, ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਪੰਤਾਲੀ ਮਿੰਟ ਲਈ ਇਕ ਸਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਖਿੜਕੀ ਰਾਹੀਂ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮਦਿਨ ਦੀ ਯਾਦ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਲ ਮਮਾ ਜਾਂ ਅੰਮੀ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪਾਪਾ ਲਈ ਕਾਰਡ ਬਣਾਉਣ ਜਾਂ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦਾ ਖ਼ਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ। ਮੈਂ ਖ਼ਤ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਲਿਖਦੀ ਵੀ ਕੀ ? ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰਿਆ ਦਿਨ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਸਾਲ ਹੋਵੇ ? ਜਨਮਦਿਨ ਦਾ ਕਾਰਡ ਬਣਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕਾਰਡ ਬਣਾਉਂਦੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਵੀ ਪਰ ਹਰ ਸਾਲ ਫੇਰ ਇਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ।

ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਭਾਗਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਈ 1980 ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਏ। ਸਾਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਅਗਲੀ

ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਦੌਰਾਨ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ
ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਮਮਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿੱਟ ਮਿਲ ਗਏ।

ਸਵੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ
ਹੋਟਲ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਾਯੂਸੀ ਨਾਲ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
ਭਾਗਲਪੁਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਫਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ
ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ—ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੇ ਲਾਏ NSA ਦਾ ਕੇਸ ਜਿੱਤ ਗਏ
ਸਨ, ਭਰਤਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ
ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਾਪਾ ਤੇ ਰਾਜਦਰੋਹ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ। ਭਾਗਲਪੁਰ
ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਖਿਲਾਫ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਸੈਲੇਬਰਿਟੀ
ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਲਈ ਸ਼ੋਭਾ ਭੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ
ਸੀ। ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਰੱਖਿਆ
ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ। ਜਿਹੜੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕੋਠੜੀ
ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਉਹ ਬੜੀ ਗੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ
ਚਟਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਉਹ ਜੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਜੱਜ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਹਥੌੜਾ ਮਾਰਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ, 'ਆਰਡਰ'।

ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇੜੀਆਂ, ਹਥਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਕੇ ਹੁਣੇ ਅੰਦਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਗਲੀਆਂ ਦੀ ਛਣਕਾਰ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਰੇਕ ਹੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਧੱਕਮ-ਧੱਕਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉੱਥੇ ਸ਼ੋਰ ਅਤੇ ਰੋਲ-ਘਚੋਲਾ ਮੱਚ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜੱਜ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਇਕ-ਇਕ ਪੁਲਸੀਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਮੇਰੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪੁਲੀਸ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਪਾਪਾ ਨੇ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਦੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗਲ ਲਾ ਲਿਆ ਪਰ ਜੱਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਲਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਾਪਾ ਨੇ ਉਵੇਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਇਹ ਨਾ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ, ਰਹਿਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਖੁੰਝਣ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆਂ ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਦੇਖਣ ਬਾਰੇ ਉੱਤੇਜਨਾ ਅਤੇ ਖਦਸ਼ਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਨ—ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੜਾ ਕੁਝ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣਗੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਗਿਰਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀਰ ਜੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਇਕ ਮੁਲਜ਼ਮ ਦੇ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਯੁੱਧ ਵਿੱਢਣ ਦੇ ਘੋਰ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੁਕੱਦਮਾ ਅੱਗੇ ਤੁਰਿਆ, ਤਾਂ ਗਵਾਹ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਕ ਸ੍ਰੀ ਰਾਏ, ਸ੍ਰੀ ਵਡੇਹਰਾ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੇਠਮਲਾਨੀ, ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਝੂਠੀਆਂ ਸਾਬਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਕਰ ਸਵਾਲ ਸਾਡੇ ਪਾਪਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬੜਾ ਮਜ਼ਾਕ ਜਿਹਾ ਲੱਗਣਾ ਸੀ।

ਇਕ ਰਸੋਈਏ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੰਬਦੇ, ਬਿੜਕਦੇ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਗਵਾਹ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਾਲ ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਰਸੋਈਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦੇ ਖਾਸ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਅਤੇ ਖਾਸ ਮਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਗੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਯਾਦ ਸਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ਿਰਾਹ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਯਾਦ ਨਾ ਆਏ। ਅਖੀਰ ਉਹ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਮੰਨ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਰੇਵਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਡੇ ਰਸੋਈਏ ਨੂੰ ਝੂਠੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਵੱਜਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਭਾਗਲਪੁਰ ਦੀ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਖੀਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਫੌਰਨ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਵੱਜਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਨੀ ਛੇਤੀ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

from the post of Deputy Inspector General, CISF), how can they handcuff him? Where there are 10 men to guard him, they can put 10 more," said one IG.

But that's not all. Pavit Kaur, who has visited Mann before and is therefore right in saying that the jail authorities know her, walked down with Mann till the waiting van ("Better wash your hair today," he advised her), surrounded by cops. But she was content in the knowledge that she'd meet him alone (ie, with bars between them—nobody can meet him without these—and cops seated in a corner of the room) the next day.

Her eight-year-old sister however, whose letters to her father sometimes end with little drawings, never knows if he gets to read them. The drawings, says Mann's elder sister, Daljit Kaur, are seen by Mann's jailers as escape plans. Similarly Salim Ali's book on birds, and the William series of books have been withheld. Punjab books are withheld because apparently nobody in Bhagalpur Jail can read Punjab and censor them. So are *books sent by Daljit*. "Who knows what exactly the *snatch* packet may contain?" shrugged an SP in Bihar.

Simranjit Singh Mann, 42, now president of the United Akali Dal, was arrested in Jogmani, Bihar, with four other Sikhs on November 29, 1984 as they were trying to cross the border to Nepal, in what seems too incredible a blunder for such an intelligent man. That stretch of the border is reportedly so narrow that all the security agencies have their posts on the same road. The Sikhs couldn't explain why they were going to Nepal: to add to it, the police had Mann's picture with them (he had gone underground soon after his resignation after Operation Bluestar in June 1984), and as the last straw, one of the five allegedly offered the cops a bribe of Rs

lawyers alone. The notes made by his lawyer have to be shown

SS Mann: 'barriers of fear'

to the jail authorities.

Leading the team of lawyers fighting for him are Supreme Court counsels Ram Jethmalani, Dr B I. Wadehra and 80-year-old Vinay Bhushan Rai, the senior-most member of the Bhagalpur Bar Association, who took the case despite strong opposition from his colleagues in the bar. On the other side, leading a team of five special public prosecutors is Basudev Prasad, Patna's leading lawyer, who travels to and from Bhagalpur in a State aircraft, and who had initially argued the bail petitions for Mann's fellow accused in Patna.

The trial is already a year old, and likely to take another year, if the defence calls upon its own witnesses, despite the Special Judge having been appointed to exclusively hear this case. From about 102, 45 witnesses have been examined.

The charges against Mann in this case are 1) seditious conspiracy to wage war against the State, 2) spreading disaffection between Hindus and Sikhs and 3) attempting to bribe a police officer. The main evidence available for the first two charges is documentary: the papers allegedly found on Mann when he was arrested, and the

sure presumably to prevent the journalists present (called as witnesses by the State) from talking to him. But Mann had them removed, appealing to the judge to remove this "barrier of fear between us and you in a free court". Though the police saw to it that the journalists didn't get at him for more than two minutes, this was enough for him to show them his yanked nailless toe and his plucked beard, as he got into the van.

Mann's relatives and lawyers see him as the key figure to a Punjab solution. They are convinced that he is the only one whom the militants (except the State-sponsored groups) will obey, not despite his absence from the scene for more than four years, but because of it—he is seen as the only one not to have compromised for power. The Centre has sent feelers, but Mann is supposed to have refused to talk to anyone but an official spokesman. Nor is he willing to give anything in writing, knowing that the person who strikes a deal with the Centre is doomed.

"If he's released without any preconditions, and allowed to travel around Punjab, bringing not only the militants but the people, we are sure he will bring peace to the State," says Daljit Kaur, his sister. But won't that itself be seen as a deal with the Centre? "No, because he will not accept any position, that would be the kiss of death for him." How will he face the opposition from State-sponsored groups, and those opposed to any Punjab solution? "They will be few, and won't last long," she says.

All that Mann would say on August 1 was "No solution in Punjab can be possible without the UAD", and "I have not approved of any committee" (referring to the UAD committee set up by Amarinder Singh last month). Five days later, his own committee had been announced.

ਜਯੋਤੀ ਪਨਵਨੀ ਭਾਗਲਪੁਰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਯੂ.ਏ.ਡੀ. ਲੀਡਰ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ, ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੀ 14 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰੀ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ 2 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਤੇਜਨਾ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸ਼ਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡ ਲਿਜਾਣਾ ਭੁੱਲ ਗਈ, ਅਤੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣ ਦਿੱਤਾ। ਬੜੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ, ਪਵਿਤ ਕੌਰ ਮਾਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ” (ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਖ਼ਤ, ਇੰਡੀਅਨ ਪੋਸਟ, ਅੱਜ ਮਿਲਿਆ)।

ਐਪਰ, ਪਵਿਤ ਕੌਰ 1 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਗਲਪੁਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੱਜ ਐਚ.ਕੇ. ਵਰਮਾ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਭਾਗਲਪੁਰ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੇਸ ਰਾਜ ਬਨਾਮ ਐਸ.ਐਸ. ਮਾਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਹੋਰ, ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਜੂਨ 86 ਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜੀਪਾਂ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪੁਲਸੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਬਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਨਾ ਮੱਲ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਤਰਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਖ਼ੀਰ ਉਹ ਉੱਤਰਿਆ, ਉਹ ਇੰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਖਰੀ ਸੀ, ਹਥਕੜੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਉਸੇ ਰੱਸੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਬੇੜੀਆਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਥਕੜੀਆਂ ਅਤੇ ਰੱਸੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ।

ਅਜਿਹੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰ ਮਾਨ ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਸੀ.ਆਈ.ਐਸ.ਐਫ. ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਕੜੀ ਕਿਵੇਂ ਲਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੌਕਸੀ ਲਈ 10 ਬੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ 10 ਹੋਰ ਵੀ ਲਾ ਸਕਦੇ ਸੀ, ਇਕ ਆਈ.ਜੀ. ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਪਵਿਤ ਕੌਰ, ਜੋ ਮਾਨ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ

ਹਨ, ਮਾਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੀ ਗੱਡੀ ਤੱਕ ਉਸ ਨਾਲ ਗਈ, ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, 'ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੂੰ ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਧੋ ਲਵੇਂ।' ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹੀ ਜਾਣ ਦੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਇਕੱਲੀ (ਯਾਨੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀਖਾਂ ਨਾਲ—ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ—ਅਤੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੁਲਸੀਆਂ ਨਾਲ) ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ। ਐਪਰ, ਉਸ ਦੀ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਭੈਣ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਨਿੱਕੇ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁੱਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮਿਲਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਮਾਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹਰ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਲੀਮ ਅਲੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਵਿਲੀਅਮ ਲੜੀ ਵੀ ਰੋਕ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਰੋਕ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਰਤਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੈਂਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਦਲਜੀਤ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਰੱਖੜੀਆਂ ਦਾ ਹੈ—'ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਖੜੀ ਦੇ ਪੈਕਿਟ ਵਿਚ ਵਾਕਈ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?' ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸ.ਪੀ. ਨੇ ਟਾਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, 42, ਹੁਣ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, 29 ਨਵੰਬਰ, 1984 ਨੂੰ ਚਾਰ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੋਗਮਨੀ, ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਗਿਰਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਨੇਪਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਬੱਜਰ ਗਲਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਆਸ ਉਸ ਵਰਗੇ ਜ਼ਹੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਹੱਦ ਦਾ ਇਹ ਟੁਕੜਾ ਐਨਾ ਤੰਗ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਇਸ ਸੜਕ 'ਤੇ ਹੀ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨੇਪਾਲ ਕਿਉਂ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਪੁਲੀਸ ਕੋਲ ਮਾਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਸੀ (ਜੂਨ 1984 ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਬਲਿਉਸਟਾਰ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਰੂਪੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ) ਅਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਇਸ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਪੁਲਸੀਆਂ ਨੂੰ 62,000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ (ਐਸ.ਪੀ. ਹੱਸਿਆ, 'ਬੰਦਾ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਮੁਤਾਬਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ')।

ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫੌਰਨ ਉਸ ਉੱਤੇ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਭਾਗਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ, ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਨਹੁੰ ਪੁੱਟੇ ਗਏ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਪਟੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਗ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਕੇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੇਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਟਨਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਗਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਸਮਾਨੀ ਤਸੀਹੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਸੂਰ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਹੈ (ਪੁਲੀਸ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਜਾ ਦੇਣਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਮੰਗਿਆ ਗਿਆ ਸੀ) ਅਤੇ ਇਕੱਲਾ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਕੀਲ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਨੋਟਸ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਟੀਮ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਵਕੀਲ ਰਾਮ ਜੇਠਮਲਾਨੀ, ਡਾ. ਬੀ.ਆਈ. ਵਡੇਹਰਾ ਅਤੇ 80 ਸਾਲਾ ਵਿਨੋ ਭੂਸ਼ਨ ਰਾਏ, ਭਾਗਲਪੁਰ ਬਾਰ ਐਸੋਸਿਏਸ਼ਨ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਮੋਸਟ ਵਕੀਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕੇਸ ਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਵਾਸੂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪਟਨਾ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਵਕੀਲ, ਜੋ ਭਾਗਲਪੁਰ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਸਰਕਾਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪਟਨਾ ਵਿਚ ਮਾਨ ਦੇ ਸਹਿ-ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮਾਨਤ ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਇਕ ਸਾਲ ਲੱਗਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਬਚਾਉ ਪੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਵੀ ਭੁਗਤਾਉਂਦਾ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਕੇਸ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੱਜ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਲ 102 ਵਿਚੋਂ 45 ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਇਸ ਕੇਸ ਵਿਚ ਮਾਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਹ ਦੂਸ਼ਣ ਹਨ : 1. ਰਾਜਧਰੋਹ (ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੰਗ ਵਿੱਢਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼) 2. ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜਾ ਪਾਉਣਾ ਅਤੇ 3. ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਦੂਸ਼ਣਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਸਬੂਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਹਨ; ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਪੇਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਿਰਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇੰਟਰਵਿਊਆਂ।

ਮਾਨ ਦੀ ਗਿਰਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਖ਼ਬਰ ਛਪੀ ਸੀ ਕਿ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਨੇ ਪਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮਾਨ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਰਾਜਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਇਸ ਦੂਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲਵੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਬਾਉ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਅਸਤੀਫੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਲੀਵਾੜਾ ਵਿਚ ਮੁਖਾਤਬ ਕੀਤੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦੂਸ਼ਣ ਮਾਨ ਤੇ ਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕੱਦਮਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਕੇਸ ਨੂੰ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਦਲੀਲਾਂ ਨੇ ਮਾਨ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਫਰੀ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਫਰੀ ਹੈ ਵੀ, ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਸੈਂਕੜੇ ਪੁਲਸੀਆਂ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ। ਮਾਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੁਲਜ਼ਮ ਦੇ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਹਰ, ਜਦੋਂ ਕੋਰਟ ਲੰਚ ਵਾਸਤੇ ਉੱਠਦੀ ਹੈ।

1 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪੁਲਸੀਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਮੁਲਜ਼ਮ ਦੇ ਵਗਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਗਵਾਹ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ) ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ। ਪਰ ਮਾਨ ਨੇ ਜੱਜ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰੀ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਭੈਅ ਦੇ ਇਸ ਬੈਰੀਅਰ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਕੇ ਹਟਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੱਤਰਕਾਰ ਉਸ ਕੋਲ ਦੇ ਮਿੰਟ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾ ਰੁਕ ਸਕਣ, ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਖਿੱਚੇ ਹੋਏ ਨਹੁੰ ਅਤੇ ਪੁੱਟੀ ਹੋਈ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਐਨਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੈਨ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆ।

ਮਾਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਵਕੀਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਖਾੜਕੂ (ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲੇ ਗੁੱਟਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਮੰਨਣਗੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦਿਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ

ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੱਤਾ ਲਈ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਸੂਹੀਏ ਭੇਜੇ, ਪਰ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੁਲਾਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਲਿਖਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਸੌਦਾ ਕਰੇਗਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ਰਤ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘੁਮਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਬਲਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਵੀ ਖੁਦ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਇਕ ਸੌਦਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ ?' 'ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਮੌਤ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣ ਸਮਾਨ ਹੋਵੇਗਾ।' 'ਉਹ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲੇ ਗੁਟਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇਗਾ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੱਲ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ ?' ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ, ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣੇ', ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

1 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਮਾਨ ਨੇ ਜੋ ਕਿਹਾ ਉਹ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਹੱਲ ਯੂ.ਏ.ਡੀ. ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੰਜੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ' (ਉਹ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨੇ ਬਣਾਈ ਯੂ.ਏ.ਡੀ. ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ)। ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਕੜੀ ਲੱਗੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜੀਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰੀ।

ਮੇਰਾ ਦੁੱਖ ਦੇਖ ਕੇ ਪਾਪਾ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ, 'ਬਹਾਦਰ ਬਣ, ਬਹਾਦਰ ਬਣ।' ਮੇਰੇ ਹੰਝੂ ਨਿਕਲਣ ਨੂੰ ਸਨ।

ਮੈਂ ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, 'ਪਾਪਾ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾ ਜਾਊ ਪਲੀਜ਼', ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਚੁੰਮਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਘੁੱਟਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, 'ਬੱਚੀ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਧੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ—ਮੇਰੇ ਖ਼ਾਤਰ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ।'

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਉਹ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਬਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਅਜਿਹੇ ਫੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਵਾਪਸ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮੁੜਦੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ।

ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਾ ਪਾਠ ਹਰ ਸਵੇਰ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ੴ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਾਡੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਸੌਣ-ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਗਦੀ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਪੰਜ ਵਾਰੀ ਕਰਦੀ। ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਤਮ ਸ਼ਬਦ ਉਸਤਤ-ਮਾਲਾ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਅਸੀਂ ਉਦੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਬੋੜਾ ਫਰਕ ਪਿਆ ਹੈ—ਮੈਂ ਰੱਬ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ; ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਪੰਜ ਵਾਰੀ, ਇਕ ਅਰਦਾਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇਤੀ ਵਾਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਜਾਪ। ਨਾ ਵੱਧ, ਨਾ ਘੱਟ। ਮੈਂ ਇਸ ਰੀਤ ਤੋਂ ਅੱਕ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਚਿਪਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਰੱਬ ਨਾਲ ਇਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਨਿੱਜੀ ਸੌਦੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪੱਕਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਭੇਜ ਦੇਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਭੇਜੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਦੀ : ‘ਪਲੀਜ਼ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਚਟਾਕ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਣ। ਪਲੀਜ਼, ਪਲੀਜ਼।’

ਕਿਸ਼ੋਰ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਸੈਂਕੜੇ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋਵੇ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਪਕ, ਜੋ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਪੱਗ ਵਾਲਾ ਬਹੁਤਾ ਲੰਬਾ ਸਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬੜੀ ਸਜ-ਧਜ ਨਾਲ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਵੜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਾਕਫੀ ਕਰਾਈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਦੱਸਣ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕੰਬਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੀ।

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਗਰਕ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂ! ਇਹ ਬੰਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਾਤੀ ਸਵਾਲ ਕਿਵੇਂ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਪਾਪਾ ਦੀ ਕੈਦ ਦੌਰਾਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਰਾਹਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਮਮਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਬ੍ਰਿਜ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ।

ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਲਾਸ ਨਾ ਮੁੱਕੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਰਾੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨਿਘਾਰ ਲੈਂਦੀ।
ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਮੈਂ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ।

ਜਦੋਂ ਪਾਪਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਨ ਛੋਟੇ ਭੂਆ ਜੀ ਅਤੇ ਨਾਨੀ ਜੀ ਇਕ ਡਿਨਰ ਤੇ।

ਪਾਪਾ ਦੇ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬੋੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸੇ ਡਿਨਰ ਤੇ
ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਮਮਾ।

1989 ਵਿਚ ਪਾਪਾ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਬੋੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ
ਵੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਗਿਰੀਮੇਰ ਵੀਰ।

‘ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ’, ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਪਵਿਤ ਕੌਰ ਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਕਿਸਾਨ ਹਨ।’

ਇੱਥੇ, ਮੈਂ ਝੂਠ ਬੋਲੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀ ਸਨ ਅਤੇ ਖੇਤ ਵਾਹੁੰਦੇ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਪਵਿਤ ਕੌਰ ਮਾਨ, ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਵਾਕਈ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਪਾਪਾ ਇਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ?’

ਮੈਂ ਡੁੰਘਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਤੜਕ ਕਰਕੇ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੰਬ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ।

‘ਨਹੀਂ, ਸਰ, ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ।’

ਮੈਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸਿੱਧੀ ਖੜ੍ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕਦੀ ਰਹੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਘੂਰਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਹੁਣ ਕੁਝ ਮਾੜਾ ਕਹੇ।

ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ, ਪਵਿਤ, ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਪਾਪਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਹੈ ਅਤੇ ਤੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹੈਂ ਕਿ ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੀ ਹੈਂ।’

ਇਹ ਇੰਝ ਵਾਪਰਿਆ, ਜੋ ਨਹੀਂ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਣ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ

ਵੱਖਰੀ ਹੋਮਲੈਂਡ ਲਈ ਮੰਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਝਾਤ ਮਦਦਗਾਰ ਰਹੇਗੀ।

ਆਪਣੀ ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆੱਫ ਸਿੱਖਿਜ਼ਮ ਵਿਚ ਡਬਲਿਊ.ਐਚ. ਮੈਕਲਿਉਡ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

“ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਧਰਮ ਅਨਿੱਖੜ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਪੂਰਾ ਅਸੰਭਵ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਜਨਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਦਾ ਡੂੰਘੇਰਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਲਈ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਸਹੀ ਹੈ।”

ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਇਕ ਖਲਾਅ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਸਮਝਣੇ ਬੜੇ ਔਖੇ ਸਨ—ਇਸਲਾਮੀ

ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ, ਜੋ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ।

ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਸਿਰਜ ਕੇ ਪੁਰਾਣਾ ਮਤ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਅਦ ਦੇ ਨੌਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨਾ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਨਾ ਹਿੰਦੂ, ਅਤੇ ਉਹ ਮੱਧ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ।

1920 ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਇਕਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ 1606 ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ; ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਚੰਦੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਣ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਗੀਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਜਾਤ ਅਤੇ ਮਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਲੰਗਰ ਛਕਦੇ ਸਨ। ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸਰੋਵਰ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਣ ਗਿਆ। 1604 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਜੁਲਮ ਜਾਰੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਲਏ, ਅਤੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਯਾਨੀ, ਘੁੜਸਵਾਰੀ, ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਕਲਗੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਾਰਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਰੂਪ ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਵੇਂ ਅਤੇ ਅੱਠਵੇਂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ

ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਰ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਥਾਪਕ ਸਨ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਇਸ ਧਾਰਮਕ ਮਤ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਜੀਵਿਤ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਜੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਬਿਤਾਇਆ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਜੰਗ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। 1670 ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1708 ਤੱਕ ਉਸਨੇ ਨੰਦੇੜ ਵਿਖੇ ਵੈਰਾਗੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਇਆ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਲਈ ਫੌਜ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਸੰਪੰਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਸਿੱਕਾ ਢਾਲਿਆ। 1709 ਵਿਚ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੁਖੀ, ਸਢੌਰਾ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ। 1710 ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਜਮੀਂਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਅਖੀਰ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਜੁਲਮ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਨਾਲ ਤਾਰੀ। 1757 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਿੱਖ ਉਸਦੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ

ਰੋੜਾ ਸਨ। ਉਹ ਉਸਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜੇ 'ਚੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੋਹਲਵਾੜ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। 1762 ਵਿਚ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਫੇਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਫੇਰ ਦੁਬਾਰਾ 1764 ਵਿਚ ਵੀ। ਸਿੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਭੂਤਾਂ ਵਾਂਗ ਚਿੰਬੜ ਗਏ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਣਥੱਕ ਲੜੇ। ਉਸ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਐਨਾ ਤਕੜਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂਰੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ, ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਸਰਬਸੱਤਾਵਾਨ, ਅਤੇ 1799 ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਜਦੋਂ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਾ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਅਧੀਨ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਨੇ ਹੋਰ ਮਿਸਲਾਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ। ਮੇਰੇ ਪੁਰਖੇ ਸੁਰਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ, ਅਤੇ 1799 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਫਤਹਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੜੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇਹ ਰਾਜ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੱਬਤ ਤੇ ਚੀਨ ਤੱਕ ਲੱਦਾਖ ਸਮੇਤ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਅਫਗਾਨ ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੋਹਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਰੂਸ ਨਾਲ ਕੂਟਨੀਤਕ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੂਰਪੀ ਫੌਜੀ ਨਮੂਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਪੈਦਲ, ਤੋਪਖਾਨਾ ਅਤੇ ਘੁੜਸਵਾਰ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਿਹੜੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਅਧੀਨ ਲੜੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਜ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਨੂੰ ਠੱਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੇ ਫੌਜ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਫੈਲਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਯੂਰਪੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉੱਕ ਗਿਆ—ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸੰਸਦ—ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਖ਼ੀਰ ਇਹ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਸਾਮਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

1849 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੀਤੀ ਸੰਧੀ ਵਿਚ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ

ਪੁੱਤਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਲਿਗ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਗੱਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਬਲਕਿ ਮੁਅੱਤਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਐਪਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਤੇ ਨਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਗੋਂ ਬਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਹਿਨੂਰ ਹੀਰਾ ਚੁਰਾ ਲਿਆ ਜੋ ਫੇਰ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਲੋਂ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

1947 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕਲੇਮੈਂਟ ਐਟਲੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਤੋੜ-ਵਿਛੋੜਾ ਕੀਤਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਸਨ : ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ, ਕਾਂਗਰਸ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ।

19ਵੀਂ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਦ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਮਤਾਧਿਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ (ਐਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ.) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1925 ਵਿਚ ਹੋਈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਸਦ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

1946 ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਸਦ ਨੇ (ਐਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ.) ਸਰਬ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾਸੰਪੰਨ ਆਜ਼ਾਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਲਈ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜਮਹੂਰੀ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ 1849 ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਧੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਬਹਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਦਰਕਿਨਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਐਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ. ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

1947 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਦੋ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ, ਸਰਦਾਰ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਬੋਰਡ ਤੇ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਹੋਈਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੇ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਕਿ ਗਾਂਧੀ, ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਪਟੇਲ ਅਧੀਨ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਭਰੋਸੇ ਤੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਨ ਲੱਗੀ। ਮੌਜੂਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਨੁਛੇਦ 25 ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

1984 ਵਿਚ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਤੇ ਹਮਲਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਸਿੱਖ ਅੰਗਰੱਖਿਅਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਮ ਨੇ ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

* * *

ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਹੈ, ਉਹ ਦਿਨ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੋਲਫ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਯਮ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲਿਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਤੁੱਛ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਤੱਕ ਹਰ ਨਿੱਕਾ-ਮੋਟਾ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੱਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਪਾਪਾ ਵੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੀਏ। ਇਹ ਬੜਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਬਿਲਕੁਲ ਆਮ ਜਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਪਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਹੀ ਲਿਖਦੇ ਸੀ... 'ਸਵੇਰੇ ਐਨੇ ਵਜੇ ਉੱਠੇ, ਮਮਾ, ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਕਰਕੇ ਗੁਡਬਾਈ ਕਿਹਾ, ਪੈਦਲ ਸਕੂਲ ਗਏ ਜਾਂ ਬਸ ਫੜੀ, ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਰ, ਕੁਝ ਅਸਾਧਾਰਨ ਵਾਪਰਦਾ ਤਾਂ ਦਿਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਪਾਪਾ ਨੇ ਵੀਰ ਜੀ ਦੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਡਾਇਰੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿ ਜਾਂਚ ਸਕਣ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵਾਕਈ ਆਪਣੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਈਵੇਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਹਮਲਾ ਨਾ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਪੰਨੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਪਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, 'ਪਿਟਸੀ, ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਟਾਈਮ-ਟੇਬਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ ? ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੋੜ੍ਹਾ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾ।' ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੈਂਡ ਕੋਲ ਰੱਖੇ ਟੇਬਲ 'ਤੇ ਪਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉੱਥੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿੱਕੇ ਮਾਣਕਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪੰਨੇ ਭਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਮਮਾ ਦੇ ਟਰੰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਜੋ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਟੋਰਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਛੋਟੇ ਭੂਆ ਜੀ ਤੋਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਡਾਇਰੀ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਰਕਿਆਂ 'ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਫੀ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵੇਲੇ 1987 ਤੋਂ ਅੱਗੇ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕਰੀਬ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੈਂ ਹਾਸਲ ਕਰ

ਲਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਜੋ ਵੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਆਇਆ ਉਹ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੇਰਾ ਗੱਚ ਭਰ ਆਉਂਦਾ। ਪਾਪਾ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਆਚੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਖੱਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਜੇਲ੍ਹ ਡਾਇਰੀਆਂ

ਭਾਗਲਪੁਰ, 31 ਅਕਤੂਬਰ 1987

ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਨਾਟਕ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੌਕੇ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਨ। ਉਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਮਰ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਦੋਵੇਂ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬੜੀ ਜੁਗਤ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਥਾਂ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ।

ਇਕ ਭੌਂਦੂ ਲੱਲੂ ਜਿਹੇ ਬਾਲ ਅਪਰਾਧੀ ਨੇ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਫਰਸ਼ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਕ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲ ਚੁੱਕ ਲਈ ਅਤੇ 6 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਤੋਂ 9 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਤੱਕ ਡਿਊਟੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਹਾਇਕ ਜੇਲਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸ਼ੰਕਰ ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ। ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਿਲ ਦਾ ਤਾੜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਬੋਤਲ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੌਕਸੀ ਬੁਰਜ 'ਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਕੁਝ ਨਾ ਅਤੇ ਚੀਫ ਹੋਡ ਵਾਰਡਰ ਅਤੇ ਜੇਲਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਗੌਲਿਆ।

ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਵਿਚਕਾਰ ਕ੍ਰਿਕੇਟ ਦੀ ਕਮੈਂਟਰੀ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਸ਼ੁਕਲ ਸ਼ਾਮ 3 ਵਜੇ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ 6 ਵਜੇ ਤੱਕ ਦੀ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਆਇਆ ਉਹ ਬੜਾ ਮਿੱਠਾ ਬਣਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਕਲ੍ਹ ਉਸ ਬਾਰੇ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੀਤਾ ਮੈਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਮਿਲਣ ਆਈ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਸਲੀਕੇਬਾਜ਼ੀ ਉਹ ਹੁਣ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਸੁਪਰਡੰਟ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

2 ਨਵੰਬਰ, 1987

ਕ੍ਰਿਪਾ ਸ਼ੰਕਰ ਪਾਂਡੇ ਆਜ਼ਾਦ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੱਟੇਗਾ। ਉਹ

ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਉਜੱਡ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੰਗਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਬਾਹਰਲਾ ਗਲਿਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ, ਸੋਹਣੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੇ ਕੁਹਾੜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੱਟਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਇਹ ਬੜਾ ਅਫਸੋਸਨਾਕ ਸੀ।

ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਟਾਹਣੀਆਂ ਕਿਉਂ ਕੱਟੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਮੁਸਕਾਨ ਜਿਹੀ ਸੁੱਟਦਾ ਚੁੱਪਚਾਪ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ 'ਰੈਂਡ ਰਾਈਡਿੰਗ ਹੁੱਡ' ਵਿਚਲੇ ਭੇੜੀਏ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਤੈਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਪਿਆਰੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਵਾਲੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਅੜਿੱਕੇ ਦੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਮੈਗਜ਼ੀਨ (ਐਤਵਾਰ) ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਹਾਸਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਇਕੱਲਾ, ਦਿਨ-ਰਾਤ ਭਾਰੀ ਗਾਰਦ ਵੱਲੋਂ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਮੀਲਾਂ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਉਸ ਕਰਕੇ ਬੰਦੀ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

4 ਨਵੰਬਰ, 1987

ਜੇਲ੍ਹਰ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਇੱਥੇ ਆਈ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਕਿੰਨਾਂ ਮੂਰਖਾਨਾ ਸਵਾਲ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਬਿਲਕੁਲ ਮਿਲਾਂਗਾ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ। ਜੇਲ੍ਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਗੀਤਾ ਕੋਲ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਫਜ਼ੂਲ ਹੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾਨ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਗੀਤਾ ਲਿਆਈ ਸੀ, ਪੀਲਾ ਸ਼ਾਲ, ਪਾਪੜ, ਸੇਬ, ਇਕ ਟਾਰਚ—ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ—ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਬੁਰਸ਼ ਤੇ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਪੇਸਟ, ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ। ਨੀਂਬੂ ਦੇ ਡਰਾੱਪਸ ਜੋ ਮੈਂ ਗੀਤਾ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਏ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ।

5 ਨਵੰਬਰ 1987

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ। ਮੈਂ ਮਨ ਵਿਚ ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਜੇਲ੍ਹਰ ਸਤੀਸ਼ ਬਾਸੂ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮੈਨੂੰ 6 ਨੂੰ, ਯਾਨੀ ਕੱਲ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਡਾ. ਵਡੇਹਰਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਭਲਾ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ

ਮੰਗੀਆਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਾਰੰਡ ਵਿਚ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਇਹੀ ਇਕ ਕੰਮ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮਦਿਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਸੇਵਾ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗਲਿਆਰਾ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

6 ਨਵੰਬਰ 1987

ਅੱਜ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੀ ਖਾ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਕਾਫਲੇ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਅਦਾਲਤ ਤੱਕ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੱਡੀਆਂ ਸਨ। ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਅਤੇ ਬੀ.ਐਮ.ਪੀ. (ਬਾਰਡਰ ਮਿਲਟਰੀ ਪੁਲੀਸ) ਦੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਪੂਰੀ ਚੌਕਸੀ 'ਤੇ ਸਨ, ਸਟੇਨਗਨਾਂ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨਗਨਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ .303 ਰਫਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਲਸਟਰਾਂ ਵਿਚ ਪਿਸਤੌਲਾਂ ਤੇ ਰਿਵਾਲਵਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ। ਜਦੋਂ ਕਾਨਵਾਈ ਮੇਰੇ ਅਖੌਤੀ ਸਾਥੀ ਸਹਿ-ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਦੂਜੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਫੇਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਵੀ ਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇੱਥੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਦੀ ਨਵੀਂ ਕੰਪਨੀ ਸੀ... ਸਭ ਮੈਨੂੰ ਗਾਰਡ ਕਰਨ ਲਈ।

ਮੈਂ ਬੀਬੀ ਜੀ, ਦਿੱਲੋ ਭੈਣ ਜੀ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਗਲਵਕੜੀ ਨਾ ਪਾ ਸਕਿਆ। ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਵੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਜੱਜ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਝੁਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਜੱਜ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਮੰਗਿਆ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਹ ਨੁਕਤੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਕੀਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਜਦੋਂ ਇਕ ਡਿਪਟੀ ਐਸ.ਪੀ. ਆਇਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਲਿਖਾਂ ਨਾ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿਉਂ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜੱਜ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲਈ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਲਿਖਣ ਦੇ ਵਕਤ ਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਹਾਸਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਐਵੇਂ ਔਖਾ ਹੋਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਤੇ ਉਂਝ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਹੱਤਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਜੱਜ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੌਰਨ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨੋਟਸ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿਣ... ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਰੱਖੀਂ ਗੀਤਾ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਨੂੰ ਭੜਕ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਕਾਰਫ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਰਦਨ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟ ਲਵਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕੀਤਾ, ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਇਲਾਇਚੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਵਾਲੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ

ਉਹ ਵੀ ਰੱਖ ਲਈਆਂ। ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖੀ, ਬੀਬੀ ਜੀ ਤੇ ਗੀਤਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੀ ਬਸ ਤੱਕ ਤੁਰ ਕੇ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ। ਕਮਿਕਰ ਸਿੰਘ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਗਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਂਪ ਜੇਲ੍ਹ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵੱਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਕਾਰਫ ਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵਾਲਾ ਬੈਗ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਮੈਂ ਉਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੁੜ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਤੀਸ਼ ਬਾਬੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗਏ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਸੇ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਡੀ.ਐਮ. ਵੀ ਆਈ.ਜੀ. ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਬੈਰਕ ਤੱਕ ਆਇਆ ਸੀ। ਡੀ.ਐਮ. ਨੇ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਝੂਠ ਤੇ ਝੂਠ।

10 ਨਵੰਬਰ 1987

ਰਾਮ ਸ਼ੁਕਲ ਸਿੰਘ ਸਵੇਰੇ 6 ਵਜੇ ਤੋਂ 9 ਵਜੇ ਤੱਕ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੂਤ ਚਿੰਬੜੇ ਹੋਣ। ਉਹ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਲਾਇਆ ਪਰ ਆਪਣੀ ਅਰਦਾਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰਦਰਦ ਸੀ ਜੋ ਹਟ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ।

16 ਨਵੰਬਰ 1987

ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਸੈਰੀਡੋਨ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਾਈਗ੍ਰੇਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਅਖੀਰ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਾਹਿਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਏ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਡਾ. ਦਿਉ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਸੈਰੀਡੋਨ, ਸੀਲਿਨ ਅਤੇ ਵਿਟਾਮਿਨ ਬੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਸਿਰਦਰਦ ਤੋਂ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਹਾਇਕ ਜੇਲ੍ਹਰ ਰਾਮ ਸ਼ੁਕਲ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਗੋਦਾਮ ਵਿਚੋਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਵੇਚਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਉਂ ਖਿੜਿਆ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਔਰਤ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਲਈ ਲੇਡੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਇਕ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ, ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ।

ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਕੱਪੜੇ, ਬੈਂਡਸੀਟਾਂ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਧੋਤੇ ਹੋਏ ਤਾਰ ਤੇ ਲਟਕੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਫੜਫੜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਰਫ ਵਰਗੇ ਚਿੱਟੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਤਿੰਨ

ਵਜੇ ਤੱਕ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਵਾਲੇ ਗਾਂਗੁਲੀ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਵੇ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਈਗ੍ਰੇਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਭਾਗਲਪੁਰ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਡਾ. ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੂੰ ਬੁਲਵਾ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਠੀਕ ਹੈ।

ਅੱਜ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦਰਦ ਮੈਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਨਪੀੜ ਰਿਹਾ ਹੈ।

19 ਨਵੰਬਰ 1987

ਭਾਗਲਪੁਰ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਮੈਡੀਕਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਇਕ ਜੂਨੀਅਰ ਡਾਕਟਰ ਆਰ.ਐਨ. ਸਿਨਹਾ ਮੇਰੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਈ.ਸੀ.ਜੀ. ਲਈ ਤੇ ਕਿਹਾ ਇਹ ਨਾਰਮਲ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸੱਜੀ ਪੁੜਪੁੜੀ ਵਿਚ ਪੀੜ ਲਈ ਕੁਝ ਦਵਾਈਆਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਡਾ. ਐਸ.ਪੀ. ਸਾਹਾ, ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤਲੇ ਜਥਾੜੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਆਖਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮੋਲਰ ਦੀ, ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਗੜਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਡਾਕਟਰ, ਡਾਕਟਰ ਖਾਨ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਰਗੜਾਈ ਨਾ ਲਿਖੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਸਰਜਨ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹੀ ਲਿਖਿਆ।

20 ਨਵੰਬਰ 1987

ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਮੁਅੱਜਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾਲ ਸਮਲਿੰਗੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਡੀ.ਐਮ. ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਭਨਕ ਲੱਗ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਯਾਰ ਨੂੰ ਆਗਾਹ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਹੁਣ ਮੁਅੱਜਰ ਹੁਸੈਨ ਜੇਲ੍ਹਰ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹਰ ਸਮਲਿੰਗੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਰਸੋਈਏ ਵਜੋਂ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹ ਬਾਰੇ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਵੱਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਫੇਰ ਹੋਰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਵੀ ਕੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਇਤਫਾਕ ਨਾਲ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੰਜ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੈਰਕ ਦੇ ਪਿੱਪਲ ਉੱਤੇ ਹਰੀਅਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਚੌਕਸੀ ਬੁਰਜ ਕਰਕੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਫਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਦੇ ਜਵਾਨ ਤਾਇਨਾਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਗੋਰਾ ਸਿੱਖ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਜਵਾਨ ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਇੱਥੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਹੁਣ ਪੜਤਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਲੂਟ ਮਾਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੱਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ

ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੱਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰ ਬਹੁਤੀ ਹੀ ਪਾਗਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸੱਜੀ ਪੁੜਪੁੜੀ ਦਾ ਦਰਦ ਕੁਝ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਬਹੁਤੇ ਦਰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਦਵਾਈ ਤੋਂ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਉਂ ਜੋ ਦਵਾਈ ਅੱਜ ਪੁੱਜ ਗਈ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣ ਲਈ ਖਾ ਲਵਾਂਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਵੀ ਭੇਜੀ ਹੈ। ਨਿੱਕੇ-ਮੋਟੇ ਚਮਤਕਾਰ ਹੋਣੇ ਕਦੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

25 ਨਵੰਬਰ 1987

ਇਸ ਸਵੇਰ, ਸਵੇਰੇ 6 ਵਜੇ ਤੋਂ 9 ਵਜੇ ਵਾਲੀ ਡਿਊਟੀ ਵਾਲੇ ਸਹਾਇਕ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਅਤੇ ਸੜਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਮੇਰੀ ਬੈਰਕ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇਕ ਅੰਡਰਟਾਇਲ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੀ ਟੀਸੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਦੌੜ ਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਬੇਚਾਰੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ। ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਦੀ ਦੱਬ ਕੇ ਕੁਟਾਈ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰੁੱਖ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੇਚਾਰਾ ਗਰੀਬ, ਉਸ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਬੁਰਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਐਨੀ ਤਕਲੀਫ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਪਾਠ ਤੇ ਨਾ ਲਾ ਸਕਿਆ।

26 ਨਵੰਬਰ 1987

ਗੋਦਾਮ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਮੁਰਗੇ ਵਰਗੀ ਆਕੜ ਵਾਲੇ ਸਤੀਸ਼ ਬਾਸੂ ਨੇ, ਜੋ ਇੱਥੇ ਸਵੇਰੇ 6 ਵਜੇ ਤੋਂ ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ ਤੱਕ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਸੀ, ਵਾਰਡਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਵਾਰਡਰ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੇਲ੍ਹਰ ਜਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਰਤਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਭਲੇ ਆਦਮੀ।

ਮੇਰਾ ਸੇਵਕ ਭੁਕਲ ਪੰਡਿਤ ਪੋਖਰ ਜੇਲ੍ਹ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕੇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸੇਵਕ ਮੰਡਲ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਭੈਂਗਾ ਨੌਜਵਾਨ।

27 ਨਵੰਬਰ 1987

ਜੇਲ੍ਹਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਦਿਉ ਆਏ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹਥਕੜੀ ਲਾਈ ਤੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਬਸ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ ਜੋ

Sachan Bagalpore April 89

My darling Nanki,
Thank you very much for
your loving letter. I'm
so proud that you have
been promoted to Form IV.
You have grown and
become such a lovely bright
girl. I'm tremendously
proud of you. Mama says
next year you'll go to
Sarnar. That will be
lovely. Mama is bringing a
T.V. set for me and let's
see whether the Sachan
men allow it. If they
don't they'll commit
Contempt of Court because
the Judge says I must

have a T.V. set. I'm
sure I'll be quite happy
if they give me one. Mama
says they have good
programmes. It's very hot
and the two blowers. The
brown fever bird is a
nuisance. Day and night
in its monotonous tone it
goes on repeating the same
note. The flowers have all
withered. Darling, please have
the summer flowers planted
in pond. My promise about
your horse stands. That's first
on the agenda after release.
lots & lots of love, I love you
very, very much. - Love, Papa.

Darling Nanki, I didn't write to you last time as the mail was
about to leave and I had to seal the envelope quickly
so that it would leave the Barbados in good, safe hands.
Did you read about Mr. Shikapa? This time round I
write to you about my friend Srisavan who lives from
Trinidad, lower India. It's an island about 10° north of the
equator, north of Venezuela in the Caribbean Sea, which is in the
Atlantic Ocean. Longitude wise it lies 60° W when you look
at it on the atlas you know exactly where it is for it's a
tiny little island, rich with sugarcane plantations. Now coconuts
oil and asphalt have replaced sugar as its main product and
item of export. It's in the Commonwealth and the people there
play cricket very well. In the 19th century the British took a
lot of labourers from here in Bihar to work the sugar
plantations and for Srisavan's great, great grand parents had
originally gone there from here. As time passed his forefathers
ceased to be labourers and through hard work came to own
their own plantation so when Srisavan was a child they his
wealthy parents wanted to send their son to their home native
country and study there. Here in India he was sent to

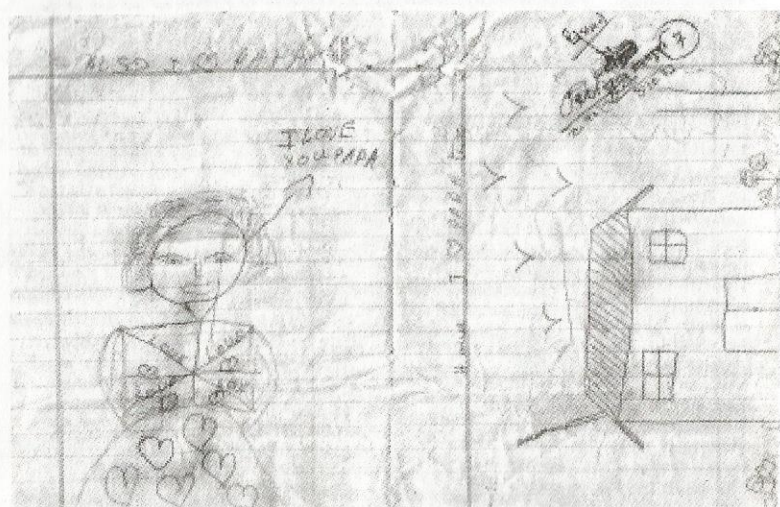
Bishop Cotton School and he was put in the tennis house, to play
as me. We became friends. He was very shy and would hardly
talk because being a foreigner and somewhat darker than
the others he found himself at odds with India and his old
ancestral country. He had gleaming white teeth, a very dark
skin of deep brown, wavy, thick hair and since we thought he
had an odd name Srisavan we decided to call him Trini.
Trini for short for Trinidad. As he was becoming friends and he
began to get chubby. One day he showed me his family album and
his home on their family plantation. He had two little sisters,
and a big brother who was in his mother's arms and
who also joined I.C.S. The year we passed out and there was Trini
told his father by his hand. I saw a lovely family photograph
but the picture and terrified me was that Trini's father had
one leg missing. From beneath his shorts I could see just one
leg. And I said to Trini why his dad had just one leg. So then
what Trini said. He told me that his father was the best
cricketed cricketer and swimmer in his school. In the Trinidad
they play cricket on the beach and when the tide ebbs they
find it ideal to lay the wickets and begin batting and
bowling. When his father was bowling, the bowler bowled a
nice juicy ball on his leg wicket and his father reached out

out to it, caught it to full toss and took a full blooded
 sweep with his bat and sent it hurtling into the sea. Amongst
 them it's a rule that if you send the ball into the sea,
 it's not fielder's choice because it's not the batsman's fault the sea
 is infested with sharks. The other rule is that if you don't
 want to fetch the ball you pay for the ball and the game starts
 all over, Trini's father, because being the best cricketer and a
 swimmer opted to go out into the sea and retrieve the
 ball. He took off the few clothes he was wearing because in the
 tropics they wear very few clothes and plunged into the sea. He
 swam out, riding the current as the sea was ebbing. But
 since it was ebbing the ball also went farther and farther
 away. Trini's dad using all his skill and strength of the best
 swimmer finally got to the ball but by then it was too late as
 he was too far out into the sea and he could see a pair of
 fins racing towards him. He knew from experience that
 that was a shark and so he dropped the ball and made
 all speed for the beach. His powerful arms and his skills
 were of little use as he was swimming against the current
 for the sea was ebbing. But he didn't give up hope and
 drawing upon every ounce of energy he struck out at the
 water nothing for home. But the shark was swiftly closing the
 gap but Trini's dad didn't lose hope and in the face of
 adversity paddled even harder and this resolve was
 probably what saved his life. His friends came out to
 distract the shark but the creature was single minded and
 after this very query. But his dad paddled on, the shark now
 just a few feet away and looking as hungry as and evil as
 only sharks do. As he was about to hit the shallows the shark
 struck with deadly accuracy and single minded determination
 and sliced off his dad's leg from the thigh downwards. His
 friends rushed him to hospital via pool of blood but since
 the hospital was quite used to such casualties the doctor
 on emergency knew exactly what to do. He cleaned the wound,
 bandaged it and gave Trini's dad powerful antibiotics. His leg was gone forever, eaten by a shark and he
 was never to play cricket again but he never gave up
 swimming. His dad came to India once, when Trini's younger
 brother joined school and besides Trini I was the only one to
 know how his dad had lost a leg. Your Aunt knows Trini but
 as Sairam for he would come and spend his winter holidays
 with me at Kund. Next time another story (True). I love you very
 much. Love & lots of love. Your love Papa.

HALLO PAPA HOW ARE YOU
 I AM FINE PAPA YOU TOLD
 ME THAT YOU WILL GET ME A
 NEW HORSE

LOVE

NANKI

Dearest Papa,

How are you? Sorry for not writing long letters.

~~Papa~~ I went ~~now~~ with the trek with Phuraji but came back half way because I fell off a wild mule and tore my left arm muscle. I felt pretty sheepish because I had been showing off to the group which was very nice and not at all snobbish as I thought they would be of my riding talents. I was named Bucking Bronco. Next ^{year}, I am determined to finish the trek because this year I sort of chickened out with a reason.

I reached Simla on the 20th and fell sick with fever, ~~a~~ loose motion and a sore throat. I am still recovering from the attack. The weather ~~over~~ over here is very hot so I can ~~im~~ imagine what it is over there.

Today I had my first bath in three days but this is nothing compared to the bath I took after 8 days ~~after~~ after the trek.

Everybody is going to town except ~~at~~ for poor old me. ^{This morning} ~~Today~~ Himmet Mama and Nanaji left for Chandigarh. Himmet Mama ~~was~~ leave ~~and~~ on the 30th Ishi Maniji had left a day before him and went straight to Delhi with the Chota ~~boy~~ who was named Gurreet by Nanaji.

It was Nanaji's Birthday ^{the} on 22nd and we ~~at~~ celebrated with ~~at~~ the family members and Pavit, Nanki and ~~some~~ gave ~~to~~ Nanaji a book.

More news next time. ~~to~~

With Lots of Love

Your ~~Love~~ Loving Son

Emaan.

161.Y.P.S.

(Signature)

29/6/85

My Dearest Papa. How are you?
 I am fine and everybody else
 too. ~~Get~~ Take Mami's baby he is
 sweet he comes to anyone and
 talks and laughs a lot. We are
 enjoying our collection in Simla.
 Mami went to Kandali yesterday
 we are going ~~at~~ just now. It
 is 8.50 AM. now we were
 planning to leave at 9.00 am but
 only Mami and me are
 ready yet. Papa I hear you
 have not been eating well.
 Please do eat well. Mami is
 at the moment playing with
 the baby. Mami has gone to
 get ready. Papa ~~me~~ I asked
 for a truck set from
 Bhaiji Bhaiji but they could not

get one from Singapore. So it
 is coming from America. I am
 going to have fun with (itching
 powder, stick bombs etc.) Papa
 my leg is waiting on the
 table to be eaten so I think
 I should end.

YOUR MOSTEST LOVE
 N61 DAUGHTER PAPA KAM
 MAMI O X X X X X (182) V V
Take Follow (140)

Once a man goes to a restaurant
 and the waiter brings his meal. The
 young manager comes and asks the man
 how he was liking his food. The man says
 I can see that you wash your dishes very
 well. The manager says how do you know that
 the man said because they stink of
 SOAP. He Had More next time. Love

LT. Col. Jaginder Singh Mann
Chairman

Gurdwara Sri Hem Kunt Sahib Management Trust

Dalla S. Harman Singh
P.O. TALLAHAN, Dist. PATIALA

(Date)

Dear Papa,

How are you ~~fine~~ I hope you are fine.

I have been getting ~~head~~ sick for about
a weeks.

Papa my dog Jimmie has given 8 pups
and I am so excited Masie Jaya

~~has~~ has given a baby it is a boy
we are going to see it today.

Bye, Bye

ਹਥਿਆਬੰਦ ਸੀ ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਅਤੇ ਬੀ.ਐਮ.ਪੀ. ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੈਂਪ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਸਾਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵੱਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਬੀਬੀ ਜੀ, ਡੈਡ ਅਤੇ ਟੈਡੀ ਭਾਈਆ ਜੀ ਉੱਥੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਘਰ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਸੀ।

ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਾਨਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਕੂਲ ਐਥਲੈਟਿਕ ਮੀਟ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਮੈਡਲ ਜਿੱਤੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਬੱਚੀ 'ਤੇ ਬੜਾ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਜ਼ਹੂਰੀ ਆਪਣੀ ਐਨ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਤੇ ਹੁਣ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣਾ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਕਤ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਰੋਤ ਸਨ। ਕਿੰਨੀ ਮਹਾਨ ਮਾਂ ਹਨ। ਬੜੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਸਾਬਤ-ਕਦਮ। ਡਾ. ਵਡੇਹਰਾ ਅਤੇ ਬਿਨੋਉ ਬਾਬੂ ਨੇ ਤਕੜਾ ਡਿਫੈਂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਚਾਉ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਦਾਲਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ।

ਜੱਜ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਡਾ. ਵਡੇਹਰਾ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਕੇਸ 14 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਲੱਗੇਗਾ।

ਨਵੰਬਰ 1987

34 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅੱਜ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ 1972 ਵਿਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਿਮਲਾ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਆਈ ਸੀ। ਉਹ ਪਤਲੀ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਜਿਹੀ ਸੀ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ। ਉਸਦੇ ਬਿਨਾਂ ਦੁਪੱਟੇ ਤੋਂ ਸਲਵਾਰ-ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਬੈਚੈਨ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਡਬਲ-ਬ੍ਰੈਸਟ ਦਾ ਕਰੀਮ ਰੰਗਾ ਸੂਟ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਇਕ ਢਿੱਡਲ ਜਿਹਾ ਉਸ ਦਾ ਮਿਲਟਰੀ ਸਕੱਤਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਟਾਰ ਪੁੱਠੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਸਟਾਰ ਸਿੱਧੇ ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਬਿਲਕੁਲ ਘਟੀਆ ਜਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਜਨਵਰੀ 1988

ਅਦਾਲਤ। ਗੀਤਾ, ਮੇਰਾ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸਰੋਤ, ਦਿੱਲ੍ਹ ਭੈਣ ਜੀ, ਮੇਰਾ ਸਹਾਰਾ ਅਤੇ ਟੈਡੀ ਭਾਈਆ ਜੀ, ਜੋ ਕਦੀ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ, ਸਾਰੇ ਇੱਥੇ ਸਨ। ਬਿਨੇ ਬਾਬੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿਰਾਹ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਗਵਾਹ ਦੇ ਬਖੀਏ ਉਧੇੜ ਦਿੱਤੇ। ਦਿੱਲ੍ਹ ਭੈਣ ਜੀ

ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਭਾ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਨੇ ਚੀਕ-ਚੀਕ ਕੇ ਮੇਰੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਮੰਗ ਮੇਰੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

5 ਜਨਵਰੀ 1988

ਬਿਨੇ ਬਾਬੂ ਨੇ ਫੇਰ ਸਰਕਾਰੀ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਬਖੀਏ ਉਪੇੜ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗਵਾਹੀਆਂ ਲੰਚ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁੱਕ ਗਈਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਜੇਲ੍ਹ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।

6 ਜਨਵਰੀ 1988

ਅਦਾਲਤ। ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਆਪਣਾ ਦੂਜਾ ਗਵਾਹ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਜੱਜ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਦਿੱਤੇ।

26 ਜਨਵਰੀ 1988

ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਮੈਂ ਠੀਕ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਜੀ, ਦਿੱਲੂ ਭੈਣ ਜੀ ਗੇਟ ਤੇ ਆਏ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੀਖਾਂ ਅਤੇ ਜਾਲੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮਿੰਟ ਕੁ ਲਈ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਅਦਾਲਤ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਅਦਾਲਤ ਗਿਆ—ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉੱਥੇ ਬੜਾ ਹੁੜਦੰਗ ਮੱਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

29 ਤੇ 30 ਮਾਰਚ 1988

ਮੈਨੂੰ 29 ਮਾਰਚ ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਕਾਪੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸਹਾਇਕ ਜੇਲ੍ਹਰ ਗਾਂਗੁਲੀ ਆਇਆ ਅਤੇ 9 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਆਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਨਿੱਮੋਝੁਣਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। 30 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸੇ ਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਸੁਰਖੀ ਛਪੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਆ ਗਏ, ਸਿਵਾਏ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ, ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਰਾਮ ਸ਼ੁਕਲਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹਰ ਕੋਲ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਵੇ ਕਿ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਗਾਂਗੁਲੀ 9 ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਵਾਹ ਦੇਖ ਲਉ, ਇਸ ਵਿਚ ਉਹੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਮੁੜਿਆ—ਤੁੜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾਂਗੁਲੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਮਿਤੀ ਖ਼ੁਰਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੱਲ੍ਹ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਪਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 1988 ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਘ ਗਈ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੂਟੀਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਕਿਤਾਬਾਂ, ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਰੇਡੀਉ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ।

ਉਸੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਭੂਆ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸੀਖਾਂ ਵਾਲੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਮੋਘੇ 'ਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਯਹੂਦੀ ਮੇਨਹੀਨ ਵਰਗਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਰੱਜਵੀਂ ਦਾਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਮੈਂ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਨਿਘਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਹ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਖੇੜਿਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕੋਈ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦਾ ?

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਭਮੱਕੜ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਬਲਾ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ, ਮੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਵਿਚ ਆ ਵੜਦੇ ਹਨ। ਭੁੱਖੜ ਛਿਪਕਲੀਆਂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਲਬ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਆਕਾਰ ਦੇ ਭਮੱਕੜ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਤੁੰਨ-ਤੁੰਨ ਕੇ ਭਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੌਜਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਚਾਮਚੜ੍ਹਕ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਚਾਹਿਆ ਜੋ ਆਮ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਆ ਦਲੇਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਖਾ ਕੇ ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਐਸ਼ ਕਰਨ ਮੈਨੂੰ ਉਜਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਉੱਠੇ ਹੀ ਭੈੜੇ ਹਨ। ਉਹ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹੀ ਐਨਾ ਹਨ ਕਿ ਫੇਰ ਰੱਜ ਕੇ ਬਿੱਠਾਂ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ—ਮੇਰੇ ਮੇਜ਼ ਅਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਬਿੱਠਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਸੇਵਕ ਮੇਰੀ ਚਟਾਈ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਮੱਛਰਦਾਨੀ ਹੇਠਾਂ ਤੱਕ ਤੁੰਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭਮੱਕੜ ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੌਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੁੱਧ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਾਅਦਾਮ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਫੇਰ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਪਿਆ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਸੰਗੀਤ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਅਜੇ ਮੈਂ ਉੱਘਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੀਬੇਵਨ ਦੀ ਨਾਈਨਥ ਸਿਫਨੀ ਸੁਣੀ ਤੇ ਮੈਂ ਤ੍ਰਭਕ ਕੇ ਉੱਠਿਆ। ਇਹ ਬੜੀ ਹੀ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੈ। ਬੀਬੇਵਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੂਰਾ ਬੋਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ 1824 ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਖਰੀ ਮਹਾਨ ਪੀਸ ਸੀ। ਉਸ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਫੇਰ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, 'ਮਰਦਾਨਿਆ, ਧੁਰੋਂ ਬਾਣੀ ਆਈ।'

ਇਕ ਹੋਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸੁਮਾਨ ਬੇਚਾਰਾ ਇਸ ਤਕੜੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਮਝ

ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਨਮਾਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਗੀਤਾ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਕੋਰਸ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੇ ਮਗਰਲੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਫਾਇਦਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1989 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਾਪਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਹਿ-ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀਆਂ ਵਜੋਂ ਇਕ ਚਾਰਜਸ਼ੀਟ ਫਾਈਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ : ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਕੁੰਨ, ਅਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਬੰਬਈ ਆਧਾਰਤ ਕਾਲਜ ਅਧਿਆਪਕ, ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਉਰਫ ਟੋਨੀ, ਜੈ ਹਿੰਦ ਕਾਲਜ ਵਿਖੇ 30 ਸਾਲਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦਾ ਵਾਈਸ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ। ਸਪੈਸ਼ਲ ਇਨਵੈਸਟੀਗੇਸ਼ਨ ਟੀਮ (ਐਸ.ਆਈ.ਟੀ.) ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਇਸ ਚਾਰਜਸ਼ੀਟ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੰਗ ਵਿੱਢਣ ਦੀ ਅਪਰਾਧਿਕ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਿਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਮ ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਚਾਰਜਸ਼ੀਟ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਰਪੱਖ ਜੱਜ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਿਰਪੱਖ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਟਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਜੋ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਹੁਣ ਕਰੇਗੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, 'ਹੁਣ ਐਸ.ਆਈ.ਟੀ. ਦਾ ਮਤਲਬ 'ਸਿੱਖ ਪੜਤਾਲ ਟੀਮ' ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਗਲਪੁਰ 1989

1985 ਵਿਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਰੇਡੀਉ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਦੀਆਂ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਚ ਪੂਰੇ 1986 ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ 1987 ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਰੇਡੀਉ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਥੇ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਧਾਰਮਕ ਸਰਵਿਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਮੁਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਮੌਲਵੀ, ਅਤੇ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਧਾਰਮਕ ਸਰਵਿਸ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੈਸ਼ਨਜ਼ ਟਰਾਇਲ ਕੋਰਟ ਨੇ ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰ

ਇਸ ਤੇ ਕਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਟੀ.ਵੀ. ਦਾ ਹੈ—ਸੈਸ਼ਨ ਕੋਰਟ ਨੇ ਹੁਕਮ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੁਦ ਹੀ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਰੋਕ ਲਈ।

ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠਾਠ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਪੇ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ, ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੰਧ ਨਾਲ ਸੀਖਾਂ ਲੱਗੀ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਮੋਰੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਚਾਨ। ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹਾਂ। ਇਮਾਨ ਅਤੇ ਪਵਿਤ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਗੇਟ ਤੋਂ ਹੀ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੇਚਾਰੇ ਇਮਾਨ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜ਼ਮੀਰ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀ ਲਈ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਇਨਸਾਫ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧ ਅਤਹਿਕਰਣ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਸਿਆਸੀ, ਧਾਰਮਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਲਈ ਇੱਥੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।) ਐਮਨੈਸਟੀ ਇੰਟਰਨੇਸ਼ਨਲ ਜ਼ਮੀਰ ਵਾਲੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਉੱਘੀ ਚੌਪੀਅਨ ਹੈ, ਹੁਣ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋਏ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਨਸਾਫ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇਗਾ ?

ਉੱਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਗੱਲ ਸੁਲੀ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ ਉਹ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਠੱਕਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਧਵਨ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਪਾਸੇ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸੇ ਜਾ ਰਹੇ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਰਾ ਕਹਿ ਦਿਉ ਤੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿਉ। ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਤੇ ਜ਼ਾਤੀ ਜੁਥਾਨੀ ਹਮਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਰਹੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰਾ ਬਚਾਉ ਕਰ ਸਕੇ ? ਕੀ ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬੱਸ ਕੋਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇਖਲਾਕੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਹੈ—ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ ਰਚੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਢਮਢਮੇ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਾਂ ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨਘੜਤ ਕਹਿ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿਆਂ ਅਤੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਐਕਸ-ਪਾਰਟੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾ ਲੈਣ ਦਿਆਂ ? ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਪਏਗਾ।

ਬੇਚਾਰੀ ਗੀਤਾ ਚੂਲਾ ਖਿਸਕ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਢਿੱਲੀ ਹੈ ਤੇ ਹਿੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨਾਲ ਉਹ ਬੇਚਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠੇਗੀ ? ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਕੀ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਕਦੀ ਕਤਲ ਲਈ ਅਪਰਾਧਿਕ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਰਾਜ ਧਰੋਹ ਲਈ ? ਜੰਗ ਲਈ ? ਕੀ

ਇਹ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਹੈ? ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਾਵਨ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨ ਟੈਂਕਾਂ, ਤੋਪਖਾਨੇ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਬੰਬਾਂ ਨਾਲ ਢਾਹ ਕੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ? ਕੀ ਰੋਸ ਕਰਨਾ ਵੀ ਗੁਨਾਹ ਹੈ? ਹਾਂ, ਇਹ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੇ ਜੋ ਚਾਹੇ ਜੁਲਮ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ। ਪਰ ਲੋਡੀ ਮੈਕਬੈਥ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਸ਼ਬਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਜ਼ਰਾ ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਕੱਦਮਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਕੀ ਕੋਈ ਇਹ ਸਾਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਮੇਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਹਿੰਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਨਿਚੋੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਬਚਾਂਗਾ ਵੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਬੱਸ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਅੰਤਿਮ ਗੇੜ। ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਰਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਕੱਢ ਲਵਾਂਗਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਵਧੀਆ ਕਪਤਾਨ ਵਾਂਗ ਡੁੱਬ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਨਿੱਘਾ, ਗਰਮ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਿਸਮਾਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਆਖਰੀ ਗੇੜ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਭੁੱਖ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਖਾ ਹੁੰਦਾ। ਡਰ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਾ ਹਾਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਕੀ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਾਂਗਾ? ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਜੀ ਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

10 ਅਪ੍ਰੈਲ 1989

ਮੈਂ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੇਰੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਪੰਜ ਕਮਰੇ ਸਨ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ, ਜਦੋਂ ਮੈਂਕੇ ਦਾ ਕਲਰਕ ਸ਼ਰਮਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਨਹਾਤਾ, ਦਾੜੀ ਬੁਰਸ਼ ਕੀਤੀ, ਧੋਤਾ ਹੋਇਆ ਕੁੜਤਾ-ਪਜਾਮਾ ਪਾਇਆ, ਲਿਸਟਰੀਨ ਨਾਲ ਕੁਰਲੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਸ਼ੁਕਲ ਬਾਬੂ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਡਾ. ਵਡੇਹਰਾ (ਵਕੀਲ) ਅਤੇ ਦਿੱਲ੍ਹ ਭੈਣ ਜੀ ਆਏ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੇਟ ਤੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਚਿੱਟੇ ਕੁੜਤੇ-ਪਜਾਮੇ ਵਿਚ ਡਾ. ਵਡੇਹਰਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਸਾਡੀ ਲੰਬੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ—ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਜੋ ਕੁਝ ਇੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ

ਹੈ ਇਹ ਕੇਸ ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਦੁਹਰਾਉ ਹੈ। ਇਹ ਠੱਕਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲੀਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਖਰੀ ਪਲ ਤੇ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ, ਰਿਤੂ ਸਰੀਨ, ਜੋ ਸਪੈਸ਼ਲ ਇਨਵੈਸਟੀਗੇਸ਼ਨ ਟੀਮ (ਐਸ.ਆਈ.ਟੀ.) ਦੇ ਬੜੀ ਨੇੜੇ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖ ਰਹੀ ਹੈ, ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਐਸ.ਆਈ.ਟੀ. ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਬੂਤ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਉਲਝਾਉਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੀ। ਸ. ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਆ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿਆਸੀ ਦਬਾਉ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਵਡੇਹਰਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਅਧੀਨ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਵਧੀਆ ਟੀਮ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਰੇਅ ਇਹ ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੰਬੰਧ ਸ੍ਰੀ ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਨਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਗਵਰਨਰ ਰੇਅ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਨੂੰ ਵਰਜਣ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਬਿਹਤਰੀਨ ਵਕੀਲ ਖੋਹ ਲੈਣ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਉਪਰਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ?—ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬੁਰਾ ਅਤੇ ਇਹ ਝੂਠਾ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬੜਾ ਭੈੜਾ ਚਰਿਤਰ ਦਰਸਾਏਗਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਨਾ ਇਧਰ ਦੇ ਰਹਾਂਗੇ ਨਾ ਉੱਧਰ ਦੇ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਕ ਹੋਰ ਰਣਨੀਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਕੇਸ ਆਪ ਲੜਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਅਤੇ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

ਡਾ. ਵਡੇਹਰਾ ਨਾਲ ਇਹ ਘੰਟੇ ਭਰ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਅਪ੍ਰੈਲ 1989 ਵਿਚ ਫੇਰ ਆਉਣਗੇ। ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਸੀਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਦਿੱਲ੍ਹ ਭੈਣ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਨੀਲੇ ਸੂਟ ਨਾਲ ਚਿੱਟਾ ਦੁਪੱਟਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਾਫੀ ਉਦਾਸ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੌਰਨ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਟੈਡੀ ਭਾਈਆ ਜੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ ਇਹ ਤਾਜ਼ਾ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਬੰਧ ਦਾ ਸੱਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਰੇਅ ਪੂਰੀ ਮਾਫੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿ ਉਹ ਜੱਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਸੀਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਐਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ. ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਵਿਵਾਦੀ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਸਨ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਬੜੀ ਹਾਸੇ-ਹੀਣੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਸੌਦੇ ਵਿਚ

ਧਿਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਂਗਾ। ਮਾਫੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਧੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਅਸਾਮ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਇਕ ਏ.ਆਈ.ਐਸ.ਐਸ.ਐਫ. (ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ) ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏ.ਆਈ.ਐਸ.ਐਸ.ਐਫ. ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਏ.ਆਈ.ਐਸ.ਐਸ.ਐਫ. ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਐਮ.ਆਈ. ਆਲਮ, ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਜਲੰਧਰ, ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਏਗੀ ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਉਲਝਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਾਲਤ ਅਸੰਭਵ ਬਣ ਜਾਏਗੀ। ਇਸ ਸਲਾਹ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਟੈਡੀ ਭਾਈਆ ਜੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਚ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੇਖਣਗੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਿ ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨਾਂ ਧੜਿਆਂ (ਪਾਪਾ, ਤਲਵੰਡੀ ਅਤੇ ਬਰਨਾਲਾ) ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਦੇ ਸਤਾਰਾਂ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਡੇ, ਸਤਾਰਾਂ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਅਤੇ ਸਤਾਰਾਂ ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਇਕਵੰਜਾ ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਬਾਦਲ ਸੰਸਦੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਰ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣਗੇ। ਕਿ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਬਾਦਲ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਕਿ ਪੁਸ਼ਟੀ ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਪੈਨਲ ਸੁਝਾਉਣਗੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫਾਰਮੂਲਾ ਮੈਨੂੰ ਮੰਜੂਰ ਸੀ ਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਸੰਸਦੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪੁੱਛ-ਪ੍ਰਤੀਤ ਬਹੁਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਫੇਰ ਗੱਲ ਕਰੇਗੀ। ਉਹ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਹੜਤਾਲਾਂ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਸੜਕੀ ਤੇ ਰੇਲ ਆਵਾਜਾਈ ਠੱਪ ਕਰਨਗੇ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਬੇਨਤੀਆਂ ਭੇਜਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਝੂਠਾ ਕੇਸ ਵਾਪਸ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਪ੍ਰੈਲ 1989 ਵਿਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਕੈਬਨਿਟ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਵਲੋਂ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕੇਸ (ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼) ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰਾਂ ਅਤੇ ਤਕੜਾ ਰਹਾਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁਣ ਨਿਬੜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਹੁਣ ਫੇਰ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵਿਚ ਇਕੋ ਮੰਚ 'ਤੇ ਸਨ। ਦਿੱਲ੍ਹ ਭੈਣ ਜੀ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਮਨੋਬਲ ਬੇਅੰਤ

ਵਧਾਇਆ—ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਰਗਾ ਤਕੜਾ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਾਇਆ ਜੋ ਆਪਣੇ ਖੁਦ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਏਸ਼ੀਆ ਵਾਚ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੇ ਸਨ ਜੋ ਚੂਲਾ ਹਿੱਲਣ ਕਰਕੇ ਬਿਸਤਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸ ਲਈ ਜਰਮਨੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ਕਰਨਗੇ। ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਾਡੇ ਅੱਡ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ; ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੁਝ ਮਠਿਆਈ ਲਿਆਏ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਲੈ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਛੂਹੇ ਅਤੇ ਘੁੱਟ ਕੇ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾਈ ਅਤੇ ਫੌਰਨ ਹੀ ਸ਼ੁਕਲ ਬਾਬੂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬੈਰਕ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਇਹ ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਮਿਲਣੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਜ਼ਹੀਨ ਹਨ। ਹਾਂ, ਸੱਚ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਡੈਡ ਜੀ ਨੂੰ ਜੱਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਉਹ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਮਜੀਠਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਬਠਿੰਡਾ, ਫਰੀਦਕੋਟ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅੱਧ-ਪਚੱਧ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੋ ਮੈਂ ਪੰਥ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਸਭ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਘੜੀ ਤੇ ਪੰਥ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ।

ਡਲਹੌਜ਼ੀ, 24 ਅਗਸਤ 2010

ਲਿਖਣ ਲਈ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਇੱਥੇ ਹਾਂ। ਪਾਪਾ, ਮਾਮਾ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਕੁੱਤੇ—ਰੁਸਤਮ, ਭੂਰੀ, ਅਮੀਰਾ ਅਤੇ ਨਿੱਕਾ ਅਬੂ।

ਅੱਜ ਰੱਖੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਦਿਨ ਸੌਂ ਕੇ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਸਰਜਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਠੀਕ ਹੋਣ ਲਈ ਇੱਥੇ ਹਨ। ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਭੱਜੇ-ਭੱਜੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਗਏ ਸਨ ਛੋਟੇ ਭੂਆ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੌਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਭੂਆ ਜੀ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਕੈਂਸਰ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰੂਪੜ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪਾਪਾ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ, ਸਹਾਰਾ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹ ਖਤ ਪੜ੍ਹੇ ਜਿਹੜੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਸਨ—ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪਾਪਾ ਦੀ ਕੰਗਰੋੜ ਅੰਮੀ ਜੀ ਜਾਂ ਮਾਮਾ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭੂਆ ਜੀ ਸਨ।

ਭਾਗਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ

ਦਿੱਲੂ ਭੂਆ ਨੂੰ ਖਤ

(ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਫਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ)।

ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧੁਰ ਪੂਰਵੀ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਣਜਾਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਬਲਬਨ ਖਾਨ ਦੇ ਜੋਟੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਇਕ ਕੇਬਿਨ ਵਿਚ ਸਨ। ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜਨਬੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਨ; ਕੇਬਿਨ ਵਿਚ ਸਭ ਚੁੱਪ-ਗੁੱਪ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਬੇਚਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਜਾਣਦੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਡੋਰਿਸ ਡੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਹੀ ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜੋ ਹੋਣਾ ਹੈ ਹੋ ਲਵੇ। ਉਹ ਕਦੀ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਬਲਬਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਮਾਪੇ ਉਸ ਦੇ ਜੋਟੀਦਾਰ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਆਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਹਣਾ ਪੈਸਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੋਢੇ ਉਚਕਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿੰਨੇ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ; ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ‘ਹੁਣ ਇੱਧਰ ਦੇਖ, ਵਿਹਾਰਕ ਬਣ, ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ?’ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ‘ਠੀਕ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ, ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਣਗੇ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਭੁੱਖੀਆਂ ਮਰਦੀਆਂ ਹਨ।’ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਦਲੀਲ ਨਹੀਂ ਜਚਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਤਰ ਪਠਾਨ! ਖੈਰ, ਉਹ ਚਗੂ ਦੀਨ ਹੈ, ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ 8.25 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਭਾਗਲਪੁਰ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਪੁਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈਂ ? ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ। ਬਲਬਨ ਖਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਗੋਕਾ ਮਾਸ। ਚਗੂ ਦੀਨ ਗੋਕੇ ਮਾਸ ਅਤੇ ਬਲਬਨ ਖਾਨ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਲਬਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਗਲੀ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਤੀਨ ਸੁਖੀਆ ਮੇਲ ਤੇ ਆਉ ਅਤੇ ਡੀਜ਼ਲ ਗੱਡੀ 8.25 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਆ ਰੁਕੇ, ਇਸ ਦੇ ਇੰਜਣ ਵੱਲ ਵੇਖੋ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਇਸ ਕਾਲੇ, ਮੋਟੇ ਤੇ ਭੱਦੇ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਤੇ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਟਿਫਿਨ ਫੜਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਬੀਫ ਬਰਿਆਨੀ ਜਾਂ ਕਬਾਬ ਨਾਲ ਬਲਬਨ ਖਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਾਂ ਇਕ ਫਲਾਸਕ ਸਮੇਤ ਦੋਵੇਂ ਹੀ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੋਗੇ ਕਿ ਉਸ ਫਲਾਸਕ ਵਿਚ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਦਾ ਗੰਗਾ ਜਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘਦੀ ਹੈ।

ਵਿਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਗਾਇਬ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਆਦਿ ਆਦਿ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾ ਕਰੋ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਵਾਰਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਜ਼ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਖ਼ਤ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ, ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਘੰਟਿਆਂ ਜਾਂ ਦਿਨਾਂਬੱਧੀ ਖ਼ਤ ਪਾਸੇ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੋਚ ਦੀ ਲੜੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਰਤਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਿਆਨਕ ਮੋਮੋਠਗਣੇ ਉਪਾਧਿਆਏ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਝਾੜੂ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਆਪਣੀ ਮਦਦ ਆਪ ਕਰਨੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮਦਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।' ਉਸਦਾ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਲੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਜ਼ਾਤੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਆਪ ਭਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਜੁੱਤੇ ਆਪ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਆਪ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਭਰਤਪੁਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਆਪ ਧੋਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇੱਥੇ ਕੱਪੜੇ ਸੇਵਕ ਧੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰੁਤਬੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਭਰਤਪੁਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਜੇ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਧੋ ਲਿਆ ਕਰਾਂਗਾ।

ਮੇਰਾ ਸੇਵਕ ਡਕੈਤ ਹੈ, ਪਰ ਮੰਡਲ ਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਬੰਦਾ ਹੈ ਵਧੀਆ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੁੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਗਰਲੀ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੈਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਉਹ ਕੁਝ ਕਮਾਲ ਦਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿੱਥੋਂ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਰ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਝਾੜ-ਪੁੰਝ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਬਿਸਤਰਾ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਚਾਦਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਫੁੱਲ ਟਿਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਟੁੰਬਦਾ ਹੈ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੈਰੀਗੋਲਡ ਦੇ ਫੁੱਲ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਚਾਹੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ, ਉਹ ਫੁੱਲ ਜਾਂ ਪੌਦਾ ਤੋੜ ਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭੈਣ ਜੀ, ਇਸ ਝਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਜੋ ਬੰਦੇ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਉੱਚਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪ ਕਤਰਨਾਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲਿਫਾਫੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਡਾਕ ਲਾਉਗੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਿ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਪੁਚਾ ਦੇਵੇ।

ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਔਖੇ ਦਿਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਹੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਔਖੀ ਘੜੀ ਪਾਰ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਹੋ ਸਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਰਿਹਾ ਕਰੋ।

ਮੈਂ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਰੁੱਕਾ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੌਲਤ ਦੇ ਵਾਰਿਸ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨਿਰਲੇਪ ਕੌਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਲਈ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣਾ। ਦੂਨ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੀ.ਸੀ.ਐਸ. ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਜੂਨੀਅਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਚੇਤੇ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਬੰਦਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੀ ਉਹ ਰਸਕਿਨ ਬਾਂਡ ਸੀ। ਉਹ ਮਸ਼ੂਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਲਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਿਖਲਾਈ (ਪੁਲੀਸ ਦੀ) ਲਈ ਮਸ਼ੂਰੀ ਵਿਖੇ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਧਨੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਡਾਕਟਰੇਟਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਆਕਸਫੋਰਡ ਅਤੇ ਕੈਂਬਰਿਜ ਤੋਂ ਬੰਦੇ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਬੀ.ਏ. (ਆਨਰਜ਼) ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪੁਰਾਣ-ਪੰਥੀ। ਮੈਂ ਬੋੜਾ ਫਸਿਆ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਰਸਕਿਨ ਬਾਂਡ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਾਰਲੀਵਿਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਡਾਇਨਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਲੰਚ ਲਈ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਪੈਦਲ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣ ਪੰਥੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਲੱਗੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਮੈਂ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਮਾਣ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖੋ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰੋ ਕਿ ਉਹ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੱਧ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਲਿਖਾਵੇ ਤੇ ਸਿਰਫ ਰਸਕਿਨ ਬਾਂਡ, ਮਸ਼ੂਰੀ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿਉ ਤਾਂ ਖ਼ਤ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ—ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਇੱਥੇ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵਾਸੀ ਅਤੇ ਉੱਘਾ ਲੇਖਕ ਹੈ।

ਧੈਰ, ਭੈਣ ਜੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਖਦਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਤੁਸੀਂ ਇਹੀ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਹੈ—ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਕੀ ਹੈਂ ?

ਸ਼ਾਇਦ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦਾ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਖ਼ਤ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਗਲਤੀਆਂ ਮਾਫ ਕਰਨਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਭਾਈਆ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ

ਦੇਣਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਛੱਡ ਕੇ ਮੇਰਾ ਕੇਸ ਹੀ ਹੱਥ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਆਸ ਹੈ ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਛੋਟੇ ਭੂਆ ਜੀ ਨੂੰ ਖਤ

ਮੇਰੇ ਕੇਸ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਪਟਨਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ 24 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਸੀ ਪਰ ਸੀ.ਜੇ. ਦੀ ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਚੋਣਾਂ ਕਿਵੇਂ ਲੜਨਗੇ। ਹੋਰਿਕ, ਪੂਰਵੀ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ (ਸ਼ਾਇਦ ਏਰਿਕ ਹੋਨੇਕਰ, ਪੂਰਵੀ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਡਰ, ਜਿਸਨੇ ਬਰਲਿਨ ਵਾਲੇ ਢਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ) ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਿੱਛਲਖੁਰੀ ਮੁੜ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਜੇਵੀਅਰ ਪੇਰੇਜ਼ ਡੀ ਸ਼ੁਏਲਰ ਨਹਿਰੂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਲੈਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ, ਸਾਡੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਂ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਿਆ ? ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੁਨੀਆ 1789 ਵਿਚ ਬੈਸਟਿਲ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਨਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਜੀਵਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ—ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਫਰੈਂਕੋਇਸ ਮਿਟਰੈਂਡ ਵੀ ਇੱਥੇ ਆਵੇ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਹੋਏ ਕਤਲਾਮ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਭਿੱਜ ਰਹਿ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 59ਵੀਂ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਹੁਣ ਸਲਮਾਨ ਰਸ਼ਦੀ ਦਾ ਕੀ ਕਹੀਏ, ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਉਦਾਰ ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚਲੇ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜੇ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹੀਏ ? ਠੀਕ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ।

ਤੇ ਇਥੇ ਇਕ ਮੈਂ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ, ਸਾਡੇ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਤਬਾਹੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਮੈਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ ਰਾਜਧਰੋਹ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੰਗ

ਵਿੱਛਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਜਿਸਮਾਨੀ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਜਲੀਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਰਹੀ ਹੈ, ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਚੋਣ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਉਂਦੀ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰੱਖ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਅੰਤਰਿਕਰਣ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਰਖਵਾਲਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਰੋਸ ਦੀ ਇਕ ਆਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਰਸ਼ਦੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਕਰਕੇ ਐਨੀ ਭੜਕਾਹਟ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ ?

ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਚੁਭ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਖੰਡ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਕਿੰਤੂ-ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਰੇਡੀਉ ਤੇ ਸੁਣਿਆਂ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਤਲਵੰਡੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ 16 ਮਾਰਚ 1989 ਨੂੰ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਜਥੇਦਾਰ ਤੋਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜ. ਤਲਵੰਡੀ ਕੋਲ ਅਜਿਹੇ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦ ਸਕਣ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਵਿਵਾਦੀ ਮੁੱਦਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਹਲਕਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। 1980 ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸ. ਬਾਦਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਡੇਗ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੇਂਦਰੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੁਰਖ ਵੀ ਕੋਈ ਦਿਸ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਬੰਦੇ ਦਾ ਕੋਈ ਸਵੈ-ਆਦਰ, ਮਾਣ ਜਾਂ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ, ਸਾਡੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਬਲਿਊਸਟਾਰ, ਵੱਡਰੋਜ਼, (ਇਸ ਵਿਚ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਖਵਾਦੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਫੌਜ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਇਸ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਨ 8000 ਨੌਜਵਾਨ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ)। ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ I ਅਤੇ II, ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦਾ ਕਤਲ ਅਤੇ ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਆਪਣੀ ਹੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਸੀਟ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸੌਦੇ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮੁੱਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਦੀ

ਹਮਾਇਤ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤੇ ਲਈ ਮੋਰਚਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਉਸਨੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਦਕੀਆਨੂਸੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਕੋਈ ਹਮਾਇਤ ਨਾ ਹੋਈ ਉਸ ਨੇ ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਤੇ ਜੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਰੋਡੀਉ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ—ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਤਲਵੰਡੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਕਜੁੱਟਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਥੇਦਾਰ ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਲੜੀਫਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਨਜੀਤ ਵੀਰ ਜੀ (ਪਾਪਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ) ਨੇ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਔਰਤ ਹੋ ਤੇ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਵੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਖਾਂਗਾ ਨਹੀਂ।

ਮਾਮਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤ

ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਗੀਤਾ,

ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹੋ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ 27 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1989 ਨੂੰ ਮਜਿਸਟਰੇਟ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ ਪਰ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਹੋਇਆ ?

ਹੁਣ ਗਰਮੀ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਲੂ ਅਤੇ ਧੂੜ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਗਲਿਆਰੇ ਵੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਬੰਦ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ, ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵੀ ਮੈਂ ਬੰਦ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਫੇਰ ਚਾਨਣ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਵਾਰਡਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦਿਸਣਾ ਨਹੀਂ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਬਹਿਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕੋਈ ਅਫ਼ਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੈਕ ਬੂਟ ਪਾ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਠੱਕਰ ਰਿਪੋਰਟ (ਜਸਟਿਸ ਠੱਕਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ) ਵਾਂਗ ਠੱਕ-ਠੱਕ-ਠੱਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਧਵਨ (ਆਰ.ਕੇ. ਧਵਨ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ) ਲਈ ਬਿਪਤਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਾਂਗਾ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਸੀਬ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖੇ ਜਨਰਲ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬੀਵੀਆਂ ਸਨ। ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਵ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਵੜੀ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਜੈਸਲਮੇਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ) ਵੱਸ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ

ਰਾਜਪੂਤ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਕਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਜਨਰਲ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿਖਾ 'ਤੇ ਬੈਠੇਗੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸੜ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੀਵੀਆਂ ਦੀ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਨਾਰੀ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਚਿਖਾ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ, ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਜਨਰਲ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਕੱਢ ਲਈਆਂ, ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲੋਹੀ-ਲਾਖੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਡਰਪੋਕ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਕ ਇੰਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲਾਂਗੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, ਦੇਖੋ ਇੱਧਰ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਉਹ ਬਦਨਸੀਬ ਕਾਇਰੋ ਆਪਣੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਮਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਲਉ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਦਦੁਆ ਦੇ ਦਿਆਂਗੀ। ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਕਿਹਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੇਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹੀ ਕੀਤਾ। ਚਿਖਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਾੜ ਲਿਆ। ਇਹ ਬੜੀ ਵਹਿਸ਼ੀ ਗੀਤ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਸਮ ਖਾਧੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਸਤੀ ਜਾਂ ਬਾਲ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਗੀਤ ਤੇ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਵੇਗੀ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਤਕੜਾ ਇਖਲਾਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ।

ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂ ਕਿ ਇਸ ਭੈੜੀ ਗੀਤ ਦੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੱਲਾ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਸਨ। ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹਨ ਦਹੇਜ ਮੌਤਾਂ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵਿਆਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ-ਹੋਰ ਪੈਸਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਜਬਰਦਸਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ? ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬੜਾ ਮਾੜਾ ਤੇ ਘਿਣਾਉਣਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਹੇਜ ਦੀ ਝਾਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦੇ ਦੋ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਹਨ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਾਸਿਉਂ ਆਪਣੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬੀਵੀਆਂ ਸਨ। ਦੋ ਖਮਾਣੇ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੋਟੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਡੈਡ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਂਟੀ/ਮਾਂ ਵੱਡੇ ਮਾਂਜੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਉਹ ਰਸੋਈ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਭੈਣ ਸੀ ਜੋ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ

ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਭਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਆ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਮਾਂਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਡੇ ਮਾਂਜੀ ਚੰਗੇ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਕਜ਼ਨਾਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ ਮਾਂਜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਲੇ—ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਕਿ ਇਹ ਮਾਂਜੀ ਕੌਣ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸਲੋਂ ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਸਨ।

ਮਾਂਜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਕਿਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਜਾਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਸਨ—ਜੋ ਵੀ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਬੱਸ ਐਨੀ ਕੁ ਗੱਲ ਸੀ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਹੀ ਕੁਝ ਸੀ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਗੋਰੇ ਤੇ ਮੋਟੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਢਿੱਡ ਬਲਾਊਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਕਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਅਚੰਭਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਦੀ ਅਜਿਹੀ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਸਰੀਰ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾ ਢਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਨ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਏ ਪਾਨ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਖਰਚਾ ਲਿਖਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਬੀਬੀ ਜੀ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਖਰੀਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਟਾਫ਼ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਖਰਚਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਰਾ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੀ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਬਜਟ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤਾਂ ਕਰੋ।

ਮੈਂ ਮਾਂਜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਕਦੀ ਵੀ ਆਰਾਮਦੇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੈਰ-ਰਵਾਇਤੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਕਰਕੇ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਪਾਨ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੂਲੇ ਢਿੱਡ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਮਾਂਜੀ ਮੇਰਾ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਇਨ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਕੱਲੇ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਜਵਾਬ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਸਫ਼ਰ ਕਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਮਾਂਜੀ ਬਹੁਤ ਘੁੱਮੇ-ਫਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਆਦਿ ਤੇ ਜਾਂਦੇ

ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਘੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰੀ ਜਿਹੀ ਜੱਫੀ ਪਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕਰਦਾ ਵੀ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੀ ਗੁੱਸੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਨਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੋਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਡੈਡ ਸਵੇਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਦੇਖ ਲੈਣਗੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਉਹ ਕਦੀ ਡੈਡ ਕੋਲ ਮੇਰੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਟਾਫ ਤੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝਾੜ-ਝੰਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੇ ਮਾਂਜੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। 1967 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਾਊਂਟ ਆਬੂ ਵਿਖੇ ਸਿਖਲਾਈ ਅਧੀਨ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਡੈਡ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਭੋਗ 'ਤੇ ਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਨੂੰ ਐਨਾ ਅਹਿਮ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵਾਂ। ਪਰ ਫੇਰ ਡੈਡ ਤਾਂ ਡੈਡ ਹਨ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੇ ਮਾਂਜੀ ਦੀ ਬੜੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ, ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਸਹਿਤ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਡਾ ਸਦਾ ਲਈ।

ਮਮਾ ਨੂੰ ਖਤ

ਪਿਆਰੀ ਗੀਤਾ,

ਮੈਂ ਹਥਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤੁਹਾਡੇ ਜੁਲਾਈ ਅਤੇ ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਖਤ ਸਤੰਬਰ 1986 ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਤੁਹਾਡਾ ਖਤ ਲਿਆਏ ਸਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਖੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਕਦੋਂ ਮੋੜੇਗਾ।

ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਲਾਜਵਾਬ ਹੋ ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜਨਮਦਿਨ ਖੁੰਝਾ ਲਏ ਹਨ। ਇਮਾਨ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ। ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮਦਿਨ 'ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ

ਦੇਣਾ। ਇਮਾਨ ਦੇ ਜਨਮਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਆਏਗਾ—ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਦੇਣਾ—ਤੇ ਫੇਰ ਪਵਿਤ ਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਦੇਣਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦੇਣਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੇਸ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅਦਾਲਤ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ।

ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੁਹਾਡਾ ਸਿਮ।

ਪੀ.ਐਸ. ਕੋਈ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਧਾਰਮਕ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ।

ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਹਾਂ (ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਹੈ)। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਵੀ ਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨਾ।

ਇਮਾਨ ਦਾ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਖਤ

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਅਗਸਤ 1985

ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ-ਪਿਆਰੇ ਪਾਪਾ

ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ? ਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡਾ ਦੰਦ ਭਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਦਰਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਾ ਹੈ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਓ। ਭਵਾਨੀ ਭੈਣ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਰਹੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਲਾਸ ਦੀਆਂ ਕਰੀਬ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਆਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਨੱਚੇ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਕੋਕ, ਰਸਗੁੱਲੇ, ਸਮੋਸੇ ਅਤੇ ਖੀਰ ਦੇ ਸੈਂਡਵਿਚ ਦਾ ਸਵਾਦ ਲਿਆ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਰੀ ਵੀਰ ਅਤੇ ਭਗਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਖਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਨੀਤੀ ਮਾਸੀ ਜੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਸੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਟਰੈਕਿੰਗ ਅਤੇ ਸਨੋ ਸ਼ੂਜ਼ ਦੀ ਜੋੜੀ ਲਿਆਏ ਸੀ। ਉਹ ਹਰੇ ਹਨ ਤੇ ਸਕਾਰਪਾ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਖਰੀਦੇ ਸਨ।

ਸਾਡੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਤਿੰਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਅਤੇ ਛੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਜਨਮਦਿਨ ਤੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਮਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਤੇ ਕਾਲੀ ਪੈਂਟ ਅਤੇ ਬੂਟ ਲਿਆ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਜਯਾ ਭੈਣ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਵੀ ਕੰਮ ਆ ਜਾਣਗੇ।

ਪਾਪਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸਕੈਚ ਕਿੱਦਾਂ ਦਾ ਲੱਗਾ ? ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਖੁਦ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਲਾਕਾਰ ਪਵਿਤ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਇੱਥੇ ਮੌਸਮ ਗਰਮ ਤੇ ਹੁੰਮਸ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮੱਛਰ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮੱਧਵਰਤੀ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋ ਹੋਰ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਾਚ ਪਾਸ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਪਰ ਅਜੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 19 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਇੰਟਰ-ਹਾਊਸ ਫੁਟਬਾਲ ਮੈਚ ਅੱਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਹਾਊਸ ਦੋਵੇਂ ਮੈਚ ਜਿੱਤ ਗਿਆ।

ਹੋਰ ਖ਼ਬਰਸਾਰ ਅਗਲੀ ਵਾਰੀ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ, ਚੁੰਮਣ, ਗਲਵਕੜੀਆਂ ਨਾਲ ਅਲਵਿਦਾ।

ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਆਰਾ ਪੁੱਤਰ

ਇਮਾਨ

ਪੀ.ਐਸ. ਮੈਂ ਪਾਰਕਰ ਨਾਲ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਾਪਾ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਤ

ਭਰਤਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ

18 ਨਵੰਬਰ 1985

ਪਿਆਰੀ ਪਵਿਤ,

ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ। ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਆਰੇ-ਪਿਆਰੇ ਖ਼ਤਾਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਰੱਖੜੀ ਲਈ ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ। ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਘਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ? ਖ਼ੈਰ, ਇਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਪਿਆਰੀ ਬੱਚੀ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਆਦ ਦਸੰਬਰ 1986 ਵਿਚ ਮੁੱਕ ਜਾਵੇਗੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ। ਪਰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੀ, ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਕੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ 20 ਗ੍ਰਾਮ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਰਾਸ਼ਨ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਹੀ ਖਾਣਾ ਦਿੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਤੇਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ 20 ਗ੍ਰਾਮ ਤੇਲ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ?

ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਦਿਨ ਚੰਗਾ ਸੀ; ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਈਆ ਹਰੀ ਸਬਜ਼ੀ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਜੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਚੰਗੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਹਰੀ ਸਬਜ਼ੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ। ਅਕਸਰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਲੀਏ ਵਿਚ ਬਹੁਤ

ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ-ਚਿੱਟੀਆਂ ਪੀਲੇ ਨੱਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸੁੰਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਖਾਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸੁੰਡੀਆਂ ਫੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਦਲੀਆ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਨਹੀਂ, ਪਿਆਰੀ ਬੱਚੀ, ਮੈਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਪਾਠ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਦੈਨਿਕ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਕਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਆਰਟ ਬੁਕਸ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕਣ ? ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਵਾਕਈ ਵਰਤ ਸਕਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਹੀ ਭੇਜ ਦੇਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਲਿਖਦੇ ਹੋ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਲਿਖਤ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਵਿਚ 'ਆਰਟ' ਵੇਖੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਵਧੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਤਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਲਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉੱਘੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦ ਦੇਣ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਲਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਨੇ ਵੀ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਰੰਗ ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹੀ-ਬੂਟੀਆਂ ਦੇ ਰਸ ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਵਧੀਆ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੁਣੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਉ।

ਇਸ ਸਦੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਸੀ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਮਮਾ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਮੀ ਜੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਕਰੀਬ ਤੁਹਾਡੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਮੀ ਜੀ ਦੇ ਕੁਤਕੁਤਾਈ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰੀਬ ਬੇਸੁੱਧ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੰਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ—ਇਹ ਬੜੀ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾਕਾਰੀ ਖੂਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵਧੀਆ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪੈਰਿਸ ਜਾ ਸਕੋਗੇ। ਐਪਰ, ਤੁਸੀਂ ਕਲਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਉ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਮਾ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਗਲ ਬੜਾ ਹੁੱਖਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਨੀਰੀ ਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੈਰੀਗੋਲਡ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਪੌਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਗਲ

ਵਿਚ ਤੁਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਮਨੋਬਲ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਖਤ ਨੂੰ ਸੈਂਸਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹ ਪੌਂਦੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਟੇ ਹੋਏ ਮਿਲਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਲਿਖ ਅਤੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਦਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਵਧੇਰੇ ਜਿਊਣਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸੂਲ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਅਸੂਲ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਿੱਛ ਨੂੰ ਕੁੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਨੁਚਵਾਉਣ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਫਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਰਿੱਛ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਹ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਿੱਛ ਨੂੰ ਨੁਚਵਾਉਣ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਸੀ।

ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਗੋਰਖਾ (ਬਾਈ ਦੇ ਬੱਚੇ) ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ ? ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਵੋਗੇ। ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੁੱਤਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ? ਉਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਤੇ ਦੱਸਣਾ ਹਾਲਾਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਪਵਨ ਭੈਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਬੀ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ ? ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖ਼ਬਰ-ਸਾਰ ਲੈ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਬੜਾ ਉਤਸੁਕ ਹਾਂ।

ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ। ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਮਰ, ਮਿਲਣਸਾਰ ਅਤੇ ਲਿਹਾਜ਼ਦਾਰ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਹੋਵੋਗੇ।

ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ,

ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਆਰੇ ਪਾਪਾ

ਪਾਪਾ ਦਾ ਇਮਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤ

ਭਾਗਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ

3 ਫਰਵਰੀ 1987

ਪਿਆਰੇ ਇਮਾਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਲੰਬੇ ਪਿਆਰੇ ਖ਼ਤ ਲਈ ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ। ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡਟੇ ਰਹੋ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ ਹੈ। ਸਕੂਟਰ ਸਵਾਰੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ। ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ। ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਹਨ ? ਕੀ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ?

ਇੱਥੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚਮਕਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਗਰਮੀਆਂ ਆ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਮੇਰੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਬੜੇ ਸੀਨੀਅਰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਆਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਈ.ਸੀ.ਜੀ. ਲਈ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਜਾਂਚਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ

C.S. 17/1/86

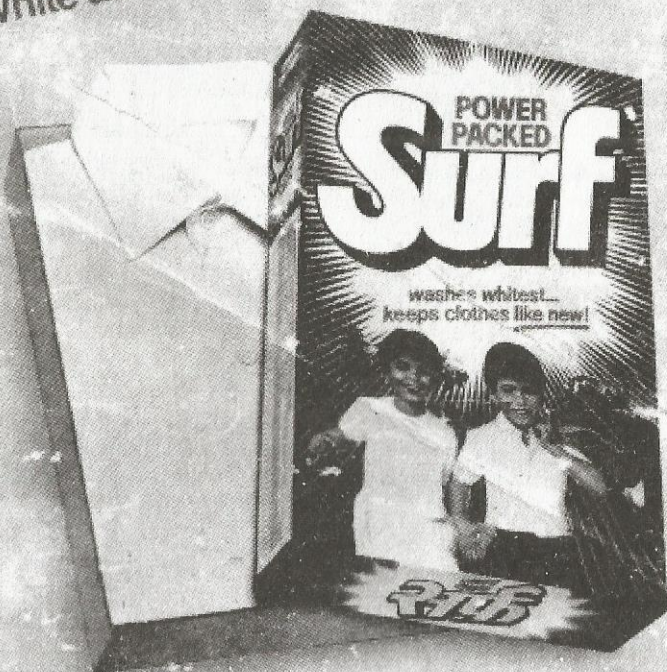
Medicine	Date of Receipt	Quantity	Rate per Unit
Cosmet	4/10/86	20 bottles	-
Bismar	4/10/86	20 bottles	-
Campore	13/10/86	10 bottles	22/10/86
Gecitables	10/10/86	one bottle	-
Turacem	10/10/86	one tube	-
Centolin	10/10/86	one bottle	-
Glycogelol	10/10/86	one bottle	-
Onicel	10/10/86	one tube	-
Wafrosol	10/10/86	30 tablets	17/10/86
Fluorid W.	10/10/86	one tube	-
Fluorid W.	10/10/86	one plastic container	-
Campore	04/10/86	10 tablets	4/10/86
Can. Ex. on 24/10/86			
Staphylococcus	20/10/86	7 injections	-
Anticpen	20/10/86	in bottles	-
Anticpen	20/10/86	one bottle	-
Anticpen	20/10/86	one bottle	-
Con. 1200	20/10/86	one bottle	-
But. arm. Tablets	20/10/86	one tube	-
Anticpen	20/10/86	21 tablets	1000/86
Diazepam	20/10/86	60 tablets	7/10/86
Anticpen	20/10/86	10 tablets	17/10/86
Fluorid W.	20/10/86	one tube	-
Diazepam	20/10/86	one tube	-
Diazepam	20/10/86	10 tablets	22/10/86
Diazepam	20/10/86	one bottle	-
Anticpen	20/10/86	one bottle	-
Anticpen	20/10/86	7 tablets	-

Medicine	Date of Receipt	Quantity	Date taken or finished
Aspirin	25/11/86	30 Tablets	25/11/86
Flucort N	25/11/86	one tube	
Imidil	25/11/86	one tube	
Aspirin	25/11/86	one bottle	
Carisan Dental Cream	25/11/86	one tube	
Diazepam 5	26/11/86	100 Tablets (10)	6/12/86
Flucort N	3/12/86	one tube	
Imidil	3/12/86	one tube	
Aspirin	3/12/86	one bottle	3/1/87
Aspirin	3/12/86	60 Tablets	17/12/86
Diazepam 5	3/12/86	10 Tablets	
Aspirin	3/12/86	one bottle	
Waterbury's Compound	10/12/86	one bottle	
Aspirin	16/12/86	10 Tablets	17/12/86
Diazepam 5	16/12/86	10 Tablets	17/12/86
Aspirin	27/12/86	30 Tablets	27/12/86 87
DIAZAM	27/12/86	Ten tablets	6/1/87
TENAPERON	27/12/86	one plastic container	
Aspirin	8/1/87	15 Tablets	11/1/87
Aspirin	8/1/87	one bottle	
Carisoprostol	8/1/87	one tube	
ENDORAN	17/1/87	60 Tablets	21/2/87
Flucort N	17/1/87	one tube	
Imidil small tube	17/1/87	small tube	
Aspirin	17/1/87	one bottle	
Imidil	24/1/87	one tube	
Neprosid	24/1/87	30 Tablets	2/3/87
Carisoprostol	24/1/87	30 Tablets	21/3/87
Waterbury's Compound	1/2/87	one bottle	
Bicosules	6/2/87	one bottle	
Flucort N	6/2/87	one tube	
Imidil	6/2/87	one tube	
Aspirin	6/2/87	one bottle	
Aspirin	6/2/87	40 Tablets	6/3/87
Aspirin	24/2/87	30 Tablets	24/4/87
Carisoprostol	24/2/87	5 Tablets	1/4/87
Waterbury's Compound	24/2/87	one bottle	26/2/87 + 1/4/87
Aspirin	24/2/87	10 Tablets	1/4/87
Flucort N	24/2/87	15 Tablets	25/2/87
Imidil	24/2/87	one tube	
Aspirin	24/2/87	one small tube	
Imidil	24/2/87	one bottle	
Aspirin	24/2/87	one small tube	

White as new...again and again and

How fresh, how white a new shirt looks in its box! With Surf, it will stay white as new. Wash after wash.

Because Surf's ingredients are the most active, most protecting. To lift out stubborn dirt and

preserve the whiteness. Yet protect the fabric's newness! There may be hundreds of washing powders, but only one you can trust. Only Surf makes sure your whites and coloureds stay whitest and brightest, just like new!

Fresh New Perfume

And now anything washed in New Power Packed Surf is so nice to be near to! Because Surf's new perfume makes all your clothes smell so nice & clean!

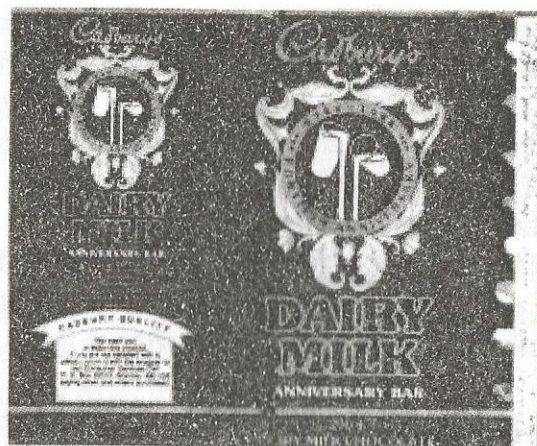
NEW

**Power Packed Surf washes whitest...
keeps clothes like new!**

DETERGENT POWDER.

MFD. BY HINDUSTAN LEVER LTD. BOMBAY 400 020

WHEN PACKED NET WT. 1.5 kg.

[illegible]

ਆਂਤੜੀਆਂ ਜਾਂਚੀਆਂ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਮੇਰੇ ਫਿਟ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਵਧੀਆ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਦੰਦ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਮੋਲਰ ਦਾ ਐਕਸ-ਰੇ ਕਰੇਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਅਰਥ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਗੱਲ ਕੁਝ ਅਗਾਂਹ ਤਾਂ ਤੁਰੀ ਹੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਖਤ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਧਰਨ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਤੇ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਪੂਰਵਕ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਜਲੇਬੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਲਿਆ। ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਸ੍ਰੀ ਚੌਧਰੀ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਆਏ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਲੰਚ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਰਸੋਈਆ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਅਜੇ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝੰਡਾ ਝੁਲਾਉਣ ਦੇ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਗਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਖਾਸ ਸਮਾਰੋਹ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੇਰੇ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀ ਸਵੇਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜਲੇਬੀਆਂ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦਾ ਆਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਿਲ ਗਿਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਉਲਟ ਮੈਂ ਕੁਝ ਭੋਜਨ ਛੁਪਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਮਾੜੇ ਸਮੇਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਖਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਚਪਾਤੀਆਂ ਮੱਧਰਾਤਰੀ ਭੋਜ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੱਦੇ ਥੱਲੇ ਛੁਪਾ ਲੈਂਦੇ ਸੀ ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਸ ਵਕਤ ਲਈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਵੀ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੋਲੀਥੀਨ ਬੈਗ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਸਾਂਭਿਆ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਦਾ ਪੈਕੇਟ ਕੱਢਦੇ ਸੀ ਤੇ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਸੀ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਖੁਦ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਿਊਂਦਾ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੈ ਮੈਂ 26 ਜਨਵਰੀ 1987 ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਕੁੜੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਿੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ।

ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿਝਾਉਣ ਲਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਲੇਲੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਜੀਭ ਹੀ ਨਹੀਂ ? ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੰਗ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਵੀ ਸਮਝ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੋਡਹਾਊਸ ਅਤੇ ਹੈਰੀਏਟ ਪੜ੍ਹਾਉ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਕੁਝ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਣ।

ਖੈਰ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਇੱਥੇ ਮੁੱਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਫੇਰ ਉਹੀ ਕੁਝ ਕਹਾਂਗਾ—ਆਪਣਾ ਪਾਠ ਕਰਿਆ ਕਰੋ, ਮਮਾ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੇ ਅੰਮੀ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਰਿਹਾ ਕਰੋ।

ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਆਰੇ ਪਾਪਾ।

ਇਮਾਨ ਤੋਂ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤ

20 ਫਰਵਰੀ 1989

ਪਿਆਰੇ ਪਾਪਾ

ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਹਾਂ ? ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਪਰ ਇਸੇ ਸ਼ਾਮ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਸਨਾਵਰ ਵਿਚ ਹੋਵਾਂਗੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤੇ-ਥੱਲੇ ਪੈਂਡਾ ਕੱਟਦੇ ਹੋਏ, ਪਰ ਇਸ ਟਰਮ ਵਿਚ ਇਹ ਉਨਾ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਡੌਰਮਜ਼ ਵਿਚ ਸੀਨੀਅਰਮੇਸਟ ਕਲਾਸ ਹੋਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਪਤਾਨਾਂ, ਪਰੀਫੈਕਟਾਂ ਆਦਿ ਵਜੋਂ ਸਕੂਲ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹੋਵਾਂਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਅਪਰ ਸਿਕਸਰਜ਼ ਆਪਣੇ ਬੋਰਡ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗੌਲਫਿੰਗ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ 20 ਤੱਕ ਦੁਆਲੇ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੁਡਜ਼ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਅਗਲੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਾਪਾ ਤੁਹਾਡਾ ਵੁਡਜ਼ ਫਾਈਬਰਗਲਾਸ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਲਾਉਣਾ ਪਏਗਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੈਂਟ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ। ਕਲਿਉ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਭਰਪਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਲੇਜ਼ਰ ਵੈਲੀ ਵਿਚ ਗੌਲਫ ਦੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਤੇ ਨਾਲ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਗੇਂਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਅੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗਿਰੀਮੀਰ ਵੀਰ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਨੇੜੇ ਆ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਤਾਈ ਜੀ ਅਤੇ ਮਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕੀ ਕੌਰ ਦੇ ਸਿਰਦਰਦ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ਜੋ ਮਾਈਗ੍ਰੇਨ ਨਿਕਲੇ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਕਾਫੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਖਾਤਰ ਕੁਝ ਬਾਇਉਕੈਮੀਕਲ ਸਾਲਟਸ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਵਿਤ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਅਸੁਖਾਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਾਸੇ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਜਾਂ

ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਜੋ ਬੜਾ ਮਾੜਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨੀਆਂ ਪਸੰਦ ਹਨ।

ਇਸ ਸ਼ਾਮ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰੀਫੈਕਟਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਇਕ ਗੂੜ੍ਹੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਸਕੂਲ ਪਰੀਫੈਕਟ ਜਾਂ ਐਮ.ਆਈ. ਪਰੀਫੈਕਟ ਬਣਨ ਦੇ ਚਾਂਸ ਹਨ, ਜੋ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰਮੋਸਟ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਹਨ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਹੁਣ ਮੈਂ ਖਤਮ ਕਰਾਂਗਾ।

ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਹੋਰ ਖਬਰ ਫੇਰ।

ਪਿਆਰ

ਇਮਾਨ

ਪਾਪਾ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਤ

ਅਪ੍ਰੈਲ 1989

ਜੇਲ੍ਹ

ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਪਵਿਤਰ,

ਆਸ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਹੋਵੋਗੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਲ ਭਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਆਉਣਾ। ਮਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਹੋਰ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਿਰ ਉਤਾਂਹ ਉੱਠ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗਰਮੀ ਬੜੀ ਹੈ ਤੇ ਹਨ੍ਹੇਰੀਆਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਚੋਪਿਨ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਐਤਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 7.15 ਤੇ ਜਾਂ ਮੰਗਲਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ 8.15 ਤੇ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਲਾ ਲਿਆ ਕਰੋ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਫਰੈਂਚ ਆਰਕੈਸਟਰਾ ਨੇ ਚੋਪਿਨ ਪਲੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਚਾਰਜ ਸ਼ੀਟ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਸੁਣੋਗੇ ਕਿ ਐਮਨੈਸਟੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਰਾਜਧਰੋਹੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਗਾਂਧੀ ਸ਼ੁਦਾਈ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਗੱਪਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਇਕ ਲੰਬਾ ਖ਼ਤ ਲਿਖਣਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ,

ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਆਰੇ ਪਾਪਾ

ਪਾਪਾ ਤੋਂ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਖਤ

ਭਾਗਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ

ਅਪ੍ਰੈਲ 1989

ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਨਾਨਕੀ

ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਹੁਣ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਈਗ੍ਰੇਲ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਿਠਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਦਿੱਲ੍ਹ ਭੈਣ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿੰਨੇ ਤਿੱਖੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਤੁਸੀਂ ਕਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਰਹੇ ਹੋ ? ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਿਲਿਆਂ ਨੂੰ ਯੁਗ ਬੀਤ ਗਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆ ਜਾਣਾ। ਅੱਜ ਇਥੇ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਬੜੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦੰਦ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਦ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਆਇਆ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਅੰਬਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਾਂਦਰ ਭੱਜੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਗੁਲੇਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਡਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਫਲ ਬਚਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਚਟਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਰਮੀ ਬਹੁਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਮਾ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਬੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਖੈਰ, ਦੱਬ ਕੇ ਪੜ੍ਹੋ ਤੇ ਮੈਂ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਘੋੜਾ ਲੈ ਕੇ ਦਿਆਂਗਾ।

ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ

ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਆਰਾ ਪਾਪਾ

ਪਾਪਾ ਤੋਂ ਇਮਾਨ ਨੂੰ ਖਤ

ਜੇਲ੍ਹ, ਭਾਗਲਪੁਰ

ਪਿਆਰੇ ਇਮਾਨ,

ਮਮਾ ਇੱਥੇ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਰੋਲੈਕਸ ਲਈ ਤਲਾਸ਼ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਛੋਹਲੇ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਹੋ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਮਾ ਨੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਮੇਰਾ ਹਾਸਾ ਹੀ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਲੈਕਸ ਤਾਂ ਅਜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿੱਥੋਂ ਹੋਣੀ ਸੀ ? ਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ? ਇਹ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚੋਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਸਟੀਲ ਵਾਈਡਿੰਗ ਦੀ ਉਮੇਗਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇ ਦਿਆਂ

ਪਰ ਕਿਉਂ ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੋਲੈਕਸ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਅਤੇ ਅੰਮੀ ਜੀ ਕੋਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਉ ਜਾਂ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਵਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕੋ—ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਧੰਨਵਾਦ ਸਰੂਪ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।

ਖੈਰ ਤੁਸੀਂ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ ਹੋਵੋ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅੱਗੋਂ ਤੁਸੀਂ ਜਗੁਆਰ ਨਾਲੋਂ ਰਾਲਸ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿਉਗੇ ਅਤੇ ਸੰਨੀ ਬੰਨੀ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਏਕਸੀਟਰ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਨੋਬਲ ਜੇਤੂ ਵਿਗਿਆਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਆਪਣੀ ਰਾਲਸ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਣ ਹੋਵੇਗਾ।

ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਘੁੰਮਾ ਦਿਆ ਕਰੋਗੇ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਪਾਪਾ ਤੋਂ ਵੇਰ ਸਾਰਾ ਪਿਆਰ।

ਬਿਹਾਰ, ਭਾਗਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ

ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਕਣੀ ਵਾਲਾ ਬੱਦਲਵਾਈ ਦਾ ਮੌਸਮ ਹੈ। ਦਿ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, ਦਿ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਅਤੇ ਦਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਪੜ੍ਹੇ। ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਛੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਭੜਕਾਹਟ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸ਼ੀਲੰਕਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੰਜਾਹ ਤਮਿਲਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਮਿਲਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਪਾ ਕੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ 2 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਛੁਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਭੈੜਾ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਦੇਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਾਈਗ੍ਰੇਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਵੇਰੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ 4 ਵਜੇ ਆਪਣੇ ਮਾਈਗ੍ਰੇਨ ਦਾ ਦਰਦ-ਨਿਵਾਰਕ ਲਿਆ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਾਢੇ ਛੇ ਵਜੇ ਉੱਠਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਦਬਿਆ ਜਾਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਐਚ.ਟੀ., ਟੀ.ਉ.ਆਈ., ਆਈ.ਈ. (ਅਖ਼ਬਾਰ) ਅਤੇ ਸੰਡੇ ਮੇਲ ਪੜ੍ਹੇ। ਡਾ. ਦਿਉ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਆਏ ਸੀ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ 19 ਜੂਨ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦੇਣ।

ਜੇਲ੍ਹਰ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਟੂ-ਟੂ ਬੈਰੇ ਬਾਰੇ, ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਕਦੀ ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਹਰ ਕੋਈ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇਖਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਬੜੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਹੈ। ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਆਲ੍ਹ ਖਾਧੇ। ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੁਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹੇ। ਮਾਈਗ੍ਰੇਨ ਅਜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਟਿਆ।

14 ਅਗਸਤ 1989

ਡਾ. ਉਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅੱਗਰਵਾਲ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਡਕੋਸ਼ ਢਿੱਲੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਸਰਜਨ ਆਇਆ। ਸਰਜਨ ਪ੍ਰੋਸਟੇਟ ਲਈ ਮੇਰੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਦਸਤਾਨੇ ਲਿਆਉਣੇ ਉਸ ਨੇ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਇਹ ਹਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਲ ਇਕ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਰਮਲ ਸਨ। ਕਿੰਨੀ ਗਲਤ ਗੱਲ ਹੈ।

15 ਅਗਸਤ 1989

ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਸ ਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਿਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਿਛਾਖੜ, ਗੱਦਾਰ, ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਠ-ਗਾਂਠ ਸੀ ਆਦਿ, ਆਦਿ।

ਘਟੀਆ ਆਦਮੀ ਪੀ. ਡਬਲਿਊ. ਬੋਥਾ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਕੋਰੀਆ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਡੀ. ਕਲੇਰਕ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਐਚ.ਟੀ., ਟੀ.ਉ.ਆਈ., ਆਈ.ਈ. ਅਤੇ ਐਸ.ਐਮ. ਪੜ੍ਹੇ। ਸੁਪਰਡੰਟ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਠਿਆਈ ਦੀ ਪਲੇਟ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ (ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ) ਪਰ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦ ਜਾਂ ਮੁਕਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਨਰਮਾਈ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੀਣਾ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਸੌਣ ਚਲਾ ਗਿਆ।

16 ਅਗਸਤ 1989

ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਟਰਾਂਜਿਸਟਰ ਸ਼ਾਰਟ ਵੇਵ ਤੇ ਕੋਈ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਫੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਵਿਰਲੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੀ ਸਖ਼ਤ ਕੈਦ ਨਾਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੁਹੰਮਤ ਲਈ ਇਹ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

17 ਅਗਸਤ 1989

ਅਦਾਲਤ

ਬੀਬੀ ਗੀਤਾ ਜੀ, ਜੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਟੈਡੀ ਜੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਨ। ਜੱਜ ਵਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਤੇ ਕੇਸ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਪਰ ਸੁਖਤਾਜ ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਦਾਲਤ ਉੱਠ ਗਈ।

ਕੁਝ ਕੀਮਤੀ ਪਲ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਜੀ, ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਜੀਜਾ ਜੀ ਨਾਲ ਬਿਤਾਏ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ

ਚੀਫ ਮਜਿਸਟਰੇਟ ਖੰਨਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਪਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਕਲਾਸ I ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਰੇਡੀਉ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਤਿਹਾੜ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਸੇ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਵਲਗਣ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਦੀ ਕੰਧ ਦੀ ਉਚਾਈ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

18 ਅਗਸਤ 1989

ਮੈਂ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਕੰਪਾਊਂਡ ਵਿਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪਰ ਟੀ.ਉ.ਆਈ. ਜਾਂ ਐਸ.ਐਮ. ਨਹੀਂ। ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਗੁਪਤਾ ਅਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਮੋਹਨ ਅੰਦਰ ਆਏ ਅਤੇ ਦੱਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਡਾ. ਵਡੇਹਰਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ।

ਰਾਤ ਦੇ 11 ਵਜੇ ਹਨ ਮੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਸਿਰ ਦਰਦ ਹੈ। ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਆਇਆ।

19 ਅਗਸਤ 1989

ਗੁਪਤ ਮੁਕੱਦਮਾ-ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਅਦਾਲਤ

ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਜੇਠਮਲਾਨੀ, ਦਿੱਲੂ ਭੈਣ ਜੀ ਅਤੇ ਸੋਢੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਆਰ.ਐਸ. ਸੋਢੀ ਨੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਡਰਾਫਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਮੈਂ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਜੈਕ ਰੋਬਿਨਸਨ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੂ ਭੈਣ ਜੀ ਅਤੇ ਸੋਢੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵੱਲ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਐਚ.ਐਚ., ਨੀਤੀ, ਭਾਈਆ ਜੀ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਭੈਣ ਜੀ, ਗੀਤਾ, ਬੀਬੀ ਜੀ ਅਤੇ ਡੈਡ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਡਾ. ਵਡੇਹਰਾ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਿੰਨ ਬੈਂਡ ਦਾ ਫਿਲਿਪਸ ਰੇਡੀਉ ਲਿਆਏ, ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਖੰਨਾ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ।

11 ਅਕਤੂਬਰ 1989

ਦਿਨ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਹੈ ਤੇ ਬੱਦਲ ਛਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਬਚਿਆ ਸੀ ਮੈਂ ਉਹ ਗੁਲਾਬ ਪੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਧੁਪੀਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਲੁਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਕ ਖਰਾਬ ਟਾਹਣੀ ਮੈਂ ਛਾਂਗ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਅਖਬਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਨਾ ਟੀ.ਉ.ਆਈ., ਐਚ.ਟੀ., ਐਸ.ਐਮ. ਜਾਂ ਆਈ.ਈ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਬੈਂਗਣਾਂ ਅਤੇ ਟਮਾਟਰਾਂ ਦੀ ਪਨੀਰੀ ਲਾਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਮਗਰੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ।

12 ਅਕਤੂਬਰ 1989

10, 11, 12 ਦਾ ਆਈ.ਈ., 11, 12 ਦਾ ਐਸ.ਐਮ., 11, 12 ਦਾ ਐਚ.ਟੀ. ਅਤੇ 11, 12 ਦਾ ਟੀ.ਉ.ਆਈ. ਪੜ੍ਹਿਆ। ਆਸਮਾਨ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਹੈ। ਮੈਂ 12 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਗਲੈਡਿਉਲੀ ਦੀਆਂ 16 ਗੰਢੀਆਂ ਲਾਈਆਂ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪਿਛਲਾ ਲਾੱਟ ਫੁੱਟ ਆਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਰਹੇ।

ਟੂ-ਟੂ ਬੈਰਾ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਢੋਂਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਬੀਮਾਰ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮਕਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰਾ ਰੁਟੀਨ ਵਿਗੜ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਸਬਜੀਆਂ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਟਮਾਟਰ ਸਾਂਸ ਅਜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਨਹੀਂ। ਇੰਤਜਾਮ ਬੜਾ ਮਾੜਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਜੇਲੂਰ ਸੀ ਦੂਬੇ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਠੀਕ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।

13 ਅਕਤੂਬਰ 1989

ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਸਹਾਇਕ ਜੇਲੂ ਮੋਟੂ ਪਾਂਡੇ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੜਾ ਖਰੂਦੀ ਬੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਈਅਰਪਲੱਗ (ਦਿੱਲੂ ਭੈਣ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ) ਲਾ ਲਏ ਅਤੇ ਮੁੜ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਵੱਡਾ ਜਮਾਂਦਾਰ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਟੂ-ਟੂ ਬੀਮਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੀਤਾਰਾਮ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬਗੀਚੀ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਮੁਖੀਆ ਮੇਰਾ ਬੈਰਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਐਚ.ਟੀ., ਟੀ.ਉ.ਆਈ. ਅਤੇ ਐਸ.ਐਮ. ਪੜ੍ਹਿਆ ਆਈ.ਈ. ਨਹੀਂ।

14 ਅਕਤੂਬਰ 1989

ਅੱਜ ਚੰਗੀ ਧੁੱਪ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਦਿਨ ਗਰਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਕੁਝ ਸਮਝ ਹੈ ਉਹ ਵਾਰਡਰ ਮੇਰੇ ਗਲੈਡਿਉਲੀ ਦੇਖਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਬੜੇ ਉਦਾਸ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੱਜ ਉਹ ਕੁਝ ਸਪਰੇਅ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਉਹ ਗੁਲਦਾਉਦੀ ਤੇ ਵੀ ਸਪਰੇਅ ਕਰੇਗਾ।

ਦਿੱਲੂ ਭੈਣ ਜੀ ਤੇ ਗੀਤਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਹ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਆ ਗਏ। ਜੇਲੂਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਗੀਤਾ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਪਹਾੜ ਦੀ ਹਵਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ।

15 ਅਕਤੂਬਰ 1989

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪੌਦਿਆਂ ਤੇ ਸਪਰੇਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਜ ਧੁੱਪ ਨਿੱਕਲੀ

ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਗਰਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੱਖਾ ਚਲਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ। ਬੇਫਰਜ਼ ਘਪਲੇ ਦਾ ਬੜਾ ਰੌਲਾ ਹੈ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸੰਸਦ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੀਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਟਨਾ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ, ਟੀ.ਵੀ. ਆਦਿ ਲਈ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਮਿਲ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਪਰ ਭਲਾ ਡਾਕਟਰ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹੁਕਮ ਤਾਂ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਿਲ ਗਏ ਸੀ।

ਟੀ.ਉ.ਆਈ., ਐਸ.ਐਮ. ਅਤੇ ਆਈ.ਈ. ਪੜ੍ਹੇ। ਮੇਰਾ ਮਾਈਗ੍ਰੇਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਰੇਡੀਉ ਤੇ ਅਲਿਸਟੇਅਰ ਕੁਕਸ ਦਾ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲੈਟਰ ਫਰਾਂਸ ਅਮਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਿਆ।

16 ਅਕਤੂਬਰ 1989

ਸਾਰੀ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਅਤੇ ਅੱਜ ਮਾਈਗ੍ਰੇਨ ਲਗਾਤਾਰ ਰਿਹਾ। ਦਿਨ ਮੈਂ ਬਿਸਤਰ ਵਿਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਕਸ ਦੇ ਫਿਊਮਜ਼ ਨਾਲ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਭਾਫ਼ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਿਹਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਜਾਂ ਤੁਰ ਅਤੇ ਚੁਪਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਚਾਰ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹਾਂ। ਇਹ ਬੜਾ ਭੈੜਾ ਦਿਨ ਸੀ।

17 ਅਕਤੂਬਰ 1989

ਗਾਂਧੀ ਨੇ 22 ਅਤੇ 24 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ।

18 ਅਕਤੂਬਰ 1989

ਰਾਤ ਬੜੀ ਠੰਢ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਪੱਖਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਭਾਗਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ-ਲਿਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਖੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਭਾਗਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਵਿਚੇ-ਵਿਚ ਘੁਲ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੰਗੇ ਭੜਕ ਪਏ। ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰੀਬ 900 ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ) ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਰੀਬ 50,000 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪਾਪਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਾਰਡਰਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਗੁਮਾਸਤ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਅਤੇ ਟੋਟਕਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੰਗਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ...।

ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਚ ਦੰਗੇ

ਸਾਰੀ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਫਟਦੇ ਬੰਬਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸਥਿਤੀ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੇਂਦਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੰਗੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮੁੰਗੇਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੰਕਟ ਤਰਖੱਲੀ ਵਿਚ ਵਟ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸਿਆਣਾ ਬੰਦਾ ਜਾਂ ਇਖਲਾਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਾਰਡਰ ਕਲਾਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਉਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜਦੋਂ ਦੰਗੇ ਤੇਜ਼ੀ ਫੜ ਕੇ ਫੈਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਡਟ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ।

ਝਾਅ ਇਥੋਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵਾਰਡਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਗਲਪੁਰ ਦੇ ਦੰਗੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਕੁਤਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਐਪਰ, ਇਸ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਪੈਟਰੋਲ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਦੋ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਇਸ ਸਵੇਰ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਜੀਪ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਲੈ ਆਈ। ਮਸਾਂ ਬਚਾਉ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਾਰਡਰ ਨੇ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਮਰ ਹੀ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੈਸਾ-ਪੈਸਾ ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਲਾ ਛੱਡਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਗੁਲਦਾਉਦੀ ਤੇ ਡੀ.ਡੀ.ਟੀ. ਛਿੜਕਵਾ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਗਮਲੇ ਤਾਜ਼ਾ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਖਾਦ ਨਾਲ ਭਰਵਾ ਲਏ ਸਨ। ਵਧੀਆ ਕੰਪੋਸਟ ਖਾਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਜੋ ਗਲੇ-ਸੜੇ ਪੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਸੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਲ ਭਰ ਗਲਣ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਕਾਲੀ, ਮੋਟੀ ਅਤੇ ਮੁਲਾਇਮ ਬਣਤਰ ਦੀ ਖਾਦ ਵਧੀਆ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੁਪਰਡੰਟ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਦਿਵੇਦੀ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਮ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਵਾਰਡਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਿਲ੍ਹਾ ਮਜਿਸਟਰੇਟ (ਡੀ.ਐਮ.) ਝਾਅ ਦਾ ਵੀ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਸਿੰਘ ਆਇਆ ਹੈ। ਰਾਮ ਇਕਬਾਲ

ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਉੱਤੇਜਨਾ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਵਾਂ ਡੀ.ਐਮ. ਤਕੜਾ ਰਾਜਪੂਤ ਅਫ਼ਸਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਯਾ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦਿਵੇਦੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਤਕੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਮੋਹਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੀਡਰ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰੇ ਗਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ 200 ਕੁ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣੇ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਡਰ ਪਾਠਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤਾਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੈਡੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੇ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਫਿਰਕੂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭੜਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਖੀਆ, ਮੇਰਾ ਬੈਰਾ ਤੱਕ ਵੀ ਕੁਝ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਫਰਤ ਪਾਗਲਪਣ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ ਕਲਰਕ ਮੈਨੂੰ 9 ਨਵੰਬਰ 1989 ਤੱਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਯੋਧਿਆ ਵਿਖੇ ਲਾਰਡ ਰਾਮ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਵੇਖਣਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਨਿਰਪੱਖ ਦਰਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਪਾਸੇ ਬਹਿ ਕੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਧਿਰਾਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ. ਦਾ ਦਸਤਾ ਵੀ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੋਲੀ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ (ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.) ਨੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਦਾ ਗੋਦਾਮ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ ਤੇ ਆਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਚੁੱਕ ਲਈਆਂ। ਠੇਕੇਦਾਰ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜੋ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਦਹਿਸ਼ਤਜ਼ਦਾ ਹਨ ਤੇ ਪੂਰੇ ਭੈਅ ਅਤੇ ਡਰ ਵਿਚ ਜੀਅ ਰਹੇ ਹਨ, ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਲਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰੋਧੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ।

28 ਅਕਤੂਬਰ 1989

ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ ਮੈਂ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ। ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਫੌਜ਼ਾਂ ਤਾਇਨਾਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਘੱਟ ਸਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਅੱਜ ਈਡਨ ਗ੍ਰਾਊਂਡਜ਼ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਅਹਿਮ ਮੈਚ ਸੀ। ਜੇ ਭਾਰਤ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਇਆ

ਤਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਫਿਰਕੂ ਗੜਬੜ ਫੇਰ ਭਖ ਪਏਗੀ। ਅਤੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਵੀ ਉੱਨਾ ਹੀ ਮਾੜਾ ਹੋਏਗਾ ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੌਰਵ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਦੀ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ 1984 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ ਹੋਣ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਉਸੇ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਿਣਾਉਣਾ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ; ਉਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਦੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਅੱਗ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਮਹਾਂ ਧਮਾਕੇ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਸ ਪਲ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਅਜੇ ਵੀ ਖਬਰਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇਲ੍ਹਰ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਫਲ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਉੱਕ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਖਿਮਾ ਚਾਹੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਔਟਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ।

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਾਰਨਫਲੇਕਸ ਦਾ ਪੈਕੇਟ ਲਿਆਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਨਾਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗਊਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਫਾਰਮ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹਰੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸਬਜ਼ੀ ਨੂੰ ਉਹ ਨੀਨੁਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਖਾਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਖਾਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਨਵਾਂ ਨਾਈ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਬੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਬਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦਾ-ਬਚਾਉਂਦਾ ਨਿੱਕੀਆਂ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਨਹੁੰ ਕੱਟਣ ਲਈ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਤਹਿਪੁਰ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁੱਟ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਬੱਚਾ ਬੀਮਾਰ ਹੈ ਪਰ ਉੱਥੇ ਲੈਣ ਲਈ ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਜਾਂ ਡਾਕਟਰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਰਡਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਪੂਰੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਦੇ-ਲੈ ਨਾ ਲਈਏ।

ਇਸ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਕ੍ਰਿਕੇਟ ਮੈਚ ਦੀ ਕਮੈਂਟਰੀ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹਰੇ ਘਾਹ ਅਤੇ ਪਿਆਰੇ ਲੰਬੇ ਸੋਹਣੇ

ਪੰਦਿਆਂ ਦੇ ਲਾਲ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਬਰੀਚਾ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਤਿਤਲੀਆਂ ਮੰਡਰਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਛੀ ਚਹਿਚਹਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਨਰਸਰੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਹਰੇ ਟਿੱਡਿਆਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਹੈ। ਸੈਂਕੜੇ ਹੀ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਚੁੰਝਾਂ ਵਿਚ ਫੜਦੇ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਟਿੱਡੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਪੁਆੜੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਛਿਪਕਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਧੀਆ ਭੋਜਨ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸਕੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ 50 ਉਵਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 279 ਰਨ ਬਣਾਏ ਹਨ।

ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਾਰਡਰ ਪਾਠਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਮ 3 ਵਜੇ ਤੱਕ ਕਰਫਿਊ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਨਾਤੇ ਖਾਨ ਇੱਥੇ ਦਾ ਸੀਨੀਅਰ ਵਾਰਡਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਲੰਬੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪੱਕਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਕਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਭਾਰਾ, ਮਧਰਾ ਰਾਜਪੂਤ ਹੈ ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਹ ਚੰਗਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇਕ ਘਾਟ ਰਾਹੀਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਦੂਜਾ ਰਾਹ ਬੰਦ ਸੀ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਤੇ ਖਾਨ ਮਿਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੰਗਾ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਘਾਟ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜੱਥਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਲਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਕਲਦੇਵ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੇ, ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਨਾਤੇ ਖਾਨ ਸਾਫ਼ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਉਹ ਡਰ ਗਿਆ, ਪਰ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਚੌਕੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਕਲਦੇਵ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੁਆਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ (ਕਹਿਣ ਨੂੰ) ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਪਾਰ ਲੰਘ ਆਇਆ।

ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਨਾਤੇ ਖਾਨ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵੱਢ-ਟੁੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਭੈੜਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

ਇਤਫਾਕ ਨਾਲ, ਈਡਨ ਗ੍ਰਾਊਂਡਜ਼, ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤ

ਉੱਪਰ ਹਲਚਲ ਭਰਪੂਰ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਦੰਗੇ ਭੜਕ ਪਏ। ਸਾਫ਼ ਹੈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣਗੇ। ਅੱਗ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਫੀ ਭੜਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਮੌਜ-ਮੇਲਾ ਹੀ ਐਨੇ ਚੰਗਿਆੜੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਦਾਵਾਨਲ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੱਸ ਦੇਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

28 ਅਕਤੂਬਰ 1989

ਕਰਫਿਊ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਪਈ, ਹੋਰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਿਆ ਟਰੱਕ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਸਭ ਗਲੀਆਂ-ਸੜੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਠਿੱਭਲ-ਠੋਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਟਰੱਕ ਵਿਚ ਸਪੰਜ ਵਾਂਗ ਉੱਛਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੁਲਸੀਆਂ ਦੀ ਜੀਪ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਲੀਆਂ-ਸੜੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੜ੍ਹਾਂਦ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਮਫਲਰ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਲੋਥਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ, ਅਤੇ ਵਾਰਡਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਕੌਣ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਿੰਸਾ "ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ" ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅੰਨ੍ਹਾ-ਧੁੰਦ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਸ ਇਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਰੇ ਹੋਇਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੜ੍ਹਾਂਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰੇਡੀਉ ਤੋਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ 18 ਲੋਥਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਝੂਠ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਦਿਨ ਛਿਪਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਲਈ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਬੜੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਸੁਣੇ।

ਮੰਡਲ, ਭਿੰਡ ਅਤੇ ਘੋਰੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਕਮਾਈ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਲਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਦਰਿਆਈ ਹਿੰਸੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ਾਂ ਦਲਦਲ, ਖੋਭੇ ਅਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਹਨ। ਉਹ ਯਾਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਰਹਿਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ—ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਟੋਟੇ ਕਰਕੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

26 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਕਿਸ਼ਤੀ ਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਚਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਸ਼ਤੀ ਤੇ ਮੰਝਧਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੰਡਲ ਕਬੀਲੇ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲਣਾ ਵੀ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਡਲਾਂ, ਭਿੰਡਾਂ ਤੇ ਘੋਰੀਆਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ। ਇਹ ਲੋਕ ਟਿਕੀ ਰਾਤ ਨੂੰ

ਭਾਗਲਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਪੁਲੀਸ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦਰਿਆ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਥੇ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਭਿੰਡ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਠੀਕ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੜੇ ਲੜਾਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿਚ ਵੜੇ। ਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੜਦਾ ਹੈ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਉਹ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੈਰ ਉਠ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

29 ਅਕਤੂਬਰ 1989

ਵਾਰਡਰ ਦੇਵੀ ਤਿਵਾੜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਵੇਰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਡੀ.ਐਮ. ਝਾਅ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਜਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਸੀਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ-ਬਹੁਲ ਇਲਾਕੇ ਰਾਹੀਂ ਰਾਮ ਸ਼ਿਲਾ ਪੂਜਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਕੋਠਿਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਕੁੱਟਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸਹਿਗਾਨ ਵਿਚ ਚੀਕਣ ਲੱਗੀਆਂ 'ਹਾਏ ਰੇ ਹਿੰਦੂਆ'।

ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਭੀੜ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਐਨੀਆਂ ਦਰਦਨਾਕ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਟੁੱਟ ਜਾਵਾਂ।

ਕਲਰਕ ਬੈਜ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ ਵੀ ਇਸ ਸਵੇਰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕੀਂ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉੱਤੇਜਨਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਅਕਲ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਪਾਗਲਪਣ ਅਤੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਨਿਰਦਈਪੁਣਾ ਹਾਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਠਾਕੁਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਐਨੀ ਵਧੀਆ ਨਾ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਫੇਰ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਤਾਇਨਾਤ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੋਰ ਮਾਰੇ ਜਾਣੇ ਸੀ। ਜੇ ਮਾਮਲਾ ਇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੇਰੀ ਕੈਦ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੀ ਰਹੀ।

ਮੇਰਾ ਰਾਸ਼ਨ ਮੁੱਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਗੀਤਾ ਦੇ ਲਿਆਂਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਚੌਲ ਤੇ ਕਾਰਨਫਲੋਕਸ ਹੀ ਬਚੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਬੱਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਅੱਜ ਦੀਵਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਰਸੋਈਏ, ਬੈਰੇ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਕੰਡੈਂਸਡ ਮਿਲਕ ਦਾ ਇਕ ਡੱਬਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁਝ ਮਿੱਠਾ ਬਣਾ ਲੈਣ। ਇਹੀ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਸ ਦੀਵਾਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਦੀ

ਤਬਾਹੀ 'ਤੇ 1984 ਦੇ ਕਤਲਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਭਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ, ਮਾਰ-ਕਾਟ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਜ਼ਰ ਇੱਥੇ ਦੇਖਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜੇਲ੍ਹ ਗੋਦਾਮ ਵਿਚ ਰਸਦ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਾਰੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਬੇਚਾਰੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੋਦਾਮਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਾਲ ਭਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਸਪਲਾਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੀ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ, ਕੈਦੀ ਦੰਗਾ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਜਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਗੋਲਾ-ਬਾਰੂਦ, ਬੰਬ ਅਤੇ ਅਸਲਾ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। 5 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਗਾਈ ਫਾਉਕਸ ਡੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਹੈ ਕੀ ? ਪੰਜ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖੋ, ਚੇਤੇ ਰੱਖੋ, ਗਨਪਾਉਡਰ ਟਰੀਜ਼ਨ ਐਂਡ ਪਲਾੱਟ ਜਾਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੀ।

ਇਸ ਸਵੇਰ 8 ਵਜੇ ਰੇਡੀਉ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਰਫਿਊ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਵੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਚੰਗਾ ਰਾਜਪੂਤ ਵਾਰਡਰ ਕਾਰੂ ਸਿੰਘ 12 ਵਜੇ ਦੁਪਹਿਰ 'ਤੇ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਗੱਡੀਆਂ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਫਿਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕਰਫਿਊ ਨਹੀਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਉਸ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਖ਼ਬਰਾਂ ਹਨ ਕਿ ਹਾਲਤ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਕਰਫਿਊ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹਾਂ। (ਇੱਥੇ ਲਿਖਾਈ ਧੁੰਦਲੀ ਹੈ)। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਾਲ ਪਾਇੰਟ ਮੁੱਕਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਫਰੋਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲੱਭ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਨੌਕ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮਿਲ ਗਿਆ ਉਸੇ ਨਾਲ ਸਾਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨੀਤੀਆ ਮੰਡਲ ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਧੂ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਚੰਗਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉੱਨਾ ਬੇਚੈਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿੰਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੇ 'ਦੇਵਤਾ' ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣ ਲਈ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਦੂਹਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਜਿੰਨਾ ਵੱਧ ਆਰਾਮ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਸਕੇ ਦੇਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪੁੱਚ-ਪੁੱਚ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਕ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਕੱਲ੍ਹ ਹੋਈਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟਾਂ ਨੇ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਕੋਰਟੇਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਚਰਮਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ।

ਸੀਨੀਅਰ ਵਾਰਡਰ ਮਿਸ਼ਰਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੁੱਟ-ਖੋਹ ਅਤੇ ਕਤਲਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਜੇ.ਐਲ. ਆਰੀਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸਵੇਰੇ 9.40 ਤੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਪਰਚੇ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਏ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 500 ਲੋਕ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਨ। ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ, ਰਗੜਾਂ ਅਤੇ ਟੁੱਟੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੋਇਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1000 ਤੱਕ ਦੱਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੰਗੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਕਰਫਿਊ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਸੀ ਅਤੇ ਟਿੱਕਾ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਦੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨਗਨ ਨਾਲ ਵਾਛੜ ਕਰਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਦੁਪਹਿਰ 2.30 ਵਜੇ ਸ਼ੁਕਲਾ ਬਾਬੂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਥਾਨਕ ਵਕੀਲ ਸ੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਈ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁਕਵਾਉਣ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। (1989 ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪਰਚਾ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਤਿ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਹਲਫ਼ ਲੈਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਉਹੀ ਸਨ)। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਜੇਲ੍ਹਰ ਸਤੀਸ਼ ਬਾਬੂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ, ਸ੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਤਸਦੀਕ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੁਪਹਿਰ 2.52 ਤੱਕ ਸਾਰੀ ਰਸਮੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਰਚਾ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਮਾਂ ਸੀ—ਦੁਪਹਿਰ ਬਾਅਦ 3.00 ਵਜੇ, 30 ਅਕਤੂਬਰ 1989।

ਸ੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਰਾ ਪੀਲਾ ਭੂਕ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਬੀਮਾਰ ਹੋ ? ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਨਹੀਂ, ਉਹ ਡਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੱਢ-ਟੁੱਕ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਰਫਿਊ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਸੀ—ਸਭ ਕੁਝ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੌਜ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਸ੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਜਾਂ ਪੈਟਰੋਲ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਵਿਚ ਘਰ ਭੇਜਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਰੇਗਾ। ਸਤੀਸ਼ ਬਾਬੂ ਮੈਨੂੰ

ਵਾਪਸ ਮੇਰੇ ਵਗਲ ਵਿਚ ਲੈ ਆਇਆ। ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਵੱਢ-ਟੁੱਕ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਰਦਾਰ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ ਜੀ) ਜੋ ਮੇਰਾ ਇੱਥੇ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਕੀਲ ਕੋਲ ਗਏ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਦਬਾਉ ਥੱਲੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੇਸ ਲੜਨ ਲਈ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਦਾ ਅਜੇ ਵੀ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਥੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਦੰਗੇ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਮਾਰ-ਕਾਟ ਬਾਕਾ, ਅਮਰਪੁਰ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਬੀਪੋਰ ਦਾ ਥਾਣਾ ਢਾਹ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਸਭ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤਬਾਹੀ ਅਤੇ ਉਬਾਲ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕੁਝ ਕਰੇਗਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਫੇਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਹੁੰਚਣ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਗੰਢ-ਤੁੱਪ ਅਤੇ ਬੇਹਰਕਤੀ ਲਈ ਇਕ ਚੰਗੇ ਬਹਾਨੇ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਕੇ.ਸੀ. ਪੰਤ ਵਜ਼ਾਰਤ ਛੱਡਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਨਾਤੇ ਖਾਨ ਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਅਫਸੋਸਨਾਕ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਲੋਥ ਥਾਣਾ ਬੀਪੋਰ ਵਿਚ ਨਿਪਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਜੋ ਕਾਠ-ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਲਈ ਬੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਦਸਤਕਾਰ ਇੱਥੇ ਲੱਕੜ ਤੇ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਉਕਰਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਮਾਕੇ ਸੁਣੇ ਪਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਪਟਾਕੇ ਹੋਣ। ਮਾਰੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਆਪਣੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਦੀਵੇ ਨਹੀਂ ਬਾਲੇ। ਨਾਤੇ ਖਾਨ ਦੇ ਕਤਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵੇਰੇ 8.45 ਵਜੇ ਗਾਂਗੁਲੀ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਚੋਣ ਹਲਕਾ ਕਿਸ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਚਿੱਠ 'ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਿਆ, 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ'।

31 ਅਕਤੂਬਰ 1989

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਛੁੱਲਾਂ ਲਈ ਗਲੇ-ਸੜੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਖਾਦ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਆਰੀ ਬਣਵਾ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬੀਜ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਜੇ ਕਿਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਗਮਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਪੂਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਿਰਫ ਦੋ ਘੰਟੇ ਲਈ ਕਰਫਿਊ ਵਿਚ

ਢਿੱਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਸਦਮੇਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਕਦੀ ਵੀ ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਿਆ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਸਦ ਖਰੀਦ ਸਕਣਗੇ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਰ ਲੈਣਗੇ।

ਡਾਕਟਰ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਸੁਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਅੱਜ ਬੜਾ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ।

ਕੋਈ ਹਰੀ ਸਬਜੀ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਦਾਲ ਨਾਲ ਖਾਧੀ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਦਹੀਂ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਚੀਨੀ ਛਿੜਕ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਦਹੀਂ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਦਾਣੇ ਦੀ ਕਿਰਚ-ਕਿਰਚ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲਿਆ।

ਵੱਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੜੇ ਸਾਫ਼ ਸਿਆਸੀ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਟੀਚੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਬਦਲਾਖੋਰੀ ਨਾਲ ਬਣੀ ਸਰਕਾਰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਟਿਕ ਸਕਦੀ। ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੋਣੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮਾਰਸ਼ਲ ਪਲਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਬਣੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਦਲਾਖੋਰੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਨਿਯੁਰੇਮਬਰਗ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਯੂਰਪ ਦੀ ਪੁਨਰ ਉਸਾਰੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਹਿ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਦੇਖ ਲਉ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਵਿਚ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ। ਫਾਕਲੈਂਡਜ਼ ਦੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣੀ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਡਿੱਗ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਘਿਨਾਉਣੀ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਫਾਕਲੈਂਡਜ਼ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਦੇ ਸਿਰਫ ਗੁਨਾਹਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ, ਆਰਥਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਟੀਚੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫੇਰ ਰੋਬਸਪਿਅਰੇ ਦਾ ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ? ਤੇ ਹੁਣ ਗਾਂਧੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ?

ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਸ ਦਾ ਟੀਚਾ ਹੀ ਸਿਰਫ ਬਦਲਾਖੋਰੀ ਹੈ, ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਵਧੀਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਡਿੱਗੇਗੀ ਹੀ ਡਿੱਗੇਗੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇਕਰ ਬਦਲੇ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਠੀਕ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਿਯੁਰੇਮਬਰਗ ਜਮਾਂ ਮਾਰਸ਼ਲ ਪਲਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਹਿਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਜਾਰਜ ਮਾਰਸ਼ਲ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦਾ ਸਟੇਟ ਸਕੱਤਰ (1947 ਤੋਂ 1949) ਸੀ

ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਯੂਰਪੀਨ ਰਿਕਵਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। 1953 ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਨੋਬੇਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਤ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਧੋਖਾ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬੜੇ ਹੀ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗਾਂਧੀ 'ਤੇ ਧੋਖੇ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਗੈਰ-ਅਨੁਭਵੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਜੁਡਲੀ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ।

ਮੇਰਾ ਮਾਲੀ, ਇਕ ਡਾਕੂ, ਗੀਤਾ ਰਾਮ ਯਾਦਵ ਬੜਾ ਬਹੁਮੁਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਥੋੜੇ ਵਿਚੋਂ ਦੇਸੀ ਰੂੜੀ ਦਾ ਬੋਰਾ ਭਰ ਕੇ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ; ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਲਾਹਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਦੋ ਬਿੱਛੂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਫੜ ਲਏ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਵਾਰਡਰ ਅਤੇ ਡਿਊਟੀ ਕਲਰਕ ਉਸ ਉੱਤੇ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਉੱਤੇਜਨਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪਤਾ ਕਰਨ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਿੱਛੂ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪੁੱਛ ਵਿਚੋਂ ਡੰਗ ਕਿਵੇਂ ਕੱਢੀਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਦਰਸ਼ਕ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਖਿੜ-ਖਿੜ ਹੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਮਾਲੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਬੜਾ ਨਿਰਦਈਪੁਣੇ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਤਰਜੀਹ ਤਾਂ ਬਿੱਛੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕੁਝ ਧਮਾਕੇ ਅਤੇ ਰਫਲ ਦੇ ਫਾਇਰ ਸੁਣੇ। ਗੜਬੜ ਕਾਇਮ ਹੀ ਸੀ ਇਹ ਘਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਬੰਗਾਲੀ ਰਫਿਊਜੀ ਕਲੋਨੀ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਕਰਫਿਊ ਦਾ ਖਤਰਾ ਮੁੱਲ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖਾਣ ਨੂੰ ਮੰਗਦੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇ ਵੀ ਕੋਈ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਸੇ ਨੇ ਬੜੀ ਦਿਲਦਾਰੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਤੇ ਧਿਆਨ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਮੈਂ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਧੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸੌਣ ਚਲਾ ਗਿਆ।

1 ਨਵੰਬਰ 1989

ਸਵੇਰ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਹੈ, ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਜੇਲ੍ਹ ਉੱਤੇ ਮੰਡਰਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਫਸਰ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਫੌਜ ਗੜਬੜ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਵੇਂ ਹੀ ਜਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਿਚ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਡੀ.ਐਮ. ਅਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਖਬਰ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਜਲੂਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣਗੇ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਲਾ ਪੂਜਾ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਫਸੀਲਬੰਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ

ਦੀ ਕਿਉਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਣ ਹੀ ਦੇਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੜਬੜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨਸਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਹੀ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹੱਥੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਲ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਛੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਘੋੜਾ ਪੁਲੀਸ ਅਤੇ ਅੱਥਰੂ ਗੈਸ ਦੇ ਸਕੁਆਡ ਵੀ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਿੰਦੂ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਾਗਲਪਣ ਸੀ ਜਾਂ ਪੂਰਾ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਨੌਸਿਖੀਆਪਣ। ਸਾਰਾ ਬਿਹਾਰ ਲਪਟਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਡੀ.ਐਮ. ਅਤੇ ਐਸ.ਪੀ. ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਕਾਰਨ।

ਡਾਕਟਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਅੱਜ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਇਕ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂਗਾ।

ਜੇਲ੍ਹ ਭਾਗਲਪੁਰ

ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਥਰ ਜਰਮਨ ਆੱਗਸਤੀਨੀ ਭਿਕਸ਼ੂ ਸੀ ਜੋ 1510-11 ਵਿਚ ਰੋਮ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੋਪਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਦੌਲਤ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਫਿਜ਼ੂਲਖਰਚੀ ਦੇਖ ਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚਾਰਟਰ ਲਿਖਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਇਆ ਜੋ 1517 ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵਾਟੇਨਬਰਗ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਚੈਪਲ ਦੇ ਬੂਹੇ ਤੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੋਪ ਦੀ ਵਿਲਾਸਤਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। 1520 ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਸੁਧਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਖੇਧੀ ਦਾ ਪੋਪ ਦਾ ਬਿਲ ਛੂਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ 1521 ਵਿਚ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਿਹਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੈਕਸੋਨੀ ਦੇ ਇਲੈਕਟਰ ਨੇ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ।

ਐਨਾ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਲੂਥਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਰਾਧਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੋਪ ਦੇ ਚਰਚ ਵਾਂਗ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਫਿਜ਼ੂਲਖਰਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁੱਸਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ 1984 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਫੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਖੋਫਨਾਕ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹਿਆਂ, ਨਿਰਾਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਰੱਖਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਕੇ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੂਥਰ ਵਰਗੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਕਤ ਤੋਂ ਘਿਣ ਆਉਣੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਜੋਗ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੱਪਾ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜੋ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁੱਕਰਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਅੜ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੁਝ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਗੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਹਕੂਮਤ ਨਿਹੱਥਿਆਂ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਤਾਕਤ ਵਰਤਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਗੁਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਅਜਿਹੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ 1947 ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕ ਗਈ ਸੀ— ਇਹ 1918 ਵਿਚ ਹੀ ਮੁੱਕ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਵਹਿਸ਼ੀ ਤਾਕਤ ਵਰਤੀ ਸੀ। 1947 ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੱਤਾ ਹੀ ਸੌਂਪੀ ਸੀ। 1984 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਤਾਕਤ ਨੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਪਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ਾਮ 8.30 ਵਜੇ ਦੇ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਵਿਚ ਮਾਰਕ ਤੁਲੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਗਲਪੁਰ ਤੋਂ ਸਤੀਸ਼ ਜੈਕਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜ ਨੇ ਚੰਡਾਲੀ ਪਿੰਡ ਦੇ 100 ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 38 ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। 4 ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀਹ ਲੱਖਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਂਪਸ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਆਧਾਰ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਫੀ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਬਾਅਦ ਕਰਫਿਊ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਦਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼, ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਪ੍ਰੈਸ ਮੁਤਾਬਕ, ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਮੁੱਖ ਉਮੀਦਵਾਰ ਬਣਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੋਭੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਟਮਾਟਰ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਤਾਜ਼ੀ ਹਰੀ ਸਬਜ਼ੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਖਾਣੇ ਦਾ ਮੈਂ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਰੀਬ ਕਦੀ ਵੀ ਹਰੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਸਿਵਾਏ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗਲੀਆਂ-ਸੜੀਆਂ ਤੇ ਬੁੱਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

2 ਨਵੰਬਰ

ਕਰਫਿਊ ਦਾ ਅਸਰ ਮੱਠਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੋਰਾ-ਫੇਰੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਫੌਜੀ ਜਹਾਜ਼ ਗੜਬੜ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਦਾ ਸਤੀਸ਼ ਜੈਕਬ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ

ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 295 ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। 800 ਲੋਕ ਲਾਪਤਾ ਹਨ ਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਮੰਨੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੈਕਬ ਦੇ ਫੌਜੀ ਇਤਲਾਹੀਏ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਤੈਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਲੁੱਟਾਂ ਅਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਨਾਲ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਤਲਾਹੀਏ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆਮ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕੀ ਹਾਲਾਤ ਵੱਲ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਗੁਲਦਾਉਦੀ ਦੇ ਪੈਂਦੇ ਛਟੀਆਂ ਨਾਲ ਬਨ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਣੇ ਐਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿੱਧੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿ ਸਕਣ। ਮੇਰੇ ਖੱਬੇ ਗੋਡੇ ਵਿਚ ਦਰਦ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਅਸਹਿ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਠਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਘੰਟਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਹੁੰਦਾ, ਮੇਰੇ ਗੋਡੇ ਦਰਦ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੋਡੇ ਨੂੰ ਫੌੜੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਆਰਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ (ਤਸੀਹਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪਾਪਾ ਦੇ ਗੋਡੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ)।

ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਇਕ ਜਜ਼ਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕੋਈ ਭੌਤਿਕ ਜਿਨਸ ਨਹੀਂ ਜੋ ਵੇਚੀ ਜਾ ਸਕੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਖਰੀਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਜਿੱਤਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਮਨ ਅਤੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤੱਤ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਰਾਹੀਂ, ਚੰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਤਸੀਹੇ, ਸੀਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਲਾਲਾਂ ਮੋਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨੀਲਮਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਧਾਰਮਕ-ਸਥਾਨਾਂ, ਮੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਮੇਰੀਆਂ ਮਾਵਾਂ, ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਦੀ ਅਜਮਤ ਅਤੇ ਜਿਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਦਰਯੋਗ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

3 ਨਵੰਬਰ 1989

ਸੀਨੀਅਰ ਵਾਰਡਰ ਪਾਠਕ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਮਾਰਵਾੜੀ ਵੱਲੋਂ ਮੁਫਤ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਂਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵੱਲ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਅੱਖ ਪੁੱਟ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੰਬਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰਕੂ ਨਫਰਤ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਿਰਦਈ ਅਤੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸੁਣਨਾ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਹੈ।

ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਹੈ ਜੋ ਸਵੇਰੇ, ਸ਼ਾਮ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲੈਂਪ ਬਾਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਿਮਨੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੇਲ ਅਤੇ ਕਾਲਖ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਤੀਫਿਆਂ ਅਤੇ ਨੁਮਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਸੂਨ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਵਾਰਡਰ ਗਲਿਆਰੇ ਵਿਚ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦੜੀਅਲ ਨਾਤੇ ਖਾਨ ਦੁਆਲੇ ਠੁਮਕਾ ਲਾਇਆ। ਨਾਤੇ ਖਾਨ ਖੁਸ਼ਮਿਜਾਜ਼ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਖਿੜ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੇਚਾਰੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਵੱਟ ਕੇ ਚਪੇੜ ਮਾਰੀ ਤੇ ਉਹ ਭੁਆਂਟਣੀਆਂ ਖਾ ਗਿਆ—ਉਹ ਕਈ ਦਿਨ ਤੱਕ ਡੌਰ-ਭੌਰ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ।

ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਲੈਂਪ ਬਾਲਣ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਨਾਤੇ ਖਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਦੁਆ ਕਰੇ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਸੜੇ ਜਿਹੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਨਾਤੇ ਨੇ ਉਸਦੇ ਚਪੇੜ ਨਾ ਵੀ ਮਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਦੁਆ ਨਾ ਕਰਦਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਬਚੇ। ਨਫਰਤ ਕਿੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਹੈ।

ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕੋਲ ਹਨੂਮਾਨ ਮੰਦਿਰ ਵਿਖੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਨਾਹਰਾ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, 'ਜੈਸੇ ਜੈਸੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਗਾ ਹੈ, ਤੈਸੇ ਤੈਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਗਾ ਹੈ।' ਮੰਦਿਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਗੜਬੜ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਬਾਜ਼ਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਹੈ। ਗੋਦਾਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ—ਆਂਡੇ, ਫਲ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਚਾਹ, ਦਾਲ। ਮੈਨੂੰ ਅਖਬਾਰ ਵੀ ਮਿਲ ਗਏ ਹਨ। ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਆਮ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਧਮਾਕੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅੱਜ ਸ਼ਾਂਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਅਸੀਮ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਸ ਅੰਤਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣੀ ਸੀ—ਇੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰੇਲ-ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਉਤਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤਬਾਹੀ ਹੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗਟਰ ਸੜਾਂਦ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਿੱਲਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਉਹ ਅਜੇ ਤੱਕ ਲੋਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੜਾ ਅਫਸੋਸਨਾਕ ਅਤੇ ਦਰਦਨਾਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਹੜ੍ਹ ਕੇ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੌਤ ਵੇਲੇ ਵੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਦੇ ਸਾਥ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਂਡੇ, ਗੋਭੀ, ਆਲੂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਿੱਠੀ ਚੀਜ਼ ਵਜੋਂ ਕੈਡਬਰੀ ਚਾਕਲੇਟ।

ਹੁਣ ਠੰਢ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਨਹਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਬਕਾਵਟ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਮੈਂ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਉਂਦਾ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਮੱਗ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਅਯਾਸ਼ੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ਪਰ ਨਹਾਵਾਂਗਾ ਜ਼ਰੂਰ।

4 ਨਵੰਬਰ 1989

ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੈੱਡਸ਼ੀਟ ਲਪੇਟ ਕੇ ਸੌਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਗਰਮ ਸ਼ਾਲ ਉੱਤੇ ਲੈਣਾ ਪਿਆ। ਆਖਰ ਸਰਦੀਆਂ ਆ ਹੀ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਆਨੰਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਂਗ ਨਾਸ਼ਤਾ ਮਿਲਿਆ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸੇਬ!

ਲੰਮੇ ਚਿਰਾਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਬੰਦੀਕੂਟ ਫੜਿਆ। ਬੈਰੇ ਮੁਖੀਆ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਮੁਸ਼ਕ ਮਾਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਟਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਗੰਦ-ਮੰਦ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਬੰਦੀਕੂਟ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਹ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਸੋਈਆ ਨੇਤੀਆ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਵਿਜਯੰਤੀ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੂਈਆਂ ਵਰਗੇ ਤਿੰਨ ਤਿੱਖੇ ਸਰੀਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕੋਲਿਆਂ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲਾਲ ਗਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਬੀਜ ਵਿਚ ਖੋਭ ਕੇ ਮੋਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੜਾ ਉਲਝਾਵਾਂ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੀਜ ਵਿਚ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਵਿਚ ਮੋਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਸਰੀਏ ਨੂੰ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਲਾਲ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਬੀਜ ਖਰਾਬ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਆਏ ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਪਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕੁਝ ਫੌਜ ਨੇ 1984 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬਲਿਊਸਟਾਰ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਆਪਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਸਿਰਫ ਮੁਸਕਰਾ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ

ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੈਦੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਧਰਮ, ਸਾਡੀ ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੇ ਹਨ।

ਮੇਰੀ ਚੁੱਪ ਅਤੇ ਬੇਧਿਆਨੀ ਹੀ ਮੇਰਾ ਬਦਲਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਕਰਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਮਦਦ ਉਹ ਕਰਦੇ ਹਨ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਉੱਜੜ ਗਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਖੂਨ ਦੇ ਹੰਝੂ ਵਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅੱਤ ਦੀ ਗੁਰਬਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੰਗਿਆਂ ਨੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਘੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪਾਠ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੈਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਹਾਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੇ ਨਾਲ ਸਪੈਸ਼ਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੰਦਾਂ, ਪਿਸ਼ਾਬ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਗੋਡੇ ਬਾਰੇ, ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਾਰੇ—ਜਸਟ ਵਿਲੀਅਮ ਅਤੇ ਬੈਸਟ ਕਰਾਈਮ ਸਟੋਰੀਜ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਸਾਦਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਕਹਿ ਕੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ—ਅਤੇ ਉਸ ਘਟੀਆ ਸਲੂਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਪੈਸ਼ਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਨੋਟ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਖਾਤਰ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਟਿੱਕਾ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਦੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਟਰੱਕ ਭਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਆਇਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਫੜੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਠੁੱਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਅੱਜ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਐਚ.ਪੀ. ਸਾੱਸ ਨਾਲ ਗੋਭੀ ਦੇ ਪਕੌੜੇ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਸੰਗਤਰਿਆਂ ਦਾ ਰਸ ਲਿਆ। ਵਾਕਈ ਕਮਾਲ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਸੀ।

5 ਨਵੰਬਰ 1989

ਰਾਤ ਬੜੀ ਠੰਢੀ ਸੀ, ਤੇ ਵਾਰਡਰ ਮੈਨੂੰ ਸਵੈਟਰਾਂ ਪਾਈਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਲ ਲਪੇਟੀਂ ਫਿਰਦੇ ਦਿਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਾਸ਼ਤੇ ਲਈ ਕੋਈ ਫਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਕਾਰਨਫਲੇਕਸ ਖਾਧੇ (ਗੀਤਾ ਤੋਂ ਭੋਂਟ)।

ਮੇਰੀਆਂ ਟਾਫੀਆਂ ਮੁੱਕਣ ਨੂੰ ਹਨ ਅਤੇ ਟੂ-ਟੂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਵੇਰ ਇਕ ਖਾਣੀ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਘਰੋਂ ਆਵੇਗਾ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਚੋਣਾਂ

ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਹੀ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਵੇਰ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ, ਕੋਈ 500 ਹਨ, ਤੇ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਨਾਲ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਬੜੇ ਖਿਲਾਫ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਖੁਦ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਰੂਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਉੱਥੇ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕਾਲੇ ਸਾਗਰ ਤੇ ਸਵਾਸਤੋਪੋਲ ਵਿਖੇ ਛੁੱਟੀਆਂ ਕੱਟਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਫਰੇਬ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕਾਲਮਨਵੀਸਾਂ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ੀ ਦਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਵਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਤਲ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਨਰਉਸਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਢਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਚੰਗੀ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਚੰਗੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ।

ਅੱਜ ਥੋੜ੍ਹਾ ਨਿੱਘਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਭੁੱਟਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਫਲ, ਆਂਡੇ ਤੇ ਸਬਜੀਆਂ ਵੀ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੁਣੇ। ਬਾੱਬ ਐਚ (ਰਾੱਬਰਟ ਹੋਲਨੈੱਸ ਨੇ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਵਰਲਡ ਸਰਵਿਸ ਸ਼ੋਅ ਐਨੀਥਿੰਗ ਗੋਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੋਅ ਔਗ ਸਾਨ ਸੂ ਕੀ ਦਾ ਬੜਾ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਰਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ) ਵੱਲੋਂ ਐਨੀਥਿੰਗ ਗੋਜ਼ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸ਼ੋਅ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਹੋਸਟ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਗਾਣਾ, ਧੁਨ, ਭਾਸ਼ਣ ਜਾਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦਹਾੜਾਂ ਤੱਕ ਵੀ। ਦੂਜਾ ਹੈ ਅਲਿਸਟੇਅਰ ਕੁਕ ਦਾ 'ਏ ਲੈਟਰ ਫਰਾੱਮ ਅਮੇਰਿਕਾ'।

ਇਸ ਸ਼ਾਮ ਕੁਕ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਅਤੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰਤਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਹਾਂ। ਰਾਤ 10.45 ਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਧਮਾਕਾ ਹੋਇਆ। ਇੰਨਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਧਮਾਕਾ ਮੈਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆਂ ਸੀ। ਵਾਰਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਵਾਜ਼ ਬੇਰਾਰੀ ਤੋਂ ਆਈ ਸੀ—ਇਹ ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਜੋ ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਸ ਪਾਗਲਪਣ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਤ ਉੱਨੇ ਮਾੜੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਦੋਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਪਾਗਲਪਣ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਲ ਵਧੇਰੇ ਚੌਕਸ ਅਤੇ ਗੜਬੜ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹਨ। ਐਪਰ, ਇਹ ਗੱਲ ਮਾੜੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਣ ਬਾਹਰੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਥੇ ਬਰਾਬਰ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਬੈਰੇ ਮੁਖੀਆ ਨੇ ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਦੋਸਤੀ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਥੇ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਛੱਡ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਤ ਦੇ ਸਰੋਤ ਸਨ (ਪਾਪਾ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਇਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦੀ ਸਨ)। ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਵਿਚ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਾਇਕਾ ਅਰਥਾ ਕਿੱਟ ਨੂੰ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਸੁਣਿਆਂ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੋਸਤ ਈਰਖਾਲੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮਾਯੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਦੁੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਲਟੇਅਰ ਦੀ ਉਸੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਮੈਨੂੰ ਦੋਸਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ, ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪੀ ਦੇਖ ਲਵਾਂਗਾ।'

6 ਨਵੰਬਰ 1989

ਰਾਤ ਬੜੀ ਠੰਢ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੰਬਲ ਦੀ ਲੋੜ ਪਏਗੀ। ਮੈਂ ਕੰਬਲ ਨੂੰ ਫਰਨੈਲ ਵਿਚੋਂ ਕਢਵਾ ਕੇ ਹਵਾ ਲਿਆ ਲਵਾਂਗਾ। ਗੁਲਦਾਉਦੀ ਨੂੰ ਡੋਡੀਆਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਣਿਆਂ ਤੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਕਾਲੇ ਕੀਟ ਚਿਪਟੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਟਦੇ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸੀਨੀਅਰ ਵਾਰਡਰ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਸਨੇ ਪੈਦਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕੋਰਸ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਭੇਜ ਦੇਵੇਗਾ। ਆਸ ਹੈ ਉਹ ਭੇਜ ਦੇਵੇਗਾ। ਗਲੈਡਿਉਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਡੋਡੀਆਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਬੜੇ ਭੜਕੀਲੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਬਹਾਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗੀ। ਪਰ ਉਹ 8 ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਖਿੜਨਗੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿੜਨ ਦੀ ਬੜੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਬੀਬੀ ਜੀ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਗਲੈਡਿਉਲੀ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਰਸੋਈਏ ਨੀਤੀਆ ਮੰਡਲ ਨੇ ਵਿਜਯੰਤੀ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਇਕ-ਇਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ—ਉਸ ਨੂੰ ਪਈ ਇਕ ਵੋਟ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੈਨੂੰ ਸੱਤ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਪਾਤ ਸੱਤ ਤੇ ਇਕ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ (ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੀ ਵੋਟਾਂ 4.5 ਲੱਖ ਵੱਧ ਪਈਆਂ ਸਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਦੀ ਵੀ ਪਈਆਂ ਵੋਟਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਸੀ)।

ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪਿਆਨੋ ਵਾਦਕ ਰੂਸੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਹੋਰੋਵਿਟਜ਼ ਦੀ ਮੌਤ ਅੱਜ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਉਹ ਚੌਪਿਨ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਲੋਚਕ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤੀਬਰ ਸੁਰ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਰੱਖਣਗੇ। ਉਸਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੀ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਹੀ ਸੁਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਮਨ, ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਉਂਗਲ ਦਾ ਸਹੀ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਣਾ ਹੀ

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਮਰ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਡ ਲੋਕ ਅਤੇ ਅਲਵਿਦਾ।

ਮਾਈਗ੍ਰੇਨ ਹਟੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਭਰਵਾਂ ਖਾਣਾ ਖਾਵਾਂਗਾ—ਦਾਲ ਚੌਲ ਸਬਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪਾਪੜ ਅਤੇ ਫੇਰ ਪ੍ਰੋਕਸੀਵੋਨ ਦੀ ਇਕ ਗੋਲੀ ਖਾਵਾਂਗਾ (ਸਿਰ ਦਰਦ ਲਈ)—ਅਤੇ ਫੇਰ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਸੌਂ ਜਾਵਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ ਲਈ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਦਰਦ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਐਪਰ, ਮੈਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਦੀ ਨਾ ਉੱਕਾਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਆਰਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਠੰਢੀ ਪੌਣ ਰੁਮਕ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਛੀ ਚਹਿਚਹਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਨਾ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਤਿੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਇਕਸੁਰਤਾ ਟੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਾਟੋਆਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਅੰਕੁਰਾਂ ਤੇ ਸੁੱਟੀ ਪਰਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਰਾਹ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਭੱਜੀਆਂ ਫਿਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਛੁੱਟਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਣ। ਉਹ ਬੜਾ ਉਜਾੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਹਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਲੱਗਦੇ ਬੜੇ ਮਾਸੂਮ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਦਰਦ ਘਟਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਜਾਮੁਨ ਦੇ ਰੁੱਖ ਥੱਲੇ ਜਾ ਬੈਠਿਆ। ਹਰਿਆਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਬਿਹਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਬੇਆਰਾਮੀ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਲੀ ਕਾਫੀ ਦੇ ਭਰੇ ਕਈ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਗਲਾਸ ਪੀਤੇ ਪਰ ਬੜਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਫਰਕ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਤਾ ਜੋ ਬੜਾ ਸ਼ਾਂਤਕਾਰੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਲਈ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਪਤੰਗੇ ਘੱਟ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਦਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼, ਟੀ.ਉ.ਆਈ. ਅਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈੱਸ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਨੇ ਵੀਹ ਸੀਰੀਅਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਮਸ ਹਾਰਡੀ ਦਾ ਟੈਂਸ ਆੱਫ ਦਿ ਡੀਅਬਰਵਿਲਜ਼ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਾਰਡੀ ਉਦਾਸ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

7 ਨਵੰਬਰ 1989

ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਤੱਕ ਵੀ ਸੱਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਮੈਂ ਨੋਟ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਬੜਾ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਜੋ ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛੀ। ਉਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਥਾਨਕ ਏ.ਆਈ.ਜੀ. ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਂ ਨਾ ਇਹ ਰੋਡੀਉ ਤੇ ਸੁਣਿਆਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆਂ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਅਕਸਰ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਸੈੱਟ ਤੇ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਏ.ਆਈ.ਜੀ. ਰੈਂਕ ਦਾ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਐਨਾ ਸਿੱਧੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਫੋਰਨ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਵਾਰਡਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਗੁਲਦਾਉਦੀ ਤੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਾ ਛਿੜਕਾਅ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਯੂਰੀਆ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਾਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਬੀਜ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੈ।

ਦੰਗੇ ਸਾਸਾਰਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲ ਗਏ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕਰਫਿਊ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਫੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਅਤੇ ਸਾੜ-ਫੂਕ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ।

ਘਰੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਲ੍ਹਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਤਣਾਉਭਰੀ ਸੀ ਤੇ ਕਰਫਿਊ ਮੁੜ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਰਾਮ ਸ਼ਿਲਾ ਪੂਜਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇੱਟਾਂ ਅਯੋਧਿਆ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ 9 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਲਾਰਡ ਰਾਮ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣਗੇ ਅਤੇ ਉਸ ਥਾਂ ਵਾਲੀ ਮਸਜਿਦ ਢਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੈਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਾਈਗ੍ਰੇਨ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੇਨਕਿਲਰ ਨਹੀਂ ਖਾਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਲਈ, ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਫੋਰਨ ਬਾਅਦ ਵਿਕਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਭਾਫ਼ ਲਈ। ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਮਾਈਗ੍ਰੇਨ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਬਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਮਲੇਟ ਅਤੇ ਚਿਪਸ ਖਾਏ।

ਸਿਆਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਠੰਢ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੰਬਲ ਲੈ ਕੇ ਸੁੱਤਾ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਤੜਕੇ ਲਈ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਾਲ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖ ਲਵਾਂਗਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਏ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਐਨੀ ਆਲਸ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕੋਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉੱਠ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਭਾਅਕੜ ਗਾਇਬ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਤੇ ਛਿਪਕਲੀਆਂ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈਆਂ ਹਨ—ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਜੀਵ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਥਲ ਪਏ ਰਹਿਣ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।

8 ਨਵੰਬਰ 1989

ਸਾਸਾਰਾਮ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਨਿਊ ਯਾਰਕ ਦਾ ਮੇਅਰ ਕਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਵਿਰਜੀਨੀਆ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਵੀ ਕਾਲਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੇਜੋੜ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਗਰਲੀ,

ਕਿਉਂ ਜੋ ਵਿਰਜੀਨੀਆ ਦੱਖਣੀ ਸਨਾਤਨਵਾਦੀ ਰਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸਵਾਲ ਤੇ ਜੰਗ ਵਿੱਢ ਲਈ ਸੀ। ਦੁਨੀਆ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇੱਥੇ ਕੱਟੜਤਾ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅੱਜ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਟੈਡੀ ਭਾਈਆ ਜੀ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਜੇਲ੍ਹਰ ਪਾਂਡੇ ਆਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੇਟ ਤੇ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਡਰਾਂ ਦਾ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵੇਰੇ 3 ਤੋਂ 6 ਵਜੇ ਤੱਕ ਹੱਲਾ ਮਚਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੋਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੂੰ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੀਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਸ੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੀਤਾ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ ਪਰ ਟੈਡੀ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਸਨ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸਦੀਕੀ ਕਾਗਜ਼ ਅਜੇ ਕਲੀਅਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਜ਼ਰਾ ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਉਹ ਇੱਥੇ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਿੱਲੀਆਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹਨ ਪਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।

ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੀਲਾ ਸ਼ਾਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ 1985-86 ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੌਥੀ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਫੇਰ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਾਂ ਆਸ ਰੱਖੀਏ ਕਿ ਇਸ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਇਹ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਹੈ (ਪਾਪਾ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਗਰਮ ਕੱਪੜੇ ਵਾਪਸ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ)। ਗੀਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਗਰਮ ਨਾਈਟਸੂਟ ਅਤੇ ਮਠਿਆਈ ਭੇਜੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਗਲੀ ਪੇਸ਼ੀ 7 ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਵਾਕਈ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਦਿਨ ਛਿਪਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਜਿਸ ਸੀਨੀਅਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਾਰਡਰ ਨਾਤੇ ਖਾਨ ਨੂੰ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਦੁਆ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

9 ਨਵੰਬਰ 1989

ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਧ ਰਹੇ ਤਣਾਉ ਵਿਚਕਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਨੇੜੇ ਵਿਵਾਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਵਾਰਡਰ ਮਿਸ਼ਰਾ ਅਤੇ ਕਲਰਕ ਠਾਕੁਰ ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਇੱਥੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਗੱਲ

ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਕਾਲਜ ਖੁੱਲ੍ਹਣਗੇ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੁੱਲੜਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨਗੇ।

ਮੇਰਾ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਬੜਾ ਮਾੜਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਤ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਬੇਰਾਰੀ ਦਾ ਉਸ ਲਈ ਭਲਾ ਕਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਬੇਲਨ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਪੁਲਸੀਏ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਐਨੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਖਾਨੇ ਲਈ ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਬੈਠ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। (ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਮੇਰਾ ਪੱਛਮੀ ਕਮੋਡ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਹੀ ਪਖਾਨੇ ਬੈਠਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਗੋਡੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਿੰਨੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ)। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਨਸਾਂ ਫਟ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ।

ਦਿ ਟੀ.ਉ.ਆਈ. ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ ਬੜੇ ਪੱਖਪਾਤ ਨਾਲ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਮੇਰੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਾਰਾਂਗਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵੋਟਾਂ ਲੈ ਜਾਏਗੀ।

ਕੁਝ ਗਲੈਡਜ਼ ਛੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪੂਰਵੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਸੀਤਾਰਾਮ ਨੇ ਗਲੈਡਜ਼ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸੀਜ਼ ਚੁਣਨੇ ਖਤਮ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਗਾਰਡਨ ਚੇਅਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਰੇਸਿਨਜ਼ ਅਤੇ ਵਿਲਸਨ ਪੈਨਾਂ ਦੇ ਰੀਫਿਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਬਾਈ ਜੀ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ (ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋਸਤ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਜੋ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਮਦਦਗਾਰ ਰਹੇ)।

ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਧੱਕਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਗਾਰਡਨ ਚੇਅਰ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਟੇਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਦਾ ਕਰਫਿਊ ਜਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਮੇਰਾ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬੜੀਆਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਹਨ। ਚੀਨੀ 13 ਰੁਪਏ ਕਿਲੋ ਵਿਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਚੀਨ ਦੇ ਤਕੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਡੋਂਗ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ (ਡੋਂਗ ਜਿਆਉਪਿੰਗ, ਜਿਸਨੇ 1989 ਵਿਚ ਚਾਇਨੀਜ਼ ਸੈਂਟਰਲ ਮਿਲਿਟਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਹੱਥਬਦਲੀ ਲਈ ਰਾਹ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

10 ਨਵੰਬਰ 1989

ਇਸ ਸਵੇਰ ਤੜਕੇ ਹੀ ਮੈਂ ਤਿੱਤਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਕੰਬਲ ਅਤੇ ਸ਼ਾਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੜੀ ਠੰਢ ਸੀ।

ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮੂਰਤੀ ਡਿੱਗ ਗਈ ਹੈ, ਬੁਲਗਾਰੀਆ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੁਖੀ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਹੈ। ਪੂਰਵੀ ਜਰਮਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਾਈ ਬਰਲਿਨ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੂਰਵੀ ਜਰਮਨ ਆਜ਼ਾਦ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ

ਆ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਲ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ ਜਦੋਂ ਇਹ ਜਰਮਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰਨ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਏਗਾ।

ਅਯੋਧਿਆ ਵਿਖੇ ਸ਼ਿਲਾਨਿਆਸ ਸਮਾਰੋਹ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਫੁੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸਮਾਉਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੁਝਾਰੂ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਨਿਖੇੜੇ ਲਈ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ ਤੇ ਪਟਾਕੇ ਚਲਾਏ। ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਜਾਣਨ ਲਈ ਰੇਡੀਉ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਆ ਵੜੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਵਨ ਸਥਾਨ ਦੀ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤੀ ਬੇਅਦਬੀ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਵਿਤਕਰੇਬਾਜ਼ੀ ਬੰਦ ਕਰੇ।

ਅਖੀਰ ਮੇਰਾ ਪੱਛਮੀ ਕਮੋਡ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਲੈਂਪ ਅਤੇ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹੀ ਰੇਡੀਉ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਕਮੋਡ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।

11 ਨਵੰਬਰ 1989

ਇਸ ਸਵੇਰ ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਯੋਧਿਆ ਵਿਖੇ ਸ਼ਿਲਾਨਿਆਸ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਢਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਵਧਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਲਈ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਤਾਂ ਮਾਅਨੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਦੁਪਹਿਰੇ 12.15 ਤੇ ਗੇਟ ਵਿਚੋਂ ਵੜਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਿਕਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੇ, ਪੈਦਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਟੈਂਪੂਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਨੱਠੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤਾਰਕਪੁਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੱਢਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਅਫਵਾਹ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਗਾਰਡਨ ਚੇਅਰ ਤੇ ਜਾਮਣ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਨੀਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਗੜਬੜ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਬਗੀਚੀ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਬਹੁਤੇ ਬੀਜ ਫੁੱਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇ।

ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਮੈਂ ਚਟਨੀ ਅਤੇ ਟਮਾਟਰ ਸਾੱਸ ਨਾਲ ਸਮੋਸੇ ਖਾਏ। ਇਹ ਕਮਾਲ ਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਟਾ-ਛੁਰੀ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ

ਹਾਂ—ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋ ਜੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸਨੈਕਸ ਖਾਧੇ ਹਨ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਰੱਜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ।

ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਮੰਦਭਾਗੇ ਦਖਲ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਹੈ।

12 ਨਵੰਬਰ 1989

ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਾਂਗਰਸ ਆਪਣੇ ਵਾਟਰਲੂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲਹਿਰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਭਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਹੜ੍ਹਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਡੱਬ-ਖੜੱਬੀਆਂ ਘੁੱਗੀਆਂ ਇਸ ਸਵੇਰ ਮੇਰੀਆਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਚੋਗਾ ਚੁਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਨੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਨੇੜੇ ਹੀ 200 ਘਰ ਫੂਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਘਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ 500 ਦੇ ਕਰੀਬ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਕਿਹਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਮਗਰੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਥਾਨਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸੋਨਾ ਵੇਚ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਖਰੀਦਣ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿੱਥੇ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਭਾਜਪਾ ਵਧੇਰੇ ਉੱਛਲ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੀਚੇ ਦੀਰਘਕਾਲੀ ਹਨ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣੇ ਸੱਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਸਕੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਥੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਦਹਿਸ਼ਤਜ਼ਦਾ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਸਾਡੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕੀ ਕੁਝ ਕਰਨਗੇ।

ਸਿੰਧ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਜੈਸੇ ਕੋ ਤੈਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਬਲਾਂ ਨੇ ਦਖਲ ਦੇ ਕੇ ਕੁਝ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੋਲ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਹਿੰਦੂ ਵਸੋਂ ਹੀ

ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਛਿੱਟ-ਪੁੱਟ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਮਅਕਲੀ ਅਤੇ ਮਾੜੀ ਪਾਲਣਾ ਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

13 ਨਵੰਬਰ 1989

ਅੱਜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਹਾੜਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲੰਗਰ ਛਕਿਆ। ਨੇਤੀਆ ਮੰਡਲ, ਮੁਖੀਆ, ਸੀਤਾਰਾਮ, ਟੂ-ਟੂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੰਗਤ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੂਰੀਆਂ, ਆਲੂ ਗੋਭੀ ਤੇ ਖੀਰ ਖਾਧੀ। ਮੈਂ ਕੰਡੈਂਸਡ ਮਿਲਕ ਦਾ ਇਕ ਡੱਬਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਕਿਲੋ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਕਿਸਮਿਸ਼ ਦੀ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਖੀਰ ਬਣਾਈ। ਸੀਤਾਰਾਮ ਨੇ 35 ਪੂਰੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਦਰਅਸਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਖਾਧਾ ਉਹ ਵਾਧੂ ਸੀ। ਅਸਾਧਾਰਣ ਪੇਟੂ ਲੋਕ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦੀਵਿਆਂ ਨਾਲ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਕੀਤੀ। ਨੀਤੀਆ ਨੇ ਹਰੇਕ ਰੁੱਖ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਗਮਲੇ ਕੋਲ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਇਹ ਬੜਾ ਸੁਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਗਲੈਡਜ਼ ਦੇ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਘਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ—ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਚਾਨਣਾ ਵਾਰਡ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਰਤੀ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਅਸੀਂ ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਅੰਤਮ ਫੇਰੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਖੁਦ ਵੀ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਸੀ।

14 ਨਵੰਬਰ 1989

ਸ੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਰਾ ਚੋਣ ਏਜੰਟ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਫਾਰਮ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹਸਤਾਖਰ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਮੁਖਤਿਆਰਨਾਮਾ ਲੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕੈਂਪ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। (ਪਾਪਾ ਦੇ ਸਹਿ-ਦੋਸ਼ੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਸਨ। ਪਾਪਾ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਮਿਸ਼ਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਕੀਲ ਸਨ)। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹਰ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੈਦੀ, ਭਾਗਲਪੁਰ ਦੇ ਲੀਡਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਕੀਲ ਤੇ ਮੌਲਵੀ ਵੀ ਸਨ, ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖੜੇ ਦੱਸਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਬੜੇ ਹੀ ਗੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਬੜੇ ਕੁਰੱਖਤ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬੇਚੈਨੀ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਬੋਲਿਆ ਕੁਝ ਨਾ, ਅਤੇ ਫੇਰ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੇ ਕਲਰਕ ਲਨਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ

ਮੇਰੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਪੁਚਾਅ ਆਵੇ। ਸ੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੈਅ ਵਿਆਪਤ ਸੀ—ਇਹ ਕਰਫਿਊ ਦਾ ਤੇਈਵਾਂ ਦਿਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾਕੀਆਂ ਲਈ ਸਪੈਸ਼ਲ ਜੱਜ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਦਾਇਰ ਕਰੇਗਾ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਫੈਸਲੇ ਲਈ 14 ਦਸੰਬਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਤੋਂ ਕੋਲ ਪੋਰਟਰ ਸ਼ੋਅ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਮੈਂ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗਾਣੇ ਤੇ ਗੀਤ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਵੇ।

15 ਨਵੰਬਰ 1989

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਰ ਆਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚਣ ਦੇਣਗੇ, ਪਰ ਸੀਖਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ। (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚੀ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਚੇ ਦਾਖਲ ਕਰ ਸਕਣ)। ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਸੀਖਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚੀ ਵੀ ਕਿਉਂ ਜਾਵੇ ? ਐਪਰ, ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਬਹਾਨਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

16 ਨਵੰਬਰ 1989

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੀਨੀਅਰ ਵਾਰਡਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੁਝ ਡੋਹਲੀਆ, ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਪਾਪੀਜ਼ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੌਦੇ ਲਿਆਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜੋ ਲਿਊਪਿਨਾਂ ਵਰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਅੱਜ ਵੀ ਬੰਦ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਰੋਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਰੋਹ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਕੀਲ ਸ੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਰਾ ਇਕ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨਾਲ ਆਏ। ਮੈਨੂੰ ਫੈਕਟਰੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਥੱਲੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨੇ ਤਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੋਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ। ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤਿੰਨ ਨੈਗੇਟਿਵ ਸ੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਫੋਟੋਆਂ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਜੇਲ੍ਹਰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੱਲ੍ਹ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਸੀਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੋਟੋ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਐਨੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਸਨ।

ਅੱਜ ਕੋਈ ਵੀ ਅਖਬਾਰ, ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ੁਕਲ ਬਾਬੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰ ਲਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੇਰਾ ਸਵੇਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਚਾਹ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਰਦਾ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਾਜ਼ਾਰ ਬੰਦ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੀ ਪੀਣੀ ਪੈਣੀ ਸੀ।

ਫੋਟੋਆਂ ਅਜੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਗਈਆਂ।

ਐਲ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਵਿਚ ਏਰਿਨਾ (ਨੇਸ਼ਨਲ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਅਲਾਇੰਸ (ਏਲਿਆਂਜ਼ ਰਿਪਬਲੀਕਨਾ ਨੇਸ਼ਿਅਨਲਿਸਟਾ)) ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਛੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਬੇਜ਼ਾਬਤਾ ਕਤਲਾਂ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਨਿਖੇਧੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਮੈਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਤਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ।

ਦੋ ਗਲੈਡਿਉਲੀ ਖਿੜ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਗੂੜ੍ਹੇ ਪੀਲੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਬੜੇ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰਝਾ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਜ਼ਾਰ ਫੇਰ ਬੰਦ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸਦ ਜਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ।

ਮੈਂ ਅੱਜ ਸਿਰ ਧੋਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਈ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਹੁੰ ਕੱਟੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੜਾ ਵਧੀਆ, ਸ਼ਾਂਤ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਛਲੇ ਨਾਈ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਰੋਜ਼ ਦੇ 15-20 ਰੁਪਏ ਕਮਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਾਹਰ ਦੇ ਨਾਈ ਨਹੁੰ ਕੱਟਣ ਦਾ ਇਕ ਰੁਪਿਆ, ਸ਼ੇਵ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਰੁਪਏ, ਖੋਪੜੀ ਸਫਾ-ਚੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ, ਵਾਲ ਕੱਟਣ ਦੇ ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਸਿਰ ਦੀ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਰੁਪਏ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਬੋਰੀਅਤ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਜੇਲ੍ਹਰ ਕੱਲ੍ਹ ਖਿੱਚੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕਾਫੀ ਧੌਲੇ ਆ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਖਿੱਚੜੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਥੱਲੇ ਮੇਰੀ ਖੜ੍ਹੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਫੋਟੋ ਹੈ ਅਤੇ ਰੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਮੇਰਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜੰਮਦਾ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕੈਦ ਦਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਅਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਰੂਪ ਵੀ ਇਥੇ ਹੰਢਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਕਰਫਿਊ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦਾ ਕਰਫਿਊ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਫੌਰਨ ਹੀ ਚਾਹ ਦਾ ਗਲਾਸ ਪੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਰੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਤ੍ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਮੀਂਹ ਵਾਂਗ ਡਿੱਗ

ਰਹੀਆਂ ਸਨ—ਸਭ ਕੁਝ ਪੁੰਧ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਮੌਸਮ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਾਰੀ ਦਸੰਬਰ 1985 ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਹਰ ਸਵੇਰ ਬੜੀ ਪੁੰਧ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਰੀਬ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੰਗੂਰ ਨਿੱਘ ਲੈਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਦੀ ਛੱਤ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਲੰਗੂਰ ਤਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੇ ਨਹੀਂ ਦਿਖੇ ਪਰ ਤਿੱਖੀ ਠੰਢ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਇਹ ਇੱਥੇ ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਠੰਢ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਜਨਤਾ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਗਈ, ਗਈ, ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਪੁੰਧ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਗੋਭੀ ਆਲੂ ਖਾਏ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੰਦ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਟੁੱਥ ਪਿੱਕ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਤਕਲੀਫ਼। ਮੈਂ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਡਾ. ਦਿਉ ਨੂੰ ਰੁੱਕਾ ਭੇਜਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕੱਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਆਏਗਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਦੁਪਹਿਰ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਾਲ ਜਾਨ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਹੁਣੇ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੇਚਾਰਾ ਗਰੀਬ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਆਇਆ—ਉਸ ਨੇ ਟੁੱਥ ਪਿੱਕ ਦਾ ਟੁੱਟਿਆ ਟੁਕੜਾ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਰਦ ਵੀ ਡਾਢਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਤਕੜੇ ਹੋ ਕੇ ਦਰਦ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

19 ਨਵੰਬਰ 1989

ਅੱਜ ਫੇਰ ਪੁੰਧ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਉ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਲਾਈਨਜ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਸੰਪਰਕ-ਸੂਤਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਰੀਬ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਫੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਥੇ ਕੁਝ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਡੀ.ਐਮ. ਤੇ ਐਸ.ਪੀ. ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਖ਼ਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ—ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਹੋਏ ਹਨ।

21 ਨਵੰਬਰ 1989

ਮੈਂ 17 ਅਗਸਤ 1989 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਮ

ਵਾਂਗ ਅਦਾਲਤ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਟੈਡੀ ਭਾਈਆ ਜੀ, ਬੀਬੀ ਜੀ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਮਿਲੇ। ਟੈਡੀ ਭਾਈਆ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਆਂਧੀਸ਼ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਕੀਲ ਸ. ਆਰ.ਐਸ. ਸੋਢੀ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਮੁੱਦੇ ਦਾ ਹੱਲ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੁੱਖ ਨਿਆਂਧੀਸ਼ ਨੇ ਸੋਢੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਮ੍ਰੋ-ਸਾਮ੍ਰਣੇ ਕਰਨਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਵਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਨਾਲ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ।

ਮੈਨੂੰ 3 ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਬੀ.ਐਸ.ਐਫ. ਦੇ ਬੀਚ ਕ੍ਰਾਫਟ ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਾਲਮ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵੈਨ ਵਿਚ ਲੰਬਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਗਰਮੀ ਤੇ ਹੁੰਮਸ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

ਅਖੀਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਚੀਫ ਮੈਟਰੋਪੋਲਿਟਨ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਸ੍ਰੀ ਖੰਨਾ ਅੰਦਰ ਆਏ। ਉਹ ਬੜੇ ਨਿਮਰ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਡਾ. ਵਡੇਹਰਾ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਣਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਮਿਲਣਗੀਆਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਫੇਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ, ਉਸੇ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਲੀਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੰਧ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। 18 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਦਿਨ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਅੰਦਰ ਬਿਤਾਇਆ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਡਾ. ਵਡੇਹਰਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰੇਡੀਉ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਖੰਨਾ ਤੋਂ ਹੁਕਮ ਪਾਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਰਾਤ 11 ਵਜੇ ਮੇਰੇ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਸਿਰ ਦਰਦ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜੋ 19 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਆਇਆ। ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਹੋਰ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਆਰ.ਐਸ. ਸੋਢੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਆਂਧੀਸ਼ ਨੂੰ ਟਾਈਪ ਕੀਤੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਇਕਜੁੱਟਤਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਆਸਥਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਨਿਆਂਧੀਸ਼ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਮੇਰੀ ਹਸਤਾਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਖੰਨਾ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤੀ।

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚਿੱਲ੍ਹ ਭੈਣ ਜੀ ਅਤੇ

ਆਰ.ਐਸ. ਸੋਢੀ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਫੇਰ ਉਹ ਮੁੱਖ ਨਿਆਂਧੀਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਹਸਤਾਖਰਾਂ ਵਾਲੀ ਟਾਈਪ ਕੀਤੀ ਕਾਪੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਸਹੀ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਸਕੇ। ਉਸ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਖੰਨਾ ਨੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਸੈਸ਼ਨਜ਼ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਲੰਚ ਖਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਪਲ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਲਿਆ। ਇੰਦਜੀਤ ਭੈਣ ਜੀ ਉੱਥੇ ਸਨ, ਬੀਬੀ ਜੀ ਤੇ ਡੈਡ ਜੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਲੰਚ ਵਰਤਾਇਆ।

ਲੰਚ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਸਟਿਸ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਲੰਮਾਂ ਸਮਾਂ ਉੱਥੇ ਬੈਠਿਆ ਰਿਹਾ। ਕਰੀਬ 3.30 ਵਜੇ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜੇਲ੍ਹ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।

20 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਭਾਗਲਪੁਰ ਲੈ ਗਏ।

22 ਨਵੰਬਰ 1989

ਮੌਸਮ ਸੁਹਾਵਣਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭਾਰੀ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣਗੀਆਂ। 26 ਤਰੀਕ ਤੱਕ ਨਤੀਜੇ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ, ਉਸ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਹੈ।

ਇਕ ਜਣੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰੀਕ ਐਸ. ਭੰਡਾਰੀ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਲਈ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਗਏ ਹਨ (ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਮਦਦ ਲਈ)। ਕਿੰਨੇ ਚੰਗੇ ਨੇ ਉਹ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ (ਹਵਾਲਾ ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਦੰਗਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹੈ) ਅਤੇ ਇਕ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਵਿਚ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਠੀਕ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਉੱਚਾ ਸੁਣਦਾ ਹੈ।

ਪਨੀਰੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੂਰ ਛੁੱਟ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਮਿਲੇਗਾ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

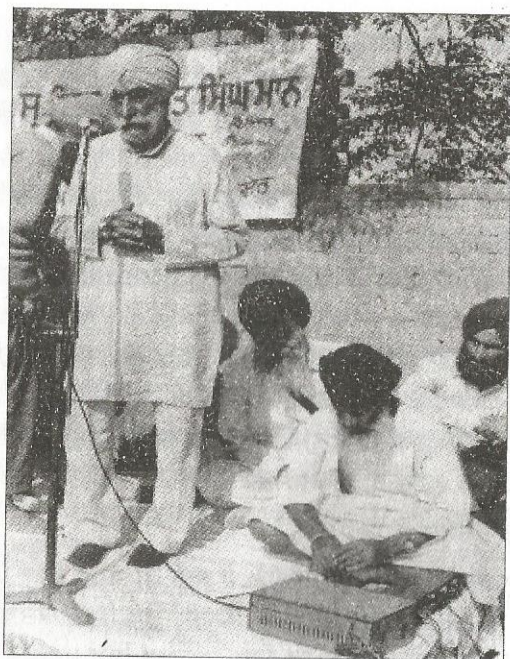
23 ਨਵੰਬਰ 1989

ਇਹ ਗੀਤਾ ਦਾ ਜਨਮਦਿਨ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਚਾਂ ਉੱਤੇ ਜੰਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਹਮਾਇਤ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਰ ਭੇਜੀ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ।

24 ਨਵੰਬਰ 1989

ਸਾਰੇ ਹੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਲਈ ਬੋਲਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਐਸ. ਮਾਨ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਹੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਵੁੱਕਤ ਰੱਖਦੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦਲ, ਟੋਹੜਾ, ਤਲਵੰਡੀ ਅਤੇ ਬਰਨਾਲਾ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।

1989 ਵਿਚ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਪਾਪਾ ਲਈ ਚੋਣ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਬਾਪੂ ਜੀ

25 ਨਵੰਬਰ 1989

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਦਿਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਿੱਲੂ ਭੈਣ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੱਠਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉੱਭਰਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਰਣਨੀਤੀਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹੀ ਪਾਰਟੀ, ਇਸ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਰਹਿਣਗੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਫਤਹਿ ਮੇਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦੇ ਹੀ ਹੱਥ ਹੈ—ਮੈਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

26 ਨਵੰਬਰ 1989

ਇੱਥੇ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣੀਆਂ ਸਵੇਰੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਪੋਲਿੰਗ ਬੂਥ ਤੇ ਵਾਰਡਰ ਪੈਲਵਾਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਾਡੇ ਉੱਥੇ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹਰ, ਵਾਰਡਰ ਤੇ ਮੁੱਖ ਜਮਾਂਦਾਰ ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ

ਵੋਟਾਂ ਬੜੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤਪੂਰਨ ਪਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਵੀ ਬੂਥ ਤੇ ਜ਼ਬਰੀ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹਿੰਸਾ ਹੋਈ ਹੈ।

ਜੇਲਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵੋਟਾਂ 60 ਅਤੇ 65 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿਚਕਾਰ ਪਈਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਨਤੀਜੇ ਅਤੇ ਰੁਝਾਨ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾਨਿਧੀ, ਰਾਮਾਰਾਉ ਅਤੇ ਹੇਗੜੇ ਤਾਸ਼ ਦੇ ਘਰ ਵਾਂਗ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਲਹਿਰ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਮੁੜਨ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਐਮ.ਪੀ. ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਅੱਗੇ ਸੀ ਅਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਹੱਥ ਉਤਾਹ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

27 ਨਵੰਬਰ 1989

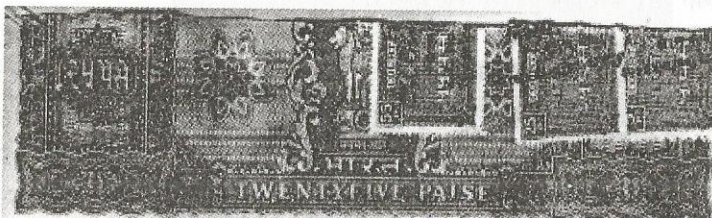
ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮੈਂ ਜਾਗਦਾ ਨਤੀਜੇ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਡੀ.ਐਮ.ਕੇ., ਟੀ.ਡੀ.ਪੀ. ਅਤੇ ਜੇ.ਡੀ. ਨੂੰ ਹੁੰਝਾ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ, ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਤੱਕ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਹੁੰਝਾ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕੋਈ ਰਾਹਤ ਨਹੀਂ, ਦਰਦ ਐਨਾ ਤਿੱਖਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੈਂ ਹਿੱਲ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਤੀਸ਼ ਬਾਬੂ ਆਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਟੀ.ਵੀ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੱਸਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵਧੀਆ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਵਾਰਡਰ ਰਾਮ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮ 6 ਵਜੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾ. ਸਹਾਏ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਲੱਖ ਚਾਲ੍ਹੀ ਹਜ਼ਾਰ ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸੀ।

ਮੈਂ ਰੱਜ ਕੇ ਵਧੀਆ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦਰਦ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਰਾਹਤ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿੱਤ ਮੇਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਤਹਿ ਪੰਥ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਹ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਇਨਸਾਨ ਹੀ ਹਾਂ, ਹਰ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉੱਭਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗਣਾ ਪਿਆ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਮਾੜੇ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪਾਠ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮਨੋਬਲ ਉੱਚਾ ਰੱਖਿਆ। ਦੇਰ ਰਾਤ ਇਕ ਵਾਰਡਰ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵੋਟਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਛੇ ਹੋਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਹ ਗਿਆ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

अभिहित के लिए आवेदन की तारीख Date of application for the copy.	आवेदन की कीमतों के अभिहित संख्या सूचित करने की तिथि की तारीख Date fixed for notifying the requisite number of stamps and fees.	अभिहित सामग्री की सोपानित देने की तारीख Date of delivery of the requisite stamps and fees.	तारीख, जबकि इसे के लिए अभिहित किया था Date on which the copy was ready for delivery.	आवेदन को अभिहित देने की तारीख Date of mailing over the copy to the applicant.

In, The Court of Special Judge,
Bhagalpur.

Special Case No.6/86.

State
Versus.

S.B. Mann and others ..... Accused.

Order-sheet.

2.12.89

Sri Basudeo Prasad the Senior Special P.P. appeared and filed a petition praying to recall the order of the date already fixed 2.12.89, as he would like to move a petition u/s 321 Cr.P.C. The defence counsels are also present. In the Special circumstances the prayer is allowed. Write to Supdts. central and Sp. Central Jail Bhagalpur to produce the accused persons in the court.

Heard Sri Basudeo Prasad Sp.P.P. in charge of the case as the petition to withdraw from the possession of the accused persons and put up for orders after examining the case record.

At/H.N. Verma
Special Judge.

later on/2.12.89

O.A.D.N.

This is order on the petition filed by Sri Basudeo Prasad, the Special Public Prosecutor and incharge of the case, soliciting consent to withdraw

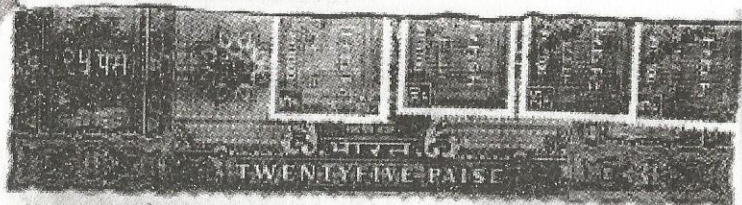
from the prosecution of the case under the provisions of section 321 of the Cr.P.C.

Moving the petition, Shri Sasdeo Prasad, the Special Public Prosecutor, has submitted that the accused persons of the case are facing trial on various charges relating to offences in connection with disturbance in Punjab beginning from 1984.

In the recent General election held in the country, accused Shri S.B. Mann and his five party colleagues have been elected to the Lok Sabha in a peaceful manner without any violence. So in view of changed situation, his attention has been drawn by the Government of Bihar that for the purpose of preserving peaceful atmosphere of good will and to bring about peaceful settlement of issues in the State of Punjab and the country it is in the Public interest to withdraw from the prosecution of the accused persons of the case. As he is convinced that it is in the larger interest of administration of justice as in the public interest consent should be accorded to withdraw from the prosecution of the case.

After hearing Shri Sasdeo Prasad, the Senior Public Prosecutor and incharge of the case and apprising with the reasons which prompted him to withdraw from the

प्रेषित करने की तिथि Date of application for the copy.	राज्य की प्रेषित की तिथि तिथि Date fixed for notifying the requisite number of stamps and fees.	प्रेषित राज्य की प्रेषित की तिथि Date of delivery of the requisite stamp and fees.	तिथि, जहाँ इसे ले जाय प्रेषित करने के तिथि Date on which the copy may be ready for delivery.	प्रेषित की तिथि की तिथि तिथि Date of making over the copy to the applicant.
17/12			17/12	17/12/1961

from the presentation of the case and going through the record, I am satisfied that the learned Special Public Prosecutor wants to withdraw from the prosecution of the case for good and relevant reasons. The ground put forth for withdrawal is legal and valid and that the application made is bonafide. The case is still at the hearing stage, hence, in my opinion, in the broader interest of public justice for maintenance of public order and harmony in the region on account of changed situation as submitted, the prayer is fit to be allowed.

In the result, I accord consent to Special Public Prosecutor to withdraw from the prosecution of the case and acquit (1) Hardar Sizarajit Singh Mann (2) Haniker Singh (3) Baghubir singh alias Raa singh Jagi (4) Charan Singh and (5) Jagpal Singh, the accused persons, under section 321 of the Cr.P.C. and direct to set them at liberty, if they are not required in any other case.

Sd/Mari Krishna Verma 2.12.60
Special Judge.

Signed by _____

(Signature)

9.3.66

ਇਸ ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਸੀ ਤੇ ਮਾਈਗ੍ਰੇਨ ਹਟ ਗਈ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ 6.20 ਤੇ ਮੈਂ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਵਾਲੇ ਸਤੀਸ਼ ਜੈਕਬ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਲਰਕ ਠਾਕੁਰ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹ ਪਿਲਾਵਾਂ। 11 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਉ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਚਾਰ ਲੱਖ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮਾਣ-ਮੱਤਾ ਅਤੇ ਨਿਮਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ। ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਜਿੱਤ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਸਤੀਸ਼ ਬਾਬੂ ਆਏ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੀਤਾ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਸੀ ਪਰ ਲਾਈਨ ਕਟ ਗਈ।

ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਾ। ਜੇਲ੍ਹਰ ਸਤੀਸ਼ ਅਤੇ ਗਾਂਗੁਲੀ ਬਾਬੂ ਮੈਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਦੇਣ ਆਏ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮੁਲ ਚਾਕਲੇਟ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮਿੱਠੀ ਚੀਜ਼ ਇਹੀ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਅਮੁਲ ਚੰਗੇ ਚਾਕਲੇਟ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਧੱਕਾ ਵੱਜਾ ਹੈ। ਇਹ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕੂ ਸੰਸਦ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਥੋੜ੍ਹੇ ਨਿਮਰ ਹਨ ਪਰ ਭਾਜਪਾ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਤੇ ਉੱਛਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਗੱਠਜੋੜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਉਣਗੇ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਦੀ ਦੌੜ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਿਪਟਣਗੇ ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਤੁਰਸ਼ ਸੰਪਾਦਕੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹਨ।

ਸੀਨੀਅਰ ਵਾਰਡਰ ਯਾਦਵ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹਰੇ-ਕਚੂਰ ਨੈਸਚੂਰਟਿਅਮ ਪੌਦਿਆਂ ਦਾ ਗੁੱਛਾ ਲਿਆਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਕਿਆਰੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭਾਜਪਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਾਂਡਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਉਮੀਦਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਵਾਨੀ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜੈਪੁਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮਸੀਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਨਟਵਰ ਸਿੰਘ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਚੋਣ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਮੰਡ ਵੱਲੋਂ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਹਾਰ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਜੇ ਉਹ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਅਬੋਹਰ ਅਤੇ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਉੱਤੇ ਸਾਡਾ ਦਾਅਵਾ ਬੜਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੰਡ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਨਿਪਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ

ਫਤਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਲਵੰਡੀ ਨੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਹਮਾਇਤ ਦੇ ਕੇ ਬੜੀ ਮੂਰਖਤਾ ਕੀਤੀ। ਨਵੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਂਝ ਬਾਦਲ ਨਾਲ ਪਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪੋਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ—ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ, ਜੱਸੋਵਾਲ, ਕਲਕੱਤਾ (ਇਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ) ਅਤੇ ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਾਰ ਨੇ ਇਹ ਬੜਾ ਕਰਾਰਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਥ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜਾ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚਲਾਉਣਗੇ ਨਾ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਤਾਹ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਮੇਰੀ ਕੈਦ ਦੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

1 ਦਸੰਬਰ 1989

ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਜਹਾਜ਼ ਆਪਣੀ ਬੈਰਕ ਉੱਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਵਿਮਾਨ ਚਾਲਕ ਕੋਈ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਬੀ.ਐਸ.ਐਫ. ਦੇ ਬੇੜੇ ਦਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਚੌਕਸੀ ਬੁਰਜ ਅਤੇ ਸੁੱਕਣ ਲਈ ਪਾਏ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਬੈਰਕ ਲੱਭਣ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਉੱਪਰ ਚਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੱਭ ਲਈ ਸੀ।

ਜੇਲ੍ਹਰ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਹ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲ੍ਹ ਭੈਣ ਜੀ ਆਏ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਅਤੇ ਟੈਡੀ ਭਾਈਆ ਜੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਭੈਣ ਜੀ ਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾ ਕੇ ਰੋ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸੰਭਵ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ—ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਵਧੀਆ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਤਾਇਆ ਸੀ—ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੀ ਇੰਚਾਰਜ ਸਨ, ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕਰਦੇ, ਗਵਰਨਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸੰਪਤ ਸਿੰਘ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਰਿਹਾਈ ਦੇ ਹੁਕਮ ਲੈ ਕੇ ਕੱਲ੍ਹ ਆਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਵਾਸੂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸੀ ਜੋ ਕੰਮ ਵਿਗਾੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਿਹਾ ਇਲੱਸਟਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੇਸ ਵਾਪਸ ਵੀ ਲੈ ਲਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇਗਾ ਅਤੇ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਵੇਗਾ।

ਭਾਗਲਪੁਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮੇਰੇ ਲਈ ਲੰਗਰ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ, ਪੂਰੀਆਂ ਤੇ ਆਲੂ ਛੋਲੇ ਦਿੱਤੇ।

ਮੈਂ ਗੀਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਦਿੱਲੂ ਭੈਣ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਇਮਾਨ ਤੇ ਪਵਿਤ ਨੇ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਨਿੱਕੀ ਨਾਨਕੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਢਿੱਲੀ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਅਤੇ ਡੈਡ ਜੀ, ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਬਲੂਰ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਬਲੂਰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ : 'ਪਾਪਾ ਤੁਸੀਂ ਕਦ ਆਉਗੇ ?'

ਦਿੱਲੂ ਭੈਣ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਵਿਤ ਵੱਡੇ ਚੋਣ ਜਲਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਰਾਪੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਸਮਾਨ ਇਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਲਕੱਤਾ ਗਰੁੱਪ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ। (ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ 1984 ਵਿਚ ਭਗੋੜੇ ਸਨ।) ਭਾਈ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਐਨੀ ਘੁੱਟ ਕੇ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾਈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਹੀ ਨਿੱਕਲ ਚੱਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਹੀਰਾ ਹੈ। ਬਿਨੇ ਬਾਬੂ ਵੀ ਬੜੇ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲੀ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਆਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਹੀ ਚੰਗੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਆਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਵਾਂਗਾ। ਅਦਾਲਤ ਵਿਚਲੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਥੱਕੇ ਡਾ. ਵਡੇਹਰਾ ਵੀ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਮਾਨਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਗੇ ਅਤੇ ਕੇਸ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਤ ਬੈਠੇਗਾ। ਉਹ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਅਲਾਸਕਾਈ ਜੈਕਟ ਵਿਚ ਲਿਪਟੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਭਰਾਤਰੀ ਆਖੀ। ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣੀ ਸੀ। ਬੇਚਾਰੇ ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਦੇ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਨੀਲ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

2 ਦਸੰਬਰ 1989

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਿੱਕ-ਸੁੱਕ ਚੁਕਵਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਦਿੱਲੂ ਭੈਣ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਆਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਡਾਇਰੀ ਦਿੱਲੂ ਭੈਣ ਜੀ ਲਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸੂਲੀ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਹੋਰ ਰੋਮਾਂਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ।

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਾਡੇ ਤੇ ਮਿਹਰ ਕਰੇ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖੇ।

ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਧਰਦਿਆਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ—ਕਿਉਂ ਜੋ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੋਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।

ਜਦੋਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁੜ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਹ ਥਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮਮਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਮਿਸ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ।

—

ਪੀ.ਜੀ.ਆਈ. ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਗਾਥਾ ਕ੍ਰਿਸਟੀ ਦਾ ਟੈਨ ਲਿਟਲ ਨਿੰਗਰਜ਼ ਵਾਈ.ਪੀ.ਐਸ. ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਨਾਟਕ ਸੀ। ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਪੂਰਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਿਗਰੀ ਸਹੇਲੀ ਜਸਲੀਨ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਦੇ ਡਿੱਗੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉੱਠ ਗਏ—ਸਟੇਜ ਤੇ ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਗੇ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਗਲਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਅੱਜ ਰਾਤ ਇਥੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਪਵਿਤ ਕੌਰ ਮਾਨ ਅਤੇ ਨਾਨਕੀ ਕੌਰ ਮਾਨ ਹਨ—ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਪਾ ਘਰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਮੁਬਾਰਕਾਂ!’

ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਜਸਲੀਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੁੱਪ-ਚਾਂ ਛਾ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਅੱਗੇ ਕਿਤੇ ਬੈਠੀ ਨਾਨਕੀ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋ ਪਈ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀਵ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਕੁਝ ਨਿੱਬੜ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਕਰਕੇ ਆ ਗਈ ਕਿ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰਾਂ-ਸਾਲਾ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਨਿੰਗਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬੱਸ ਚੌਵੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਇਹੀ ਇਕ ਪਿੱਛਲ-ਝਾਕੀ ਸੀ।

ਇਹ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਕਿਵੇਂ ਤਕਲੀਫਦੇਹ ਯਾਦਾਂ ਤੋਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਦਿਮਾਗ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਣਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਫਰਾਕ ਤੱਕ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਐਨੀ ਸਾਫ਼ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪੈਂਦੀ ਹਾਂ।

ਐਪਰ ਪਾਪਾ ਦੀ ਕੈਦ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਹੋਰ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਹੁੰਦਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਡਰਾਉਣਾ ਸੁਪਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਡਰਾਉਣਾ ਸੁਪਨਾ ਹੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਨਾਵਰ ਵਿਚ ਬੋਰਡਿੰਗ ਸਕੂਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ਮੇਰਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਕਲਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਸਾਡਾ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਜੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪਾ ਦੀ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ ਸੀ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਲਾ-ਚਿੱਤਰ ਸਦਮੇ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਸਨ।

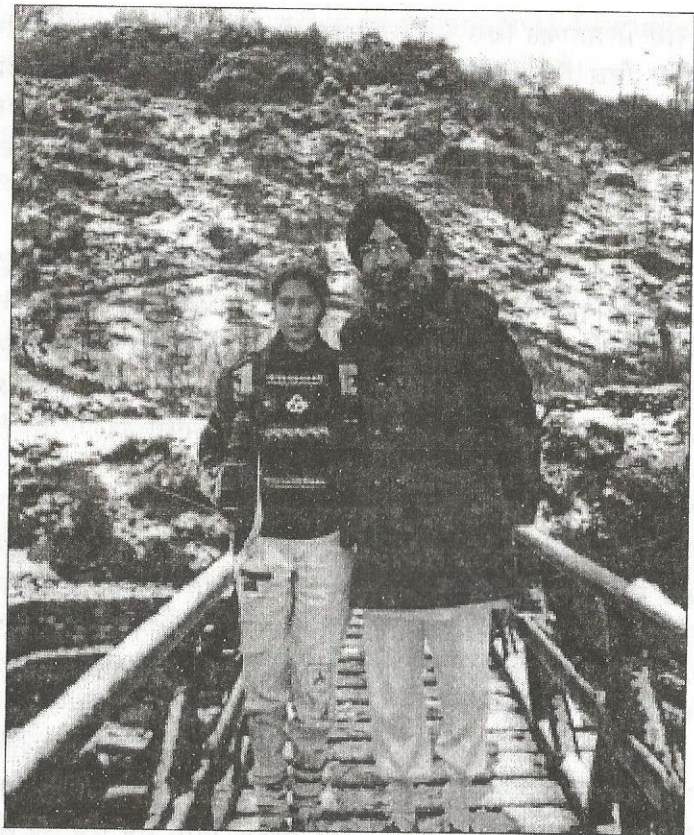
ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਹੀ ਯੱਭਲੀਆਂ ਕਹਿ ਕੇ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਝਾਤ ਮਾਰਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਲਾ-ਚਿੱਤਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਇਕ ਜ਼ਰੀਆ ਸਨ। ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਰੀਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਾਥੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸਾਂਸੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਨੂੰ ਪਰਤੀ, ਜਿੱਥੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਖੀਰ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਉੱਤੇਜਿਤ ਭੀੜ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਰਿਸੀਵ ਕਰਨ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਹਾਜ਼ ਕਿਸੇ ਮਿੰਟ ਵੀ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਡੀਕ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨੀ ਬੜੀ ਔਖੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਉੱਤੇਜਿਤ ਭੀੜ ਬੂਹਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਹਵਾਈ ਪੱਟੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ।

ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਗਰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਘੁਲਣਾ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਅਚਾਨਕ ਚੀਕੀ, ‘ਮਮਾ, ਦੇਖੋ ਉਹ ਜਹਾਜ਼ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।’ ਇਹ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਜਿਹੇ ਲੱਗਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਹੀ ਜਨਤਕ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਅਜੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ ਕਿ ਲੋਕ ਪੌੜੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਬੜ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਦੇਖਿਆ; ਉਹ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਥੱਕੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਫੇਰ ਉਝਲ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੀਕੀ, ‘ਪਾਪਾ!’ ਅਤੇ ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਰਾਹ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬੇਕਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਅਖੀਰ ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹ ਗਏ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀੜ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲਵੇ। ਹੁਣ ਉਹ ਘਰ ਆ ਗਏ ਸੀ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ।

ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਕੋਲ ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਦੱਸਣੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣੀ ਚਾਹੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਲਈ।

1989 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਪਾਪਾ ਅਤੇ ਮੈਂ

ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ, ਅਪ੍ਰੈਲ 2014

ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪਾਪਾ ਫੇਰ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰੀ ਇੱਥੋਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਮਾਰਜਿਨ ਨਾਲ ਜਿੱਤੇ ਸਨ।

ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਕੁਝ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸਰਹੱਦੀ ਚੋਣ-ਹਲਕੇ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਅਤੇ ਪੁਲੀਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ—ਕਰੀਬ ਹਰੇਕ ਘਰ ਕੋਲ ਹੀ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਤੰਕ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਆਪਣੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਅੰਮੀ ਜੀ ਤੇ ਪਾਪਾ

ਅੱਜ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਹੱਥੋਂ ਗੁਆ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ। ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੇਰ ਦੁੱਖ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅੱਕ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਹੀ ਨਮੋਸ਼ੀ

ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੁਣ ਇਹ ਨਸ਼ਿਆਂ, ਗੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਧਰਾਤਲੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਰਤੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। (ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ)। ਇਕ ਜੂਨ 2014 ਦੇ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਮਾਰਕ ਟੁਲੀ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਲੇਖ ਛਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ, 'ਜੇਕਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਰਗੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਕਾਜ਼ ਫੇਰ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ ਹੈ।'

ਉਪਰੋਕਤ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖਰੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਿੱਖ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਧੱਕ ਕੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਵਾਰੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਟਾਈਮ ਬੰਬ ਨੇ ਫੇਰ ਟਿਕ ਟਿਕ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਨਾਨਕੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਾਪਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ-ਘਰ ਘੁੰਮਣਾ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੁਕਾਨ-ਦੁਕਾਨ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਜਿੰਮੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਅੱਗ ਵਰ੍ਹ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਅਮਲ ਬਹੁਤਾ ਦਿਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗਲੀ ਦਾ ਅਖੀਰ ਦੇਖ ਕੇ ਜਦੋਂ ਹਰ ਵਾਰੀ ਚੈਨ ਦਾ ਸਾਹ ਲਈਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਲੋ ਗਲੀ ਮੁੱਕੀ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਗਲੀਆਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬੰਦਾ ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਪਛਾੜ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਡਿੱਗ ਪਈ ਸੀ।

ਜਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਨਾਨਕੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਇਹੀ ਸੀ ਉਹ। ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਅੱਥਰੂ ਕੇਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮੈਂ ਸੀ।'

ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਤੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਤੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਆਏ ਸੀ ? ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਸੀਂ ਚੋਣ ਬੂਥਾਂ ਤੱਕ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਗਏ ਸੀ, ਚੇਤੇ ਹੈ ਤੈਨੂੰ ?'

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਹੈ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਉਹ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਦੀ ਭੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

□□□

ਪੰਨਾ ਨੰ: 20,21,22 ਦੇ ਖਤਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ

ਪਾਪਾ ਵੱਲੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਖੱਤ

ਸਰਦਾਰ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ,

ਫੋਨ ਨੰ: 260371

ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ.

ਗਰੁੱਪ ਕਮਾਂਡੈਂਟ,

ਇਰੁਚਸ਼ਾਹ ਬਿਲਡਿੰਗ,

ਸੈਂਟਰਲ ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਸਕਿਓਰਟੀ ਫੋਰਸ,

249, ਡਾ. ਡੀ. ਐਨ. ਰੋਡ

ਗਰੁੱਪ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰਜ਼,

ਬੰਬਈ-400 001

ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਾ.

ਮਿਤੀ 18 ਜੁਲਾਈ

ਨੰ. ਡੀ. ਓ. ਨੰ. ਸੀ ਆਈ ਐਸ ਐਫ/ਸੀ ਐਚ ਬੀ/ਐਸ ਐਸ ਐਮ/ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ.

ਮਾਣਯੋਗ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ,

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਹਾਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਖਾਸਕਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ 37 ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਅੰਦਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਸਭ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇ ਅਜੀਜ਼ ਹੈ, ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤੀ ਬੇਅਦਬੀ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਚਾਰ ਕੋਰ (11 ਕੋਰ, 10 ਕੋਰ, 1 ਕੋਰ ਅਤੇ 2 ਕੋਰ ਪਰਾਬੰਦ) ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ ਮਦਦ (130 ਐਮ ਐਮ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ) ਅਤੇ 24 ਟੈਂਕਾਂ ਨਾਲ ਹਰਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਪਰਿਕਰਮਾ 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 3.7" ਰਾਕਟ ਲਾਂਚਰ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 37 ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ, ਮਤ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਹਰੇਕ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਬਲ ਜਿਸਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਬਗੈਰ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ

ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਬਲ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁਗਲ, ਅਫਗਾਨ ਜਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਬਲ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ('ਟਕਸਾਲ' ਮਤ) ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਫਗਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਗਾਂ ਦੇ ਮਾਂਸ ਨਾਲ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਹੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ 14ਵੇਂ ਜਥੇਦਾਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਵਾਲੇ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਵਨਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ 1919 ਵਿਚ ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਫਸਾਦੀ ਲੈ ਕਰਨਲ ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਕਸਬੇ 'ਤੇ ਹਵਾਈ ਬੰਬਾਰੀ ਦੀ ਤਰਫਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੀ. ਏ. ਵਾਥਨ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਤਬਾਹਕੁਨ ਕਦਮ ਵਿਰੁੱਧ ਚੇਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੋਪ ਕਰ ਦੇਣਗੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਫੌਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦਾ ਵਡਾ ਹਿੱਸਾ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਨਿਰੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਦਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਅੰਤਿਕਾ 'ਏ' ਅਤੇ 'ਬੀ' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਕਿ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਕੌਮੀ ਨਾਇਕ, ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਵਾਲਾ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਜਨ. ਸੁਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉੜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਆਬਾਦੀ ਲਈ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਾਈ ਜਿਹੜੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਨਮਾਦੀ ਹੋ ਗਏ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਜਿੱਤ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਮਠਿਆਈਆਂ ਵੰਡੀਆਂ। ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੇ ਇਹ ਮਠਿਆਈਆਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸਾਂਭਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਨੇ ਬੰਦੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ (ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਜਿਨੇਵਾ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ), ਤੋਸ਼ਾਖਾਨਾ ਲੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਸਫਾਇਆ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਹਥਿਆਰ ਮੜ ਦਿੱਤੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਸੂਖਮ ਹਥਿਆਰ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਛੇੜਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਨੱਥੀ 'ਸੀ' ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖੋ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜਵਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਅੰਦਰ ਬੂਟ ਪਾਏ

ਹੋਏ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ 1919 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈ. ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਮਾਈਕਲ ਓ' ਡਾਇਰ ਨੇ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਿਆਂ ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ 'ਚ 2,000 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਆਖਦੇ ਕਿ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ 1857 'ਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਨਿਆਸੰਗਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਲਾਂ ਦੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕਮਾਂਡਰ ਹੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੁਝ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਕ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਕੋਲ ਹੁੰਦੇ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਛੇੜ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਨੇ ਸਿਰਫ ਸਾਡੇ ਡਰ ਨੂੰ ਸੱਚਾ (ਪੱਕਾ) ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਵਹਿਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਬਿਆਨ ਨੇ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ 'ਤੇ ਲੂਣ ਛਿੜਕਿਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ।

ਸਿੱਖ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਹੈਂਕੜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਲਹਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੰਤਿਕਾ 'ਏ' ਅਤੇ 'ਬੀ' ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਖੱਤ ਨੱਥੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਬ ਹਨ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਨਾਈ ਹੈ। ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਗਲਬਾਤ ਦਾ ਰਾਹ ਭਾਲਣ ਪ੍ਰਤੀ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਸਰਾਸਰ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਕਰੂਰ ਕਾਰਵਾਈ ਦੁਆਰਾ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨੀ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਵਾਂਗ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਲੋਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੁਆਰਾ ਦੁਚਿੱਤੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮਹਾਨ ਹਿੰਦੂ ਆਗੂ ਬਣੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਿਰਫ ਆਰਜ਼ੀ ਲਾਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਲੋਂ ਤਾਜ਼ਾ ਫਰਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਫੌਜੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ-ਸਪੇਨ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ 'ਤੇ ਬੰਦਸ਼ ਲਾ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਇਸ ਕਰੂਰ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਨਿਰਰਥਕਤਾ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਬੇਹਦ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਸਵੈਭਰਮੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਮੰਨਣਗੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਛੇੜਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਨੌਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵਿਜੇਤਾ ਸਰ ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਈਟਹੁਡ (ਸਰ ਦਾ ਖਿਤਾਬ) ਤਿਆਗਣ ਵੇਲੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ - ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਚੁੱਕੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਘੋਰਤਾ ਦਾ ਬੇਹਦ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਜਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਸਾਡੇ ਚਿੱਤ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਤੋਂ 65 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਲਭਦੇ ਜਿਹੜੇ ਭਿੰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰ ਸਕਣ। ਅਜਿਹਾ ਕਤਲੇਆਮ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜੀ, ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਇਤਕਾਮ ਨਾਲ? ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਆ ਲਈ, ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਲਾਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ 1962, 1965 ਅਤੇ 1971 ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਦਾ ਇਹ ਵਾਧੂ ਅੰਸ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਚੀਨ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸ਼ੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਤੁਸੀਂ ਹਾਲ ਹੀ 'ਚ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਤੋਂ ਪਰਤੇ ਹੋ, ਜਿਸਨੂੰ ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਫਾਕਲੈਂਡ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਨਿਘਾ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਇਸ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਏਅਰਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਜਨਰਲਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ 6,000 ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਵੇਸ਼ ਗਹੁ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਨਰਲ ਸਲਾਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੌਤ ਲਿਆਵੇਗੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਈ ਇਹ ਕਰੂਰ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਹੀਣ ਕਾਰਵਾਈ ਇੰਦਰਾਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੇਹਦ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਲਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬੇਰੋਕ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਜੰਗ ਛਿੜਦੀ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਹਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ, ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਦਲੇਰੀ ਕਾਰਣ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਰਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਜਿਸਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਫੌਜ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ 20,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 50,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇ ਬਹੁ-ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ

ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜਨਰਲ ਉਸ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਲ ਦੀ ਸਾਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਅੰਦਰ ਇਸ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਿਵੇਕ ਕਤਲਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਆਖਰਕਾਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲਿਜਾਵੇਗਾ, ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਿਸ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਸੌਂਪਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਬਸੇਵੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗਾ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਭੁਗਤੇ ਹਨ, ਰੱਬ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਇਸ ਜਤਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵਲ ਦੁਰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਅਸਤੀਫਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਮੇਰੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਖੀਰ 'ਚ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹਰੇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਛੇ ਤਰੀਖ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਵਜੋਂ ਮਨਾਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤਕ ਮਾਰਚ ਕਰਨ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਿੱਖ ਖੂਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਮੈਂ 6 ਜੁਲਾਈ 1984 ਨੂੰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ। ਪ੍ਰੋਵਿਜ਼ੀਅਲ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰਾਂ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ। ਸਿਰਫ ਇਸ ਔਰਤ ਦੀ ਸਿੱਖ ਖੂਨ ਲਈ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਵਖਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਜੂਦ ਵਜੋਂ ਬਚ ਸਕਾਂਗੇ। ਸੁਭਚਿਤਕ,

ਸਹੀ/- ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ.

ਕਮਾਂਡੇਂਟ, ਸੀ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਫ., ਬੰਬਈ

ਆਦਰ ਸਹਿਤ,

ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ,

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ,

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ,

ਕਾਪੀ ਟੂ-

1. ਡਾਇਰੈਕਟਰ-ਜਨਰਲ, ਸੀ ਆਈ ਐਸ ਐਫ, ਲੋਧੀ ਰੋਡ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਡੀ ਆਈ ਜੀ (ਪ. ਜ਼ੋਨ), ਸੀ ਆਈ ਐਸ ਐਫ, ਆਰ ਸੀ ਐਫ ਆਈ, ਕੰਪਲੈਕਸ ਚੈਂਬੂਰ, ਬੰਬਈ-400074

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਖੱਤ

ਨੰ०. I-26012/1/82/ਆਈ ਪੀ ਐਸ

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ,
ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਾ

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
ਮਿਤੀ 30 ਜੁਲਾਈ

ਆਰਡਰ

ਵੱਲ

ਸ੍ਰੀ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ.,
ਗਰੁੱਪ ਕਮਾਂਡੈਂਟ, ਸੀ ਆਈ ਐਸ ਐਫ,
ਇਰੁਚਸ਼ਾਹ ਬਿਲਡਿੰਗ, ਦੂਜੀ ਮੰਜਲ,
249, ਡਾ. ਡੀ ਐਨ ਰੋਡ, ਫੋਰਟ,
ਬੰਬਈ-400001

ਜਦਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 311 ਦੇ ਕਲਾਜ਼ (2) ਦੇ ਉਪਬੰਧ ਸਬ ਕਲਾਜ਼ (ਸੀ) ਅਧੀਨ ਤਸੱਲੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਆਈ ਪੀ ਐਸ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਜਾਂਚ ਮੁਨਾਸਬ ਨਹੀਂ ਹੈ।

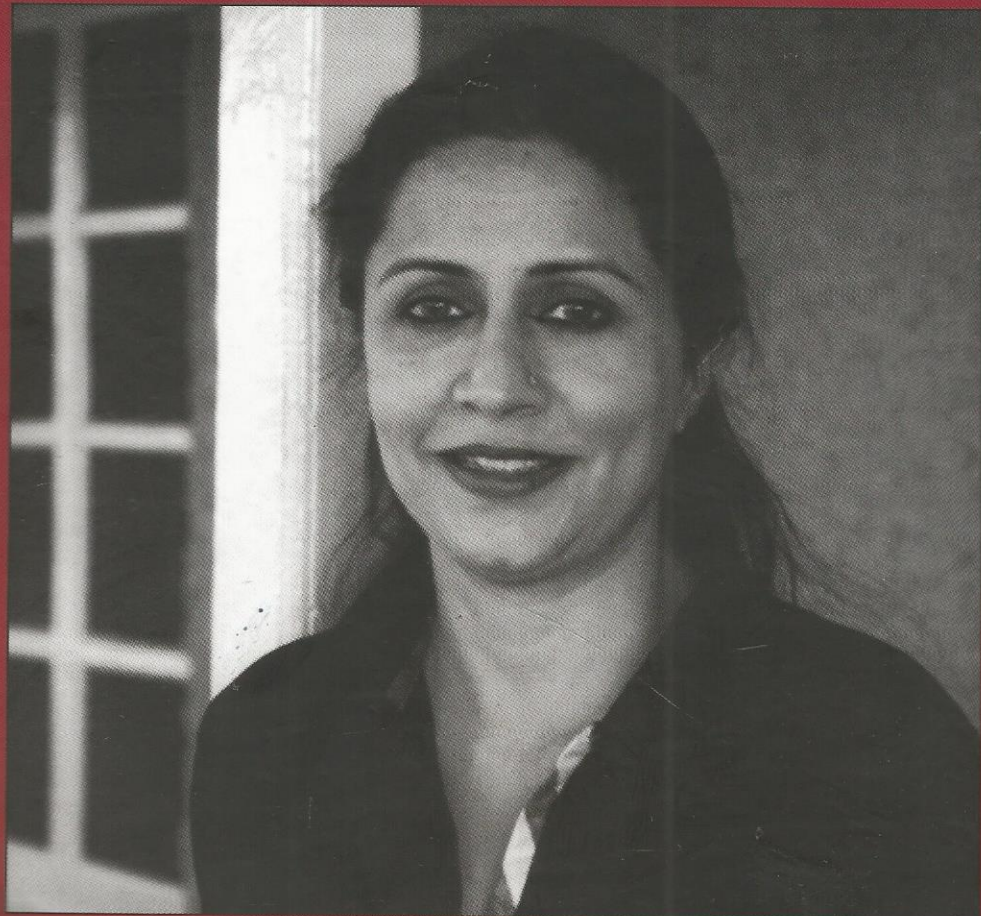
ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੈ ਕਿ ਉਪਲਬਧ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਰਤਰਫੀ ਜਾਇਜ਼ ਕਰਾਰ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਲਿਹਾਜ਼ਾ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਰਤਰਫ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਹੀ/-

(ਸੀ. ਐਲ. ਬਸ਼ਾਲ)

ਅਧੀਨ ਸਕੱਤਰ ਸਰਕਾਰ

ਪਵਿਤ ਕੌਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ

Forever Learning

ISBN 978-93-5113-595-1

9 789351 135951

www.unistarbooks.com

₹ 195/-

ਪਵਿਤ ਕੌਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ - ਤੇਗ ਸਿੰਘ